

ISSN 1563-0269; eISSN 2617-8893

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

Тарих сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК

Серия историческая

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

BULLETIN

of history

№1 (100)

Алматы
«Қазақ университеті»
2021

ISSN 1563-0269; eISSN 2617-8893

ХАБАРШЫ

ТАРИХ СЕРИЯСЫ № 1 (100) наурыз

04. 05. 2017 ж. Қазақстан Республикасының Ақпарат және коммуникация министрлігінде тіркелген

Күәлік № 16495-Ж

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады
(наурыз, маусым, қыркүйек, желтоқсан)

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Қартаева Т.Е., т.ғ.к., профессор (Қазақстан)

Телефон: +727-377 33 38 (1288)

e-mail: tarihabarshy@gmail.com

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Кәрібаев Б.Б., т.ғ.д., профессор – ғылыми редактор
(Қазақстан)

Ноғайбасва М.С., т.ғ.к., доцент – ғылыми редактордың
орынбасары (Қазақстан)

Әлімғазинов Қ.Ш., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Сұлтанғалиева Г.С., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Жұматаев Р.С., PhD, доцент (Қазақстан)

Омарбеков Т.О., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Жұмағұлов Қ.Т., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Қалыш А.Б., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Миша Майер (Misha Meyer) – профессор, Эберхард Карл
атындағы Тюбинген университеті Ежелгі тарих институты
директоры (Германия)

Юлай Шамильоглу (Yulai Shamiloglu), Висконсин
университетінің профессоры (АҚШ)

Уямо Томохико (Uyamo Tomohiko), профессор,
Хоккайдо университеті славян-еуразиялық зерттеу
орталығының жетекші ғылыми қызметкері (Жапония)
Ожал Огуз (Ozhal Oguz), академик, Түркия ЮНЕСКО
ұлттық комиссиясының президенті (Түркия)
Мехмет Шахингоз (Mehmet Shatingoz), профессор, Гази
университеті (Түркия)

Гзавье Аллез (Xavier Hallez), Әлеуметтік ғылымдар
институтының профессоры (Франция)

Тишкин А.А., Алтай мемлекеттік университетінің
профессоры (Ресей)

Петер Финке (Peter Finke), профессор, Цюрих
университетінің профессоры, Этнология институтының
директоры (Швейцария)

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ

Еркембек Б.Б., оқытушы (Қазақстан)

Тарих сериясы Отан тарихы, Дүниежүзі тарихы, деректану, тарихнама, археология, этнология,
түрік халықтарының тарихы, тарихи тұлғалар, мұражай ісі, мұрағаттану бағыттарын қамтиды.

Жоба менеджері

Гүлмира Шахкозова

Телефон: +7 701 7242911

E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Редакторлары:

Гүлмира Бекбердиева

Агила Хасанқызы

Компьютерде беттеген

Айгүл Алдашева

ИБ № 14352

Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 11,75 б.т. Тапсырыс № 2675.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.
«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында
басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2021

ТАРИХ СЕРИЯСЫ

СЕРИЯ ИСТОРИЧЕСКАЯ

JOURNAL OF HISTORY

Sayed Khalil Kohi^{1*} , Mohammad Osman Ruhani²

¹Bamyan University, Afghanistan, Bamyan

²Shahid Rabbani Education University, Afghanistan, Kabul

*e-mail: kohl_khalil23@gmail.com

AFGHANISTAN'S ACHIEVEMENTS IN THE ERA OF AMANULLAH KHAN

During the reign of Shah Amanullah Khan Ghazi, Afghanistan, with a very courageous and thoughtful act, was able to gain its independence from Britain. The country's independence, which was the product of the unwavering sacrifices of the Muslim people of Afghanistan and the prudent policies of the young King, came after a full-scale war and the grounding of British aggression on the border of Afghanistan in 1919 achieved in 1919. After independence, the Shah of the country used all his power to achieve the predetermined goals and brought extraordinary achievements to the society and the country. Some of them were enhancing the country's name as well as his name in the minds of people surviving around the world, especially Muslims who suffered from injustice and oppression in their countries' they hoped our young king will establishing the foundation of national unity, equality of citizens before the law, freedom of religious and ethnic minorities such as Shiites and Hindus, preparation of modern laws in accordance with the dignity of the people, raising the country's name internationally and establishing relationship with world power at the embassy level. Educational reforms and the creation of modern schools, especially for women, which was unprecedented until then, are some of the most important achievements of the young king in our country during his reign.

Key words: Afghanistan, Amanullah khan, independence, achievement.

Саед Халил Кохи^{1*}, Мохамед Осман Рухани²

¹Бамиан университеті, Ауғанстан, Бамиан қ.

²Шахид Раббани атындағы білім беру университеті, Ауғанстан, Кабул қ.

*e-mail: kohl_khalil23@gmail.com

Ауғанстанның Аманулла хан Гази дәуіріндегі жетістіктері

Ауғанстан тарихында Шах Аманулла хан Газидің билігі кезеңінде, ол өзінің өте батыл және ойластырылған әрекетінің арқасында Ауғанстанның Ұлыбритания мемлекетінен тәуелсіздігін алуға қол жеткізді. Яғни, 1919 жылы Ауғанстан шекарасында Британдық агрессияның күшеюі, мұсылман халықтарының құрбандықтың жемісі болуы және толық масштабты соғыстан кейін жас патшаның ерекше сақтығының арқасында тәуелсіздікке қол жеткізілді. Шах Аманулла хан Гази, тәуелсіздік алғаннан кейін алға қойылған мақсатына жету үшін өзінің бар күшін пайдаланып, елге ерекше жетістіктер алып келді. Әділетсіздік пен қанаушылықтан зардап шеккен мұсылмандар өз елінің жас патшасынан зор үміт күтті. Оның есімі әрбір халықтың санасында болды. Ұлттық бірліктің негіздерін құру, азаматтардың заң алдындағы теңдігі, шииттер мен индулар сияқты діни және этникалық аз ұлттардың бостандығы, халықтың қадір-қасиетіне сәйкес заманауи заңдар дайындау, елдің халықаралық аренадағы беделін көтеру және елшіліктер деңгейінде әлемдік державалармен қарым-қатынас орнату қолға алынды. Билік кезіндегі жас патшаның маңызды жетістіктерінің бірі, әсіресе әйелдер үшін осы уақытқа дейін бұрын-соңды болмаған білім беру реформалары мен заманауи мектептердің құрылуы болып табылады.

Түйін сөздер: Ауғанстан, Аманулла хан, тәуелсіздік, жетістік.

Саед Халил Кохи^{1*}, Мохамед Осман Рухани²

¹Бамианский университет, Афганистан, г. Бамиан.

²Образовательный университет Шахида Раббани, Афганистан, г. Кабул.

*e-mail: kohl_khalil23@gmail.com

Достижения Афганистана в эпоху Амануллы-хана гази

Во время правления шаха Амануллы-хана Гази Афганистан очень смелым и продуманным поступком смог обрести независимость от Великобритании. Независимость страны, которая была продуктом непоколебимой жертвы мусульманских народов Афганистана и осторожной политики

молодого короля, пришла после полномасштабной войны и заземления британской агрессии на границе Афганистана в 1919 году достигнут. После получения независимости шах страны использовал всю свою силу для достижения заданных целей, которые принесли экстраординарные достижения в общество и страну, укрепившие имя страны, а также имя самого шаха в умах людей. Особенно мусульмане, которые страдали от несправедливости и угнетения в своих странах, надеялись на молодого короля нашей страны. В статье говорится о таких достижениях шаха, как создание основ национального единства, равенство граждан перед законом, свободы религиозных и этнических меньшинств, таких как шииты и индуисты, подготовка современных законов в соответствии с достоинством народа, повышение международного имени страны и установление отношений с мировыми державами на уровне посольств. Образовательные реформы и создание современных школ, особенно для женщин, что было беспрецедентным до того момента, являются также одними из самых важных достижений молодого короля страны во время его правления.

Ключевые слова: Афганистан, Аманулла-хан, независимость, достижение.

Introduction

Assad's 28th is a day of pride and honor for the Afghan people and government. On this day, the oppressed, suffering, colonized, destitute and poor nation of Afghanistan, equipped with the power of faith, the power of unity and trust in God (PBUH), was able to collapse Britain; which was known as the owner of the world, and succeeded to gain its independence. This great day is celebrated every year as the anniversary of the return of the country's independence and the national day and is celebrated with memorial circles. In fact, the liberation of Afghanistan from British colonial, which had spread to more than two-thirds of the world, was the first country with extraordinary and noticeable achievement in which people from all ethnic groups and nationalities under the command of Ghazi Amanullah Khan, our ultramodern and progressive Afghan king, have played roles in them.

According to history, Britain was the center of decision-making in most parts of the world, including Afghanistan, about hundred years, all the destinies of the colonized countries were regulated by that country. At that time, due to the self-awareness and self-confidence of our country's people conscious uprising was formed under the leadership of the young and resourceful King of Afghanistan. This glorious uprising marked the beginning of the overthrow of the British colonial scheme around the world, raising the banner of Afghanistan's independence, honor and pride on the soaring peaks of Baba, Hindu Kush, Pamir and Suleiman Mountains. The magnificent, reflecting this day become reflector of nation will and wishes.

Results and Discussion

Afghanistan's independence was the most important achievement of Amir Amanullah Khan's era.

Afghanistan's independence was an extraordinary achievement that in the past seemed unlikely to be achieved in a country like Afghanistan. But fortunately by the grace of God, the wisdom and manliness of Shah Amanullah Khan Ghazi and the honorable sacrifices of the faithful and pious people of Afghanistan were achieved and made the nation proud. The independence of Afghanistan, which is the result of the ideals and blood of the martyrs of the path to freedom and the demand for the rights of this borderland, has been achieved with many difficulties and in exhausting conditions. The young king of the country; in his first speech, after taking control promised the independence of country to all his countrymen and acted sincerely in this promise, to the extent that one of the Indian poets says in this regard:

When Muslim learn religious lessons become Imam Fakhri Razi
But when he tried in practice become Amanullah Khan Ghazi

The people of Afghanistan, who had hoped for their independence-seeking and progressive Shah, did not despair and were able to achieve their independence. The 28 February press releases of Shah Amanullah Khan, which gave the people of the country hope for the future and paved the way for independence. In his speeches that were made after the coronation and also in the printed announcements as mentioned above, he published and conveyed the following contents to the people: "O great nation of Afghanistan! At the time of my father's martyrdom,

I represented the monarchy in Kabul, and now, in its original form, I have entrusted the heavy burden of trust to Mutawakkala and Mu'tasima, may God be pleased with me. To be free and independent inside and outside the country, the people of Afghanistan have full freedom inside the country and are protected from any kind of aggression and oppression, and the people are only obedient to the law and that is enough" (Ghobar, 1346: 795).

The consequences of the country's independence in Amanullah Khans Time:

Promoting the name of Afghan progressive country and the king in the world Afghanistan's independence; the name and reputation of its young king, given to the vast majority of the world's Muslim nations have lived under colonial rule, have brought the country's fame to such an extent that has raised the profile of our brotherly nations. Less history has been observed. The independence of this poor country, with the unarmed people from the grip of the victorious British superpower that had just emerged victorious from World War II, was like the vital water that the Poor world' needed. The acquisition of independence came at a time when Amanullah Khan, like his predecessors, was able to take advantage of the paths previously taken by the British government. Dr. Asadullah Habib says: "While I never intend to commemorate the events, I cannot forget that for Amir Amanullah, there were examples of oppression and trade with Britain, and those ways in the history of the country. "We were more beaten and smoother than the rock he chose and laid the foundations of his kingdom." And in another speech, it is mentioned that "in my opinion, Amir, like his predecessors, did not make every effort to overthrow the rivals of the monarchy, but went out of the circle of maintaining power and did great things such as restoring independence, progress and development of the country." Providing modern civic welfare for the people. (Habib, 1989: Introduction to the book).

The name of the country and the reputation of the progressive Shah were so reflected in the thoughts of the oppressed people of the world that many poets and writers around the world in their poems and writings have addressed the independence of Afghanistan. Asian famous contemporary poet' Iqbal Lahore in his poetry names (payami mashriq) Annotates to afghan kings and Said:

Hi lucky kinglets' Hi sovereign.

Teenager but like old Men Experienced

Your eyes are confidence from camouflages

Midlist inside your heart is bowl flurry

Your impetus stable like your highland; Your cautions make easier your difficulties Your endeavor like my impression eminent; Nation with hundred fragments binding clamp.

Afghanistan's war for getting the independence against imperialism has made not only the oppressed nations but also the world powers appreciate Afghanistan's independence and call it a real revolution, according to a Bolshevik leader: "The revolutionary front of the National Movement in the face of the pressure of imperialism does not necessarily have proletarian elements in the movement, and the movement has a revolutionary and republican program or relies on democracy. The Amir's straggle in getting the independence of Afghanistan, in spite of his monarchist theory and his followers, is objectively a revolutionary struggle, because this struggle weakens imperialism and disintegrates its forces and shakes it from its roots. " (Habibi, 1984: 174)

An Iranian writer writes about this topic "Amanullah Khan's struggle with the British colonial government and the declaration of his country's independence in foreign policy, the Oration and speeches he issued made him very popular among many intellectuals and clear-sighted of the Islamic world at that time, as Allama Iqbal Lahore exalted, praised and presented him with the message of the East. Many Indian, Iranian, Afghan, and Egyptian writers and poets praised him in his Eulogy» (Bahrami, Bita: 33)

Strengthening the national foundation

After independence, the fledgling government of Afghanistan laid the foundations for a unit nation, and this inviolable principle of independence was based on the brotherhood and fundamental rights that the religion of Islam had recommended hundreds of years ago. Article 8 of the Government Regulations (Constitution of that time) stipulates that "All people in Afghanistan – without religious differences – are called Afghans," In the nineteenth article it was mentioned that "All Afghan nationals are committed to the religious and political affairs of the government and are free to exercise their personal rights." Article 10 acknowledged that "Personal freedom is free from any aggression and interference. No one will be punished without Sharia and the legislature, in Afghanistan; the principles of total captivity are suspended." Article 16 sets out equal rights for the people to enjoy state facilities

and courts' in the second and twenty-fourth articles of forced labor, torture and all forms of it were prohibited. The mentioned legal articles did not remain only on paper, but were put into implementation, and according to that, the followers of the Imamia religion were given freedom of action, so that their religious ceremonies and reliance on their homes were practically released. The captives of the Hazara people, who had been captured during the reign of Abdal-Rahman, were practically freed, and according to this law, seven hundred and fifty slaves came out of their Kabuli's master's house.

In the elected parliament, cities such as Kandahar and Jalalabad Ghazni and the Kabul Education Association, that Hindus were living there' one—one Hindu their elected representatives were included. Barrier of yellow color from turbans and curtain and Ransom of Hindus removed by Amanullah Khans Hamal 1299 solar year Decree. , the Hindu's children were able to study military and civil schools with other Afghans children (Ghobar, 1346: 794).

King of country knows the unity of nation and preparing nation such principles. He over of collection laws in practice' his speeches also show that there is no contrast between Afghan Nations. In 7Aqrabi- 1304 solar year' on the journey that he had to Kandahar after the Friday prayer sermon that was reported by him in Khirqa Mubarak Mosque' spoke in details about national unity' some of his speeches are noted here: " every person who is living in Afghanistan without exception is called afghan' What is the meaning of Durani' Ghaljayi' Achakzi and Oprah? By using Oprah word for Relatives and Tribes That Haven't Famous Persons he didn't allow and disagreed to count the weapons of countries Enemy and Said:" our Enemy used from this Antagonism between as very more. Ah disassociates as to our hands! Fragmented' Ragged' our force destroying between ours" Here, Amir's tears flow from the intensity of his feelings and then he says:" we don't have Hindu' Hazara' Ahmadzayi and peoplezayi' Of course, we are all one nation' called Afghan. To me, all Afghans are brothers" (Toolo Afghan Magazine, 19 Aqrab 1304).

Editing Modern Laws

The most important development of the government's social reforms, was drafting and enactment of laws, including the constitution of Afghan government Which was discussed and approved in 1301 Solar year in the Loya Jirga of 872 persons in Jalalabad under the personal leadership of the Shah Amanullah Khan. With approval of

This law and other laws, numbering up to 50 laws, Afghanistan in its millennial history become the owner of the constitution was based on the high principles of human rights and the laws required by a progressive society.

According to a Western scientist. Afghan constitution was one of the unique laws of the West at that time' as he says: "in constitution provided the same rights for Afghan people such as Western liberal law. National identity (Afghan) was provided to all Citizens of the country by maintaining equal rights. This constitution was revolutionary in Afghan society' Not only because it recognized the civil rights of citizens, it also regulated the functioning of the state apparatus, and it determined the principle of cabinet responsibility. Rather, it limited the authority of the king and made him law follower (Article 2) And radical sections of personal and authoritarian rule were promoted in Afghanistan (Olsen, 1999: 124).

The most important laws are the Regulations of kingdom Government of Afghanistan' Census of the population and obtaining a passport, which was approved on Juza 5, 1302, Regulation on sale of estate employments , which was approved on Suor 17, 1302, Afghanistan Property Division Regulations and Press Regulations, adopted on the 10th of Jeddah 1302, The Doke Khaneh Regulations in 1300 and the Regulations on the Implementation of Purified Calculation, which was approved on the 5th of Jedi in 1302' Public Budget Regulations on the 25th of Jedi 1302 and Askari Internal Services Regulations in 1305, each of which had a great impact on the public life of the people and became a framework for the legal activities of the government (Farhang, 1988: 367).

It would not have been easy to pass all these laws in a short time without experts' presence and skilled lawyers. In the first stage of Law Approvals Jamal Pasha, the leader of the Union for Progress Party of Turkey, and his companions helped our people Most of the work was done by a Turkish man named Badri Big, the Istanbul Police Chief. He had the Ottoman Empire laws with him' in most cases, he simplified those laws for the Afghan government and made them the national laws, and Turkish specialists cooperated with him in this regard (Farhang, 1988: 368).

Efforts to advance the country

Amir Amanullah khan, who was trying to change Afghanistan from foundations Continuous efforts and sustainability to modernizing the country

and training young professionals to complete the administrative and military staff of country, In his first speech, promised people that: "in all around Afghanistan our government will make reforms' so that our nation and country can take their rightful place among the world's civilized nations. I am in charge of the affairs of the country to make Consult as a leader to ourselves. Dear nation and people! Awake to the preservation of your religion, your state and your nation and try to be careful in guarding your homeland (Ghobar, 1346: 752).

In reforms that approved in 1928 are: Establishment of general inspection office under the direct command of Ammanullah to inform of doing things' press freedom' critic's freedom' for preventing bribe' ablating teenager marriages and determining the 18 age for girls and 22 for boys. Being spiritual required the testimony' national Burglar singed with Mountain' Sun and wheat cluster instead of government council' national elected council formed from 150 persons' was considered. Elementary Education for girls' and boys' Improved Establishment of girls' school in every Provinces were in the state performance. Establishment two large libraries, State Bank, Carpet weaving factory, Airplane Company. Hospital development, Creating a police organization, Membership in International Red Crescent Union and... Can pointed out (Mobarez, 1996: 19-20). Afghan nation in modernization and Delivering the country to progress and development, Collaborate with the young king And acted in accordance with his orders and reforms, After the settling accounts with England Afghanistan began to reform the people also rushed to help the government they supported all of Amir's reforms, too For example, to grow modern education; in their taxes, Accept the debt from a few rupees/percentage in the name of education, contributing and constricting Roads subscribed voluntarily and from modern industries and democratic governments were supported. (Ghobar, 1346: 789).

As a result of this reforms, great changes took place in the country, all taxpayers were credited directly to government offices and paid in cash, to set up a tax office in Kabul, a school office was set up under the management of Mirza Mojtaba Khan, with the aim of transforming the old tax system into a new one. Laws have been enacted and passed for tax officials and tax collectors In 1921, the Industrial Encouragement Act was enacted and approved Various industrial home business companies, including Amaniye Company, Samar Company, White gunpowder factory, Construction

of aircraft repair plant under construction, Railway extension, phone and telegraph Line extension from the capital to the provinces, Work on power stations in Paghman, Jalalabad and Kandahar, Leather factories, Cement, Sulfur, care rapier, Parsley Making, Soap, Perfumes, Naughty, Fabric weaving, carpentry, ice making, Cotton and oiling the Capital in other major cities were introduced. As a result of these efforts, government revenues of 80 million Afghanis reached at 180 million Afghanis (The same: 791).

Getting out of historical isolation by establishing foreign relations:

Afghanistan has taken three different steps in this regard:

Established diplomatic relationship with his neighbors, especially his northern neighbor, the Soviet Union, and sent two letters to the Russian government in Moscow calling for the recognition of Afghanistan and the strengthening of trade relations and good neighborliness with the country, which was well received by the Soviet Union. (Gregorian, 2009: 288).

Gradually normalized Afghanistan's relationship with Britain and made contact with other European countries such as France, Italy and others. In addition, the powerful British diplomacy was able to recognize its independence in the world and have political relationship with those countries.

Afghan kingdom government in order to coordinate the Muslims of the world, took extensive measures, including the inclusion Afghanistan's King in the policies of Pan-Islamism. The king of the country, who was fully interested in freeing Muslims from colonialism, also saw the illiteracy and lack of unity of Muslims who could not even defend Islamic creation as an institution, saying: "He sees the heavy and breathtaking shadow of misery flying over the Islamic world. The great powers of Europe are thinking of destroying the caliphate, which has emerged as an institution." (Gregorian, 2009: 292). The practical result of the Afghan government's efforts to strengthen the political, commercial and cultural ties with the rest of the world was the return of the country's gates to new ideas, thoughts, culture and techniques. (Farhang, 1988: 350).

Education reform

The Shah Amanullah Khans Time is considered the golden Time of Afghan education, His first

corrective action in education was to attach great importance to this, for the growth of the country's education, he founded three secondary schools, equivalent to the Habibieh School, each of which used a different foreign language in teaching. The first of these schools was the Amaniye High School, it was taught in French. Five French professors and twelve Afghan instructors taught there, and by 1926 there were about 300 to 350 students. In 1923, another German-style boarding school was established, with three German professors and several Afghans, in 1927, a third school, at name of Ghazi, was established that was tough at English. Other schools were established in Kabul and other parts of the country (Gregorian, 2009: 299).

From Amanullah Khans and Mahmoud Tarzi point of view the goal of the new educational system in this country was two things:

Creating an intellectual class of thinkers that was essential to the success of reform and modernization

Train a powerful governing group for the monarchy.

The Afghan king sought to end the general disregard for the educational destiny of their children. Therefore, in public places, he expressed his opinion in this regard and encouraged the citizens of the country to send their children to schools. (Gregorian, 2009: 302).

Conclusion

After independence, the Afghan government took plans to move the country towards prosperity and progress, and to gain its place among the world's civilized states, including the following:

Afghanistan emerged as a victorious country against the British Empire, which was known for its invincibility, and the nations of the world saw it as a savior, and it became a model for the colonizing nations.

Many efforts have been made to ensure that people are equal before the law, as this has been done in practice, and there is still no difference between a Muslim and a Hindu, a Shiite and a Sunni Muslim.

Necessary and progressive laws were passed and enforced. These laws, which met all the needs of a progressive country, reached 50 laws.

Many efforts were made to modernize the country:

These efforts include establishing new knowledge and expanding it to all parts of the country, creating the work of various homes needed, pulling the country out of foreign isolation by expanding the country's relationship with neighboring countries; European countries, and establishing an Afghan embassy. In the mentioned countries it can be mentioned.

References

- Olsen, Sta (1999) Islam and Politics in Afghanistan, translated by Khalilullah Zamar, Denmark, Bina.
- Bahrami Movement, Ruhollah (Bita) quasi-modernism of Amanullah Khan and the Saqqa Child's Movement in Afghanistan, Quarterly Journal of History, 1st year, No. 3.
- Panjshiri, Aziz Ahmad (2011) Chronology of Historical Events and Events of Kabul, Bija, Bi Na.
- Journal of ToLo Afghan, Fifth Year, 19 Scorpio 1304 No. 19 Translated by Amani.
- Haeri, Abdolhadi (1990) His research on the new concept of freedom from the perspective of Afghan Persian speakers, Quarterly Journal of Historical Studies, Second Year No. 2.
- Habib, Assadollah (1989) Amani period, Kabul, Bina.
- Habibi, Abdolhahi (1363) Constitutional Movement in Afghanistan, Kabul, Bina.
- Rafi, Habibullah (1999) Compressed History of Afghanistan, Peshawar, Mobile Library Office (Eric).
- Ghobar, Mir Gholam Mohammad (1346) Afghanistan in the path of history, Kabul, Book Printing Institute.
- Farrokh, Seyed Mehdi (1991) Kabul residents, Tehran, Ministry of Islamic Guidance and Culture.
- Farhang, Mir Mohammad Siddiq (1988) Afghanistan In the last five centuries, Peshawar, Ehsanullah Mayar ..
- Kohzad, Ahmad Ali (1997) In the corners of contemporary history of Afghanistan, Peshawar, Library Science, Ch 2.
- Gregorian, Vartan (2009) The Emergence of New Afghanistan, translated by Ali Alemi Kerani, Tehran, Bina.
- Ludwig, Adamak (1349) History of Afghan Political Relations from the time of Amir Abdul Rahman to Esteghlal, translated by Ali Mohammad Zahma, Kabul, Afghan Book Publishing Institute.
- Mobarez, Abdul Hamid (1996) Analysis of Political Events in Afghanistan 1919-1996, Bi Ja, Bi Na.
- Mojdeh, Vahid (2010) Political Relations between Iran and Afghanistan in the Twentieth Century, Kabul, Meyand Publications.
- Mesbahzadeh, Seyed Mohammad Baqer (2009) A Brief Political History of Afghanistan, Bija, Aftab Research Center.
- Hashemi, Seyed Saad al-Din (1352) British Intelligence Network Activity in Afghanistan in the 19th Century, Kabul University Research Journal, Year 3, Issue 1.

Mohammad Zaher Faiez^{ID}, Shirali Samimi^{*ID}

Bamyan University, Afghanistan, Bamyan

*e-mail: a.alisamimi.s7@gmail.com

FERDOWSI AND SCHEME OF IDEAL POLICY IN SHAHNAMEH FROM ANCIENT HISTORY TO THE ERA COINCIDED TO HIS LIFE

Shahnameh is one of the world's best works, which on the one hand as a comprehensive view, it covers the history of Iran from ancient times till poet era and on the other hand, by reporting the actions of the ancient kings, it reveals the heart of the previous predecessors and with a symbolic language within myths and legends, to offer its sublime message to improve human life. Ferdowsi presents the scheme of ideal policy in Shahnameh, which its main goal is to achieve the best kind of political system for the public welfare in the society and the world. It is based on popular support, political legitimacy and religious knowledge, which reflects both the relationship between the government and the people and addresses the factors for the separation between them in a rational way. Ferdowsi considers justice as the most fundamental categories of the political system in Shahnameh and he measures the performance of just or oppressive kings with it. He considers rebellious power and its density as a cause of destruction and corruption of the society. He praises the just behavior based on his Islamic beliefs and past divine (Ahurai) norms. Ferdowsi's goal of an ideal policy is the proper management of society based on the methods of democracy, justice, meritocracy and law, which shows the political wisdom of Iranians in the past and also reflects the association between religion and politics in the administration of the country.

Key words: Shahnameh, Ferdowsi, Ideal Politics, Epic, Myth.

Мохаммад Захер Файез, Ширали Самими*

Бамиан университети, Афғанстан, Бамиан қ.

*e-mail: a.alisamimi.s7@gmail.com

Фирдоуси және Шахнамадағы ежелгі тарихтан оның өмірімен сәйкес келетін дәуірге дейінгі мінсіз саясат схемасы

Шахнаме – әлемдегі үздік туындылардың бірі, ол бір жағынан, жан-жақты көрініс ретінде Иранның ежелгі дәуірден бастап ақындар дәуіріне дейінгі тарихын қамтиды, ал екінші жағынан, ежелгі патшалардың әрекеттері туралы баяндайды. Ол алдыңғы негізін қалаушылардың жүректерін ашып, мифтер мен аңыздардың символдық тілдің көмегімен адам өмірін жақсарту үшін өзінің керемет хабарын ұсынады. Фердоуси Шахнамадағы мінсіз саясаттың схемасын ұсынады, оның басты мақсаты қоғамдағы және әлемдегі әлеуметтік әлауқат үшін саяси жүйенің ең ұтымды түріне қол жеткізу болып табылады. Ол халық қолдауына, саяси заңдылыққа және Үкімет пен халық арасындағы қарым-қатынасты көрсететін діни білімге негізделген және олардың арасындағы бөліну факторларын ұтымды жағынан қарастырады. Фердоуси әділеттілікті Шахнамадағы саяси жүйенің ең іргелі категориясы деп санайды және оның көмегімен әділ немесе озбыр жауыз патшалардың әрекеттерін өлшейді. Ол бүлікшіл билік пен оның тығыздығын қоғамның күйреуі мен ыдырауының себебі ретінде қарастырады. Ол өзінің Исламдық сенімдері мен өткен құдайлық (Ахурай) нормаларына негізделген әділ тәртіпті мадақтайды. Фердоусидің мінсіз саясатының мақсаты – демократияға, әділеттілікке, меритократияға және заңдарға негізделген қоғамды дұрыс басқару, бұл Ирандықтардың бұрынғы саяси даналығын көрсетеді, сонымен қатар ел басқарудағы дін мен саясат арасындағы байланысты көрсетеді.

Түйін сөздер: Шахнаме, Фердоуси, мінсіз саясат, эпос, миф.

Мохаммад Захер Файез*, Шидали Самими

Бамианский университет, Афганистан, г. Бамиан,

*e-mail: a.alisamimi.s7@gmail.com

**Фирдоуси и его схема из идеальной политики
в Шахнаме от древней истории до эпохи, совпадающей
с его жизнью**

Шахнаме – одно из лучших произведений в мире, которое, с одной стороны, как всеобъемлющее представление охватывает историю Ирана с древних времен до эпохи поэтов, а с другой стороны, рассказывает о действиях древних королей. Оно раскрывает сердца предыдущих предшественников и с помощью символического языка мифов и легенд, предлагает свое возвышенное послание для улучшения человеческой жизни. Фердоуси представляет схему идеальной политики в Шахнаме, главной целью которой является достижение наилучшего вида политической системы для общественного благосостояния в обществе и мире. Она основана на народной поддержке, политической легитимности и религиозном знании, которое отражает как отношения между правительством и народом, так и рационально рассматривает факторы разделения между ними. Фердоуси считает справедливость наиболее фундаментальной категорией политической системы в Шахнаме, и с ее помощью он измеряет действия справедливых или деспотичных королей. Он рассматривает мятежную власть и ее плотность как причину разрушения и разложения общества. Он восхваляет справедливое поведение, основанное на его Исламских верованиях и прошлых божественных (Ахурайских) нормах. Целью идеальной политики Фердоуси является правильное управление обществом, основанное на методах демократии, справедливости, меритократии и законов, что показывает политическую мудрость Иранцев в прошлом, а также отражает связь между религией и политикой в управлении страной.

Ключевые слова: Шахнаме, Фердоуси, идеальная политика, эпос, миф.

Introduction

At the beginning, this question arises that in presenting the ancient narrations that are accompanied by legends, myths and epics, has *Ferdowsi* raised an issue under the title of ideal politics in *Shahnameh* or not? The answer to this question can be both negative and positive. Negative, because in all stories that he has presented the actions of fifty kings, he has not mentioned any specific theory on the issues such as the election of the king, justice, meritocracy, popular satisfaction with the government and political legitimacy, nor has he spoken directly about the freedom and role of a tyrannical king in the separation of government and people. Positive, because beside narrating the stories, *Ferdowsi* presents issues that on the one hand reflect the structure of pre-Islamic Iranian and non-Iranian governments, and on the other hand, in the midst of stories and developments of the political system that has been formed in the age of ancient societies, like an informed judge with certain criteria, he judges the performance of kings based on the best and the worst. He somehow explains how elections are formed, on what basis the eminent king should be elected and by what principles and intermediaries the king should gain his political legitimacy. Based on our findings, *Ferdowsi's* ideal policy in *Shahnameh* is neither a “*Platonic Utopia*” nor a “*Machiavellian*”

policy to make the basis of politics dependent on the maintenance and survival of power or to create more power; Rather, *Ferdowsi's* ideal policy in *Shahnameh* is determined only by the axis of justice, which is based on the proper management of the society with the rule of law and equal treatment of the law to all.

Ferdowsi with his idea in the stories of *Shahnameh* is influenced by Islamic thought and he depicts the thought of the ancient Iranians for the reader. Therefore, regarding all these issues, he lays out the general plan in *Shahnameh* as the superior political system for future generations based on justice, merit, satisfaction and people's choice.

In addition to these issues, in this research, an attempt will be made to provide the necessary answers to the questions raised above, and also it will be analyzed that how *Ferdowsi's* political thought and repressed aspirations of the Iranian people, are reflected in the model of government and politics in the form of myths and legends.

Materials and methods

Statement problem

In *Shahnameh*, *Ferdowsi* has explained the function of the kings of Iran in various ways. On the one hand, he has tried to show the function of the kings through the art aspect, and on the other

hand, with important political assessments and criteria, including law, justice, merit, popular support, commitment, religious knowledge, 'Farr-e Shahi' and 'Farr-e Izadi' (divinity of the kings), he has revealed the political legitimacy of the kings, and also through people's satisfaction and disgust criteria, he has assayed under what conditions the king survives with the support of the people, and under what circumstances people can pave the way for the king's removal and dismissal. In general, the power of dismissal and appointment is one of the most important processes of an ideal politics in *Shahnameh* which *Ferdowsi* has designed and has founded from the heart of Iranian myths and legends with his wise knowledge and wisdom.

literature review

There are some articles and books that have been written about the political aspects of *Shahnameh*, which analyze and explain the politics in *Shahnameh* from different views; For example, articles such as: "*Political Wisdom in Ferdowsi's Shahnameh, Principles and Structures*" by Hamid Ahmadi and Mehdi Hassani Bagheri Sharifabad; "*The Link between Myth and Politics in Shahnameh: An Attempt to Reproduce the National Identity of Iranians*" by Morteza Manshadi and "*The Legitimacy of Government from Ferdowsi's Perspective*" by Nosratullah Rastegar. In the first article, the efficiency of political wisdom in *Shahnameh* and its principles and structures are mentioned, which ultimately considers political wisdom in the sense of the feature and manner of governing the whole country. In the second article, on the one hand the author discusses the connection between politics and myth, and on the other hand he considers the political and social structures of ancient Iran, which *Ferdowsi* has dealt with its political structures, as the most important window for the reproduction of the national identity of Iranians, that is effective both for the individual identity of Iranians and for their collective identity. In the third book, Mr. Rastegar only deals with the legitimacy of the government from *Ferdowsi's* point of view which considers legitimacy in relation to the race, the lineage, the kingship and the merit of the king and apart from the foundations of government legitimacy, it has not paid much attention to other issues. Although these articles are important and the present study has used them in some way, but it is by no means enough.

Therefore, the present study, which deals with the subject "*Ferdowsi and the design of an ideal policy in Shahnameh*" can have a particular importance because it is a relatively new subject. On the

one hand, it reflects *Ferdowsi's* wisdom and thought in connection with political issues and influenced by the ancestors of the past, and on the other hand, with an ideal approach, it addresses issues that in fact reconstruct and modernize the political system of the past in accordance with the ideals of the Iranians, which ultimately leads to the patronage (selection and removal) of kings by the people.

Significance of the study

Inducing *Ferdowsi's* ideas in *Shahnameh* is debatable not only as one of the purely literary researches; Rather, it is more debatable with its political, social and cultural connotation. On the one hand, to deal carefully and acutely with the poet's political ideas, and on the other hand, to evaluate the function of the kings of ancient Iran in relation to the people for considering what were the consequences of the people's confrontation, and coordination with the government? And to what extent is the position of the imagination and subconscious mind of the people, which is mostly reflected in the form of myths and legends, effective and efficient?

Results and Discussion

In *Shahnameh*, *Ferdowsi* has raised issues that on the one hand have designed the infrastructure of an ideal government, and on the other hand, it has enumerated the features accurately and systematically, each of which is now addressed.

The image of the establishment of a democrat government and the change of the system by people in *Shahnameh*

The specific picture that *Ferdowsi* has presented of the overthrow and establishment of the system by people, can be discussed in two cases; First, the overthrow of *Jamshid* and the establishment of *Zahak* are discussed; And second, the overthrow of *Zahak* and the establishment of *Fereydown*, which in both events, the role of the people is dramatically evident and illustrious. As can be deduced from *Shahnameh*, in these events, on the one hand, justice and merit are contrasted with pride and tyranny, and on the other hand, pride and tyranny are considered to be the main factors in the destruction of a king. Justice and merit are the most important factors in supporting the people in electing and maintaining a government, when *Jamshid* comes to power, he paves the way for the public welfare and world development, fulfills all the needs of the people from different dimensions, as far as there is no news of pain, suffering and even death among the people, there is nothing but exuberance and freshness (cf.

Ferdowsi, 1388: 13-14). He becomes proud and considers himself the cause of the cheerful world and names himself God:

I adorn the world well
That's how I wanted the universe
Your nutrition, rest and peace are from me
That is your aspiration are from me
Greatness, glory and kingship is mine
Who says anyone but me is the king?
(Ibid: 14)

When *Jamshid* is uplifted in pride, '*Farr-e Izadi*' (divinity) withdraws him and Iranians rise up against him, which it leads to the fall of him and the establishment of *Zahak*. *Zahak* is supported by the Iranian and *Thasis*' army and takes the throne and places the crown upon his head.

Zahak who governs Iran for a thousand years, perpetrates such an oppression and tyranny on Iranians that no one is safe from his oppression and destruction. So that, the brains of two young men slaughter daily and falls prey to his snakes to satisfy their desire and countless young people have to be killed in this way. Until it turns to kill *Kawah*'s children, that it causes a great resurrection of the people against the tyrannical system of *Zahak*. *Kawah*, a blacksmith, by mobilizing the people against *Zahak*, paves the way for his downfall and overthrow. *Kawah*, on the one hand, incites the people against *Zahak* and incites the people against him, and on the other hand, by waving the *Derafsh Kaviani*, which is a symbol of suffering, toil and resistance of the people against tyranny, he is looking for a just king who is a noble descent and possesses '*Farr-e Izadi*'. This is where *Kawah* with a large number of Iranians trap *Zahak*, and imprison him at the hillside. He traces *Fereydun Farrok*, who was raised on the slopes of *Alborz* Mountain, and he enthrone him and hoists *Derafsh Kaviani* as the national monarchy flag which is a sign of suffering, toil and resistance against oppression and injustice. In the destruction of *Zahak*, although the role of the unseen powers and God plays the first role; But the role of the people in overthrowing it, is of special and fundamental importance. These are the people who stand against him and replace him with *Fereydun*. Therefore, if care is taken in such events in *Shahnameh*, the conclusion is that neither the change and transformation of a system happens by chance and overnight, nor do the people become indifferent to it.

This is a serious issue, that in addition to election, people also have the authority to dismiss and remove the kings. It is what practically obvious

based on the logic of *Shahnameh* and mythological stories of Iran, that the people had been both enthroning or deposing and, in the election, and removal of the kings.

The neutral role of the king' oppression in the separation of the government and the people

The worldview of *Shahnameh* is based on the confrontation of good and evil forces or justice and tyranny, which despite they play an important role in the separation of government and people, with a political, justice and philanthropy approach, they are also assumed as the most important factors of people's support for the government. These concepts are lied in the story of *Fereydoun* more than other parts of the book, who divides the world between his three sons, *Iraj*, *Tur* and *Salm*. *Iraj*, who *Fereydoun* pays special attention to him more than his other brothers, provides the ground for jealousy and anger of *Tur* and *Salm*, and the two disgruntled brothers campaign against him. But *Iraj* by suggesting peace and amity is supported by the opposing armies more than ever, and *Tur* and *Salm* by inciting them to evil and tyranny provide the ground for separation between the government and the people in the land of *Turan* (Khatibi, 1390: 224); according to these events, in *Ferdowsi's Shahnameh*, there are two types of authoritarian government that show the grounds for separation between the government and the people:

A) Authoritarian dictatorship regime (Autocrat)

As kings in this kind of government do not hold themselves accountable to God or to their subordinates, they usually face with serious uprisings of the people, and because of the deep gap they create between the government and the people, they eventually fall by the people. Prominent examples of this can be seen in two mythological and semi-historical eras in Iran and *Turan*, the overthrow of tyrannical kings such as: *Zahak* and *Afrasiab* in the mythical era and the fall of the authoritarian rule of *Arjasb* (*Afrasiab's* grandson) in the semi-historical era.

Although the fall of *Afrasiab* and *Arjasb* has not happen by the people of *Turan*, it has been overthrown by the Iranians with a different logic; However, in such governments, any kind of opposition or benevolent criticism against the tyrant king is punishable by death and execution. There is no surprise that in this type of government, there is no uprising on the part of the people or the ousting of the rulers by the people or the elders of the country. These tyrannical kings must be ousted by a foreign power, the Iranians, which it has been done by the logic of *Shahnameh*.

B) Semi-authoritarian regimes

Although, in *Shahnameh* these kinds of rules and kings try to behave fairly, but occasionally due to some obstinacies, they take the path of dictatorship and act coercively. But sometimes the kings can be reformed; We find a clear example of this type of king in the first step in the existence of *Jamshid* and then in the existence of *Key Kavus*, *Nozar* and *Goshtasb*, regarding *Jamshid* and *Kay Kavus*, the former deviate from the right path with the domination of pride and the latter due to the domination of *Ahri-man* and devil; But the former is dismissed by the people, and the second repents through the mediation of *Goodarz*, the brave commander of Iran, and returns to the right path (Rastegar, 1390: 254). In addition, we observe other examples of temporary tyranny both in *Bahman* period and in the reign of criminal *Yazdgerd*, *Ghobad*, *Hormozd Anoshirvan* and *Shirvi*.

By studying *Shahnameh* carefully, we conclude that *Ferdowsi* considers the greatest factor of decline in the functions of the king, the concentration of power and the tendencies of kings to authoritarianism and absolute self-esteem. This phenomenon originates from the same story of *Kavus*, and it reaches to its peak in the story of *Goshtasb*, who considers himself the evangelist of pure religion and absolute truth (cf. Muskub, 1389: 142); so that it puts two famous Iranian heroes in a confrontation, and it provides a conditions that *Rostam* is forced to kill *Esfandiar*, while he knows by doing that a curse will be put on him, and the good name of his heroic era and even his life will come to an end.

The image of a noble king based on his generosity (Justice)

Shahnameh is the epic of justice and law, the epic of unwavering resistance to anything demonic and its aim is confronting tyranny. Confronting the world that wants to dominate lies and deception; That is why it is against *Afrasiab*, who sets out on the other side of *Amu* for sabotage and deception, and is against the *White Demon*, on the other side of *Alborz* who closes the way to everything divine, and also against *Zahak*, *Kamos* and *Khaqan* of China, farther away from the deserts, who equips all anti-justice forces. The enemy, whose goal is destroying security, justice and peace, and is rising everywhere, from Hamavaran, Rome, India, China and even Mazandaran. However, what threatens them is one thing: justice and nobility (see: Zarrinkoob, 1378: 110-112). Hence, *Ferdowsi's Shahnameh* expresses the aspirations and ideals of peace, friendship and humanity, and that is why some researchers have called it the "justice" epic; In this regard, equity

has a high status in coordination with justice. The issues about the description of *Fereydoun's* justice-oriented government are characteristics of anyone who deserves to be the king with possessing the attributes of *Fereydoun*.

Auspicious (Farrokh) Fereydoun was not an angel
He was not superior made of musk and amber
He found this goodness by generosity and justice
Thee be generous, thee be Fereydoun
Fereydoun fulfilled divinity
First by purifying the world from evil
(Ferdowsi quoted from Masseh, 1375: 273)

Ferdowsi considers all the works of *Fereydoun* and *Fereyduni* as justice and *Fereydoun* in *Shahnameh* is a king who does not hesitate to sacrifice even his children in order to establish justice (Islami Nodoshan, 1390: 41). In the logic of *Shahnameh*, justice finds meaning when at the same time it is accompanied by wisdom and goes in parallel; As *Ferdowsi* says about *Kay Khosrow*:

It was not a prosperous land;
was ruined by tyranny
He settled there with his treasure;
Was not upset about his generosity
(Ferdowsi, 1388: 306)

Ferdowsi also considers justice and freedom mutually and reciprocally related, and believes that justice will not find a way until freedom is established and strengthened; Hence, he says the following in *Bahram Gour Sassanid's* words:

I will hang the living of the oppression
Since it oppresses the free man
(Ibid: 977)

In addition, the spirit of justice and avoidance of oppression finds its place in the framework of *Shahnameh*, when we look for and emphasis on the behavior of justice and avoidance of oppression in the battlefields. As in military conflicts around the world, we rarely find cases where justice has been observed in the case of victory over an enemy; But in *Shahnameh* and *Ferdowsi's* ideal message, this issue has been strongly emphasized, that the cultivation of justice and the spirit of respect for the status of humanity on the battlefield are so manifested, that the false civilizations of today have been ridiculed. In the logic of *Shahnameh*, reconciliation can be confirmed only when in the long run right will out, and sometimes if after reconciliation, shame and

zeal necessitate war, the king must sacrifice and reward the merits:

O brother, know that from the king
The wise man asks for anything
One thing that he is seeking the victory
Not turning away from the enemy in the campaign
The other is campaigning for justice
Knows everything, numbers and races of his man
(Ferdowsi quoted by Davidson, 1999: 145)

The interaction of religion and politics in Shahnameh

Ferdowsi is one of the rare figures in the Islamic world. His ideology and worldview in posing ideal issues on the basis of good and better policy-making, are completely inspired by his Islamic thought and wisdom; Therefore, he has formulated all cases and issues according to the Islamic standards. In his logic, policy-making, conquest, war and governance, democracy, justice and freedom all seem reasonable whenever they are compatible with religion. Religion and politics run parallel and one support each other and in contrast.

Neither religion is independent of king
Nor king is admirable without religion
So, they protect each other
It seems they are under one cover (they are one)
(Ferdowsi, 1382: 1228)

According to *Ferdowsi*, religion and politics are not only inseparable; Rather, in parallel and supporting each other. It can bring the royal affairs and the national system to its destination. *Shahnameh* expresses *Ferdowsi's* thoughts, according to *Ferdowsi*, the king should rule base on religious principles. *Ardeshir* talks about religion and monarchy with the following words:

Religion and imperialism are so interdependent
It seems they are under one cover (they are one)
(Ferdowsi, 1382: 1228)

These verses indicate that the king of Iran had religious privileges until the end of the *Sassanid* dynasty. Historical and literary texts also confirm this statement.

Political legitimacy and imperial authority according to Shahnameh narrations

Although, at the present time, on the one hand, political legitimacy and authority are based on elections in order to gain the consent of the people and on the other, to observe meritocracy and justice, but

Ferdowsi mentions two main criteria for the legitimacy of the government and the monarchy: one is to belong to the community of elders and the other is to have more authority among them. In this regard, he does not consider the kingdom to be a coincidence and without any planned procedures:

... It is as if the son is the same as his father
He tells you what he knows of him point by point
his origin and his honor
Is from which superior generation
(Ferdowsi, 1388: 7)

It must be acknowledged that, on the one hand, this issue has shown the wisdom of Iranian people from immemorial time, and on the other hand, he has paid serious attention to the political legitimacy of the government system with an irreplaceable plan; Thus, political legitimacy in *Shahnameh* is formed by the following:

A: Popular support and people's satisfaction with the King

Since gaining popular consent and support for the king is of particular importance in the logic of the *Shahnameh*, in the narrations of *Shahnameh* when people show support and satisfaction for the king, nobles and latitudinarians attend the enthronement and coronation of the king and on the other hand, he is recognized by them:

The elders praised him
They led him to the throne
(Ferdowsi, 1388: 131)

This is why in *Shahnameh*, its people and latitudinarians, following their creed, on the one hand, strive for loyalty and support of the legitimate government, and on the other hand, strive to preserve the independence and territorial integrity of Iran, and supporting the multinational community of Iran is considered as one of their main duties, and they consider themselves obliged to defend the attacks of foreign enemies and hostile countries (Rastegar, 1390: 251).

The duties and rights of elders and latitudinarians in "*Shahnameh*" can be considered as a "controlling" organization in the country in the framework of the ideology of Iranian government in general, which evaluates the rule of the king from the standpoint of justice and, if necessary, either confirms his legitimacy or reprimands or removes him from the power. Evidence of such a performance is abundant in *Shahnameh*, and can be found in the full support of the people for *Fereydoun* based on

knowledge and ability, despite the people's disgust with *Jamshid* and *Zahak* based on lack of merit on the one hand, and *Kay Kavus* being reprimanded by *Goodarz*, the liberal leader of Iran and *Jahan Pahlavan Rostam* (the strongman of the world) in the case of *Sohrab*, who is punished and reprimanded on the other hand:

Never hand out your position to the enemy
Do not tell your opinion to anyone in vain
Three times thee suffer pain and discomfort
Did not learn the lesson from this experiment
Tahmtan slandered the king
Do not pick up so much flight
Your deeds are worse than each other
You are not worthy as a king
(Ferdowsi, 1388: 161-183)

All of this shows the extent to which the Iranian people and latitudinarians support the king or reprimand him clearly.

B: The king's religious knowledge, 'Farr-e Izadi' (divinity) and well-born race

As ancient Iranians in the kingship rites had respect for divinity, *Ferdowsi* also mentions 'Farr-e Izadi' in *Shahnameh* and in some cases, he uses kingship as a synonym for 'Farr-e Izadi', and the essence of this divine basis is nothing, but believing in the unique power of one God and practicing the popular law, truth and justice in the world; In this regard, if someone abuses 'Farr-e Izadi' or commit an offense, 'Farr-e Izadi' turns away from him for sure and he will be struck by the tragedy and the fate of *Jamshid* and *Zahak* and *Kavous's* contempt; So *Afrasiab* is the first person who tries to get 'Farr-e' in this way, and this king of *Turanian* as an evil-natured represent enters the Lake *Chechest* three times to obtain 'Farr-e'; But every time he fails and he cannot obtain 'Farr-e', because it is born with *Ariyan* people and belongs to the just *Zoroaster*. *Afrasiab's* role in this part is very important in *Shahnameh*. Because he is considered as a major threat against the kings' 'Farr-e Kiyani'. The main defender of 'Farr-e', here is *Rostam*, who is the perfect representative of the Iranian nation (Davidson, 1999: 143). In the logic of *Ferdowsi* and *Shahnameh*, this 'Farr-e', which is in fact considered the supporter of the kings of Iran in the realm of power, has two aspects: one is 'Farr-e Shahi' (the king's *Farr-e*) which is related to the same noble race and the merit of the king, and the other is 'Farr-e Izadi' (God's *Farr-e*), which expresses the support of God and the hidden hands of the king and the religious beliefs. Each of them will be discussed in the following.

a. 'Farr-e Shahi' (King's divinity)

'Farr-e Shahi' in the sense of heredity, includes all kings and princes, in fact as a group of elders and latitudinarians and it can separately be a sufficient condition for the acceptance of the royal claim; But the degree of the efficiency and competence of a king who provides justice, has priority. As an example, on the one hand, the disqualification of *Tus* and *Gostham*, the children of *Nozar*, even though they inherit 'Farr-e Shahi' but due to the lack of adequacy and tact they lose their legitimacy. On the other hand, the story of *Zuthamasb* who traces his lineage to *Fereydoun* and is chosen as a meritorious and wise king is noticeable. Among the community of the elders, *Zal* for the reasons related to the rejection of the claim of *Tus* and *Gostham* mentions the rules and principals for selecting the new king as follows:

A king comes from Khosrow's race
He remembers many quotas from the past
If *Tus* and *Gostham* inherit *Farr-e*
I have many troops and huge legion
a famous person without the elders' acceptance
Does not deserve the throne
The crown is not appropriate for them
The king needs to be meritorious
Looking for from *Fereydoun's* generation
A worthy king for the kingdom
(Ferdowsi, 1388: 116)

b. 'Farr-e Izadi' and 'Farr-e Mobadi' (Divinity)

In ancient Iran, one of the components for the legitimacy of the government is the divine nature of the religion which it can be observed in the mythological part of *Shahnameh* in the form of 'Farr-e Izadi' in the story of *Houshang* and some other kings: "By the command of merciful God / buckle down to establish justice" and we see a few other kings, which has been a proof of the legitimacy of their government; Therefore, the conditions for receiving 'Farr-e Izadi' in *Shahnameh* are shaped by the issues such as: religiosity, struggle against tyranny and adherence to the principles of goodness and justice. Thus, the kings who enjoy 'Farr-e Izadi' and 'Farr-e Mobadi' in *Shahnameh* are in three groups, the first group are the kings such as: *Kiomars*, *Houshang* and *Jamshid*, who enjoy the royal power and 'Farr-e Shahi' – 'Farr-e Izadi' at the same time (see: *Ferdowsi.*, 1389: 13); The second group includes *Tahmourth* and *Fereydoun* who have 'Farr-e Shahi'; But they obtain 'Farr-e Izadi' and 'Farr-e Mobadi' during their rule after passing a period of asceticism and pure self-cultivation:

“So, the king was purified from evil
Which it was shone from him
(Ferdowsi, 1388: 11)

The third category includes kings such as *Manouchehr*, who has all three at the same time: ‘*Farr-e Shahi*’, ‘*Farr-e Izadi*’ and ‘*Farr-e Mobadi*’

I have both piety and ‘*Farr-e Izadi*’
I have both right and wisdom
(Ibid: 56)

Considering such issues, it can be deduced that ‘*Farr-e Shahi*’, ‘*Farr-e Izadi*’ and ‘*Farr-e Mobadi*’ always accompany each other in parallel and cannot be needless and separate from each other, hence *Jamshid* when he ascends to his throne, he considers himself not only a king, but also a *Mobad*:

The kingship was buckled down with ‘*Farr-e Shahi*’
All universe accompanies for this
I said with the bless of ‘*Farr-e Izadi*’
I am both King and Mobad
(Ferdowsi, 1389: 12)

j. Competence and experience in administering the country

As merit and meritocracy is considered as the most fundamental category in the imperial system of *Shahnameh*, so is the admiration and support of merit in its stories. The prominent examples of this can be observed both in the selection of the king on the basis of merit, and other national heroes and *Jahān Pahlevāns* (The World heroes) who must prove their position in front of the people and the king on the basis of tact and merit. Now We analyze both categories:

a. The merit of the kings

Although, according to the beliefs of the past, enjoying the royal privileges and getting the throne of power, most of all due to the blood relations of the previous kings; according to the narrations of *Shahnameh*, in addition to *Kiomars* and *Manouchehr*, who have proved their position in confrontation of the foreigners, we have *Fereydoun* as the supreme example of such kings, whose kingship depends more on his own art than his offspring and imperial blood. He is the only king with merit that has the full support of the people (Maskoob, 1389: 126).

With this approach, the level of meritocracy in *Shahnameh* is so high that even some people, when they do not consider themselves worthy to work, they withdraw from accepting work. It is clear in the example of “*Sam’s*” story, when *Nozar* cruelly

incites the people to demand the throne from *Sam*;
But *Sam* shrugs and says:

Because *Nozar* is from *Kiyan* race
He is the king and have the throne
Should I have the crown?
It is impossible and no one hears it
(Ferdowsi, 1389: 136)

In addition, we see other examples of these cases in the story of *Kay Khosrow* and *Bahram Gore*, that *Kay Khosrow* faces a great opponent such as *Fariborz* to ascend the throne after *Kay Kavus*, with the opinion of the elders including *Tus* and *Goodarz*, it is decided that each of *Kay Khosrow* and *Fariborz* who conquers *Bahman’s* Fortress will inherit the throne and the crown. With the defeat of *Fariborz* and the conquest of the gate of *Bahman’s* Fortress, *Kay Khosrow* builds the fire temple of *Azargashsab* there and when he returns to Persia, he obtains the throne (Molaei, 1390: 611). On the other hand, during the *Sassanid* era, there is a dispute between *Bahram Goor* and *Kay Khosrow* over the possession of the crown, and *Bahram* postpones the final vote to the art and work of experience, and based on merit and eligibility, then he removes the crown from the two lions and puts it on his head (Nodooshan, 1390: 39).

b. The merit of national heroes and heroines

As mentioned earlier, the national heroes and *Jahān Pahlevāns* (The World heroes) of ancient Iran must also show valuable work and activities to prove their wisdom and competence in front of the people and the kings in order to gain their political-military legitimacy as guardians of the system and national values; In this regard, there are many heroes and heroines in *Shahnameh*, but this study discusses this issue only in the deeds of *Rostam* and *Esfandiar* as two national heroes and two *Jahān Pahlevāns* (world famous heroes) of *Shahnameh*.

Rostam with all his extraordinary and God-given talents from killing a white and drunk elephant to *Nariman’s* revenge in *Sepand* Mountain, and successful achievements in his great adventures such as *Haft Khan* and the battle with *Sohrab*, and his unique heroic tactics in the event of “*Bijan* and *Manijeh*” that face down *Afrasiab’s*, to the meaningful and arrogant boasting that defeats *Ashkibus*, all and all can be nothing but gaining legitimacy and proving *Jahān Pahlevāni* (world heroism), *Esfandiar* also, as the most prominent world champion and national hero, if he saves Iran from the attack of *Arjasb Turani* for the second time, and kills *Bidrafsh Jadu* in revenge for *Zarir’s* blood, and if with the request of *Goshtasb*, by taking *Lohrasb* and his brother *Farshid-*

vard's revenge, he kicks the land of *Turan* under the hoof of his horses, and by crushing the *Arjasb* Corps imprisons *Gargsar Turani* warlord (Aidenloo, 1390: 668), all will be nothing but a prominent example of gaining political legitimacy and proving merit, to achieve the ultimate goal which is the throne.

Rostam and *Esfandiar* are two unique and powerful heroes who in all struggles of life as two great military powers along with the imperial monarchy have been protecting honor, dignity, authority, territorial integrity, in defense of foreigners (Motlagh, 1390: 846 – 892), The philosophy of all the activities and heroic performances of these two heroes, one as the true representative of the people (*Rostam*) who sincerely strives to defend the greatness and glory of the kingdom and the country and crowns, and the other as a hero and a king who is attempting to sit on the throne of power (*Esfandiar*), cannot be anything other than gaining the legitimacy of power and displaying their merits.

Withdrawal from rebellious power and attention to the public welfare

Since *Ferdowsi* considers greed as the only way to misery from various dimensions and highlights the desire for power with greed and corruption, he measures the ideal imperial plans with the help of mythological forms and historical narratives to reduce the corruption of power and its tendency to spontaneity. In such cases, he emphasizes more on the wisdom and moral strength of the king and his encouragement not to be deceived by wealth and the magic of power, which we see as a clear example more than anyone else in the presence of *Kay Khosrow*.

According to the narration of *Shahnameh*, *Kay Khosrow* has both political wisdom and good human morality. He has both *Farr-e Izadi* (divinity) and superior goals, and his ultimate goal is to remove injustices and vices from the earth. On the one hand, he tries not to face the actions of tyrannical and daring kings such as *Jamshid*, *Zahak* and *Kay Kavous*, and on the other hand, he tries to prosper his ideal goal simultaneously with the regulation of political affairs. He seeks to eradicate oppression from the world and to retake the right of the oppressed from the oppressor, and everyone have the equal status of justice in the law; This is where his war against *Afrasiab* (his maternal ancestor) begins, so that with the institutionalization of the law of justice, the revenge of the innocent people's blood like *Siavash* will be taken and the oppressor will be punished for his disgrace and justice will be provided on the earth. Because of this, the *Turanians* fail with all their might. Neither *Afrasiab's* sob nor the *Iranians'* request for reconciliation have any effect. That is

why the forts of *Turanians* collapse one after another and *Kay Khosrow* pursues *Afrasiab* who was escaping; until *Goodars* gives the news of *Afrasiab's* detention by a devout man named "*Hum*" to the king of Iran through (Molaei, 1390, 612); Thus, *Kay Khosrow* approaches his main goal, which is to eliminate corrupt and killer figures, and *Afrasiab* receives his disgraceful punishment; In this way, the long and endless war ends. Shortly afterwards, *Kay Khosrow* is disgusted with the kingdom and the affairs of the world, and he cries out to God and asks him to take his life and take him to another world before succumbing to the temptations of tyranny and the tendency to absolute and unlimited power:

Neither I should skip this honesty
Nor be proud like the previous kings
I have found everything I was looking for
I turn away from the throne
(Ferdowsi, 1388: 621)

After withdrawing power, *Kay Khosrow* by replacing *Lohrasb* gives his country to the *Iranians* and his heroes and by choosing a mysterious journey accompanied by heroes such as: *Toos*, *Fariborz*, *Gio*, *Bijan* and *Gostham* with *Soroush's* guidance, he reaches a spring. He mysteriously hides from being seen by washing his soul and body, and in the evenings a cold wind blows from the mountain, snow covers everywhere and the heroes are buried under the snow:

When the snow pulled the sail off the ground
There was no trace of the spear of the legendary heroes
They were buried under the snow
A well was dug anywhere deep
None of them had any power
It was turned to the sweet destiny
(Ibid: 618-619)

Kay Khosrow's abhorrence of power when the whole world is under his control is a sign of a justice-developer mind of a king, which is hidden in his ideal figure, and on the other hand is a lesson and example for the princes and kings to prevent doing evil deeds; In order not to provide corruption and grounds for disintegration, misery and social frustration in the society.

From *Ferdowsi's* point of view, *Kay Khosrow* is not only a perfect king; He is also a perfect human being; Thus, the more God-like man is, the closer he is to perfection. He is not only the most powerful enemy of the devil; Rather, he is the most successful king who voluntarily accepts death from the peak of power, popularity and piety, and rushes to God and

finally to death from the fear of corruption, white and bright death, at the peak of mountains and snow, which it is a clear symbol of his sunset at the peak of purity.

Conclusion

Shahnameh is one of the world's best masterpieces that with its sublime message emphasizes important topics such as justice, equality, eradication of the foundations of oppression and tyranny and with the help of myths and legends provides a clear picture of an ideal political system. so that future generations can look at these issues and learn its lessons and emulate morality.

Since *Ferdowsi* is a sage and a peasant, with a correct understanding of the process of destroying the past pride and gaining the political legitimacy of *Ghaznavids*, which in his time it is still taken from *Baghdad* on the one hand, and the new approach of the authoritarian *Turks* rule that the Iranians have been fighting against them for the years on the other hand; all make *Ferdowsi* to revive the ruined national pride and with presenting an ideal policy plan he calls the society to reform the political system and public welfare.

Ferdowsi, by reporting the actions of the fifty kings of Iran, shows that political participation and public unity between the people and the government in the affairs of the country is an undeniable principle; In this regard, in the Iranian political system,

principles and rules such as: tact and merit, good lineage, religious knowledge, '*Farr-e Shahi*' (divinity) and '*Farr-e Izadi*' and other mechanisms have been considered so that the people, in addition to electing a King, have the authority to dismiss him as well. A clear example of this can be seen in the people's competence in the dismissal of *Jamshid* and *Zahak* and the election of *Fereydoun*. Such a popular authority and competence in the world of politics is an ideal issue up to now, the authority to oust a king for the people has not really been experienced in any part of the world yet.

In addition, the mechanisms of the power in *Shahnameh* are being modernized in such a way that freedom replaces tyranny and justice and law replace chaos. Great kings such as: *Kay Khosrow* with their wisdom and merit, rule the great world empire with power and supremacy, and by institutionalizing justice in Iran, they tear down the palaces of oppression and enchain tyrants like *Afrasiab* and other rivals and destroy them all; But he gives up power to show everyone that the ultimate of power is nothing but corruption. He shows that the concentration of power, while unrestrained, leads to catastrophes which we see prominent examples in the kings before him; In this regard, he pursues a spiritual journey by turning away from power and politics in order to show the rulers that politicians and policymakers can have spirituality and religiosity as well as power.

References

- Eslami Nodooshan, Mohammad Ali. (1348) *The Life and Death of Heroes in Shahnameh*, Third Edition, Toos Publications, Tehran.
- The Story of the Stories, Rostam and Esfandiar in Shahnameh* (2011) Enteshar Co., Third Edition, Tehran.
- "*Shahnameh and Myth*" by Yaser Movahed, *Secrets of Shahnameh* (2011) Essays on the Shahnameh World Millennium Memorial, Nashrpazineh, 1 vol. Tehran, pp. 191-201.
- Amoozgar, Jaleh. (1390) "*Jamshid*", *Ferdowsi and Shahnameh writing on the Ferdowsi Millennium International Conference*; Jalal Khaleghi Motlagh. Academy of Persian Language and Literature; 1 vol. Tehran, pp.337-357.
- Aidenloo, Sajjad. (1390) "*Haft Khan Esfandiar*", *Ferdowsi and Shahnameh on the occasion of the International Conference of Ferdowsi Millennium*, Jalal Khaleghi Motlagh. Academy of Persian Language and Literature; 1 vol. Tehran, pp. 891-899.
- Khatibi, Abolfazl. (1390) "*Shahnameh and lexicography*", *Mental health by the Culture, Articles and critiques about Shahnameh*, by Ahmad Samie (Gilani) and Abolfazl Katibi. Academy of Persian Language and Literature; 1 vol. Tehran, pp. 220 – 244.
- Davidson, Olga. *Poet and hero in Shahnameh*, translated by Farhad Ataei. Iran History Publishing, 1 vol. Tehran.
- Rastegar, Nusratullah. (1390) "*Legitimacy of government from Ferdowsi's point of view*", by Yaser Movahed. *The Secrets of Shahnameh; Essays on Shahnameh World Millennium Memorial*. Pazineh publications, 1 vol. Tehran, pp. 243_277.
- Zarrinkoob, Abdolhossein. *Namournameh*; About Ferdowsi and Shahnameh. Sokhan Publications, 3 vols. Tehran.
- Safa, Zabihollah. (2010) *Epic writing in Iran*, Amirkabir Publications, 9 vols. Tehran, Ferdowsi, Abolghasem. *Shahnameh*, by Dr. Saeed Hamidian, (2009) Qatreh Publications, 16 vols. Tehran.
- Fasaei, Mansour Rastegar. (2004) *Sculpture in Mythology*, Institute of Humanities and Cultural Studies, 2 vols. Tehran.
- Maseh, Henry.(1996) *Ferdowsi and the National Epic*, translated by Dr. Mehdi Roshanzamir, Tabriz University Press, 2 vols. Tabriz.
- Moskoob, Shahrokh. (1978) *The mourning of Siavash for Death and Resurrection*, Kharazmi Publications, 5 vols. Tehran.
- Pahlavan and wise mind*, (2010) Tarh-e No Publications, 3 vols. Tehran.
- Motlagh, Jalal Khaleghi.(1390) "*Rostam*", *Ferdowsi and Shahnameh narrating on the occasion of the International Conference of Ferdowsi Millennium*, Jalal Khaleghi Motlagh, Academy of Persian Language and Literature, 1 vol. Tehran, pp. 478- 517.
- Molaei, Changiz. (1390) "*Kay Khosrow*", *Ferdowsi and Shahnameh narrating on the occasion of the International Conference of Ferdowsi Millennium*, Jalal Khaleghi Motlagh, Academy of Persian Language and Literature, 1 vol. Tehran, pp. 891 – 899.

IRSTI 03.20.00

<https://doi.org/10.26577/JH.2021.v100.i1.03>**Zh. Kundakbayeva*** , **A. Duisebayeva**

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,

*e-mail: janbekkun@mail.ru

**RAZNOCHINETS A.I. DOBROSMYSLOV –
ON GUARD OF SOCIAL CONSCIENCE AND
“CORRECT COLONIALISM”**

The article analyzes the activities of A.I. Dobrosmyslov, in the process of formation and development of the imperial veterinary service in the steppe, taking into account the peculiarities of regional development in the second half of the 19th century. Particular attention is paid to the social origin and socio-political views of A.I. Dobrosmyslov, who stood at the origins of the creation of the veterinary service in the Turgai region. Presented in the article activity and work of A.I. Dobrosmyslov viewed in line with the formation of the ideology of raznochintss` intelligentsia, who puts productive hard work and social responsibility at the basis of its life and work. In this regard, it affected resolving the issue of organizing veterinary affairs in the steppe, as a project of “correct colonization”. His activities were often aimed at a critical attitude towards the conditions for fulfilling the assigned tasks and the veterinary service. Making attempts to “correctly” solve the request of the central government, based on his concern, caution, and attentiveness to his work, where due to the unfamiliarity or ignorance of the interested parties with the local conditions of cattle-breeding and livestock industry, could impede the further development of veterinary in the Steppe.

Key words: veterinary service, correct colonization, raznochintsy, intelligent, Turgai region.

Ж.Б. Кундакбаева*, А.И. Дүйсебаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: janbekkun@mail.ru

**«Дұрыс отаршылдық» пен
әлеуметтік ар-ұждан ұстанымын негіз еткен –
разночинец А.И. Добросмыслов**

Мақалада XIX ғасырдың екінші жартысындағы аймақтық даму ерекшеліктерін ескере отырып, дала өлкесіндегі империялық ветеринарлық қызметтің қалыптасуы мен дамуы барысындағы А.И. Добросмысловтың қызметі талданады. Торғай облысында ветеринарлық қызметтің құрылуы бастауында тұрған А.И. Добросмысловтың, әлеуметтік шығу тегі мен қоғамдық-саяси көзқарастарына ерекше назар аударылады. Мақалада келтірілген А.И. Добросмысловтың белсенділігі мен қызметі, жұмысы мен өмірінің негізін өнімді еңбек пен әлеуметтік жауапкершіліктен көретін, разночиндік интеллигенция идеологиясының қалыптасуы кезегінде қарастырылады. Сонымен бірге, ветеринарлық қызметке және ветеринарларға жүктелген міндеттердің, әсіресе мал тасымалының әл-ауқаты мен кең таралған аурулардан қорғалуы және қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсаты сараланады. Осыған байланысты, бұл үрдіс «дұрыс отарлау» жобасы ретінде, дала өлкесіндегі ветеринарлық істі ұйымдастыру мәселесін шешуге өз ықпалын тигізді. Іс жүзінде А.И. Добросмыслов, жүктелген міндеттердің орындалу шарттары мен ветеринарлық қызметті атқару барысына сыни көзқараспен қарауға тырысты. Орталық биліктің сұранысын «дұрыс» шешу мақсатында, жұмысқа деген алаңдаушылығы, сақтығы мен мұқияттылығы тұрғысынан, мүдделі жақтардың мал және мал шаруашылығының жергілікті жағдайларын білмеуі, дала өлкесіндегі ветеринария ісінің одан әрі дамуына кедергі келтіру мүмкіндігі тікелей әсерін тигізеді деп түсінді.

Түйін сөздер: ветеринарлық қызмет, дұрыс отарлау, разночинец, интеллигент, Торғай облысы.

Ж.Б. Кундакбаева*, А.И. Дуйсебаева

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,

*e-mail: janbekkun@mail.ru

**Разночинец А.И. Добросмыслов – на страже социальной совести
и «Правильного колониализма»**

В статье анализируется деятельность А.И. Добросмылова в процессе становления и развития имперской ветеринарной службы в степи, с учетом особенностей регионального развития во второй половине XIX века. Особое внимание уделено социальному происхождению и общественно-политическим взглядам А.И. Добросмылова, стоявшего у истоков создания ветеринарной службы в Тургайской области. Представленная в статье активная деятельность А.И. Добросмылова рассмотрена в русле формирования идеологии разночинной интеллигенции, ставящий в основу своей жизни и продуктивный тяжелый труд, и социальную ответственность. Кроме того, в статье будут рассмотрены вопросы организации ветеринарной службы и обязанности ветеринаров, обеспечения благополучия провоза животных и животноводческих продуктов по степи и сохранности степных земель от проблем, связанных с повальными болезнями. Все это вместе взятое послужило решению вопроса об организации ветеринарного дела в степи, как проекта «правильной колонизации». В действительности, деятельность самого А.И. Добросмылова зачастую была направлена на критическое отношение к условиям выполнения поставленных задач и ветеринарной службы. Предпринимая попытки «правильно» решить запрос центральной власти, исходя из своей обеспокоенности, осторожности и внимательности к своей работе, где из-за незнакомства или неосведомленности заинтересованных сторон с местными условиями в скотоводства и скотопромышленности, могло возникнуть препятствия дальнейшему развитию ветеринарного дела в степи.

Ключевые слова: ветеринарная служба, правильная колонизация, разночинец, интеллигент, Тургайская область.

Introduction

«And raznochintsy are not all bad ... even though he is a seminarian and now is not in favor, I bow», – one of the heroines of Leskov's chronicle lamented, about the excessive increase in the nobility in the second half of the 19th century, which was easily acquired by the smallest ranks. In turn, without diminishing the importance of their mental work, and the relative interest in the well-being of the population, she ended with the phrase, – «...because he deserves it» (Leskov, 1957: 125). In both spheres of government and military service, the existing subgroups of raznochintsy responded to the special needs of government and society. In this regard, this article analyzes the activities of A.I. Dobrosmyslov, in organizing and creating a system of veterinary services in the Turgai region, as a project of "correct colonization" (Campbell, 2011: 423; Sunderland, 2004: 179-180). In particular, the article argues that despite the state's task of creating an imperial veterinary service in the Kazakh steppe, as an "instrument of the empire", Dobrosmyslov himself often held different opinions due to his own progressive views.

The issue of organizing and trying to establish a system of veterinary services in the Kazakh steppe

was of a protracted nature, and by the end of the 19th century, it was especially important. This was due to the increase in the number of resettlement livestock, the appearance of exchanging courts in limited areas, the expansion of the network of bazaars and fairs, cutting the tracts of the rutting cattle, thereby in attempts to protect and provide the well-being of its transportation and the safety of steppe lands from problems with common diseases, everything was directly associated with the activities of veterinarians. Thus, the relationship between veterinary activity and the state turned out to be mutually beneficial, which allowed the state to solve animal health problems, and veterinarians became decisive in the field of public health and food provision. All of this was perceived as a Government Issue requiring intervention and a growing government responsibility. In addition, the scale of state power was quite convincingly illustrated in the future rules and decrees on the precaution against animal death and various epizootics. Moreover, according to A.I. Dobrosmyslov, the correct formulation of the problem, the provision of animals in winter with food, the improvement of housing and their more or less rational breeding, could increase the supply of goods from the steppe several times.

Materials and methods

The article is based on the recording workflow documents (*deloproizvodstvennye dokumenty*) of the Regional Board of the Turgai Region (Fond 25). Besides, due to the fact that the materials of expeditionary research, or a number of publicistic works, as well as scientific works of A.I. Dobrosmyslov, were created and used for official needs, such materials are also referred to as the type of primary sources as recording workflow documentation. The methodological basis of the article is the concept of “correct colonization” by W. Sunderland (2004), based on which the project of creating an imperial veterinary service in the Kazakh steppe is considered as part of the project of “correct” and needed transformation, as a “tool of empire”.

Results and Discussion

Service of the Podolsk veterinarian in the Turgai region

The formation of the state veterinary service in Russia took shape only in the second half of the 19th century. It stated in Decree of the 5th State Council of Russia of December 2, 1868, being only the first stage in the history of the formation and development of the imperial veterinary service (Nikitin, 2016: 5). Instead of a special committee, were organized the Central Veterinary Directorate and the Veterinary Committee under the Ministry of Internal Affairs, with the subordination of provincial and district veterinarians to it. And also the foundation was laid for the organization of livestock veterinary stations, the creation of *zemstvo* veterinary medicine in the provinces, which determined further prospects for the growth and development of the veterinary system. In the absence of legislative provisions defining the veterinary network and its legal status, the veterinary business in the Kazakh steppe was formed later. If according to the “Regulations of Control of Orenburg Kirghiz” of 1844, veterinary received from the point of view of the general imperial law, the right to exist, then by 1868, according to the “Provisional Regulations” of October 21, this right was canceled, and veterinary in the Kazakh steppe for a long the period remained outside the law and outside the state (Dusebayeva, 2021: 233). Meanwhile, in the Regulations of 1867 and 1868, a significant place was given to the issues of livestock, caravan trade and the establishment of fairs in the steppe (Kozhakin, 1949: 102). But concern for the epizootic state of the steppe and the growing interest in livestock and

trade activities, on the other hand, made it possible to take a step forward and begin a veterinary and sanitary study of Kazakh lands.

At this stage, A.I. Dobrosmyslov starts his activity and career, as the founder of the imperial veterinary service in the steppe, particular in the Turgai region. The Ministry of Internal Affairs suggested that the veterinary committee send a veterinary expedition for a detailed study of the veterinary and sanitary state of the steppe regions, the livestock industry and the procedure for moving livestock, as well as the conditions, causes and extent of the spread of diseases; care, maintenance and placement of livestock in the steppe. One of the participants in the last such expeditions was Dobrosmyslov himself, who were sent to such regions as Akmola, Ural and Turgai. At the head of the latter, in part of the Turgai region, which was led by Dobrosmyslov, was not deprived of difficult conditions of stay, due to the epizootic state of the region. The specific task assigned to him and his associates was to eliminate “the infection in those plague-ridden areas that are now known to the administration”, along with this, they are instructed to submit all kinds of detailed and accurate data on the veterinary and sanitary state of the region (Dusebayeva, 2021: 234).

During the service of the expedition, the results of the complete cessation of the plague epizootic were achieved in less than a year and a half, at a cost of about 20 thousand rubles for the issuance of remuneration for the killed cattle, the purchase of disinfectants and other costs (Dobrosmyslov, 1897: 123). Despite the presence of veterinary personnel in the person of 3 supernumerary veterinarians and additionally annually sending veterinarians by the ministry (Dobrosmyslov, 1897: 121), and after the cessation of rinderpest, Dobrosmyslov had several important tasks. This is a systematic veterinary and sanitary expertise of some counties (Dobrosmyslov, 1897: 123), as well as the development of rules: 1) on the prevention and termination of plague epizootics on local cattle in the Turgai region, on the basis of the law on June 3, 1879; 2) on the procedure and conditions for the movement of cattle within the region; and 3) on the procedure and conditions for the admission and transportation of animal products (Dobrosmyslov, 1897: 115). Although the drawn up rules were not approved until 1891 and 1892, permanent staffs of veterinary supervision in the Turgai region were introduced in the same period. Thus, the veterinary expeditions served as a kind of impetus to the creation of an official, full-time veterinary organization in the steppe. After that, the participants

of these expeditions were assigned to the steppe for permanent management, precinct and sanitary work. As a result, sent on October 14, 1888, Podolsk provincial senior veterinarian A.I. Dobrosmyslov, in 1891 was left as the head of the veterinary department of the region (TsGA RK F. 25. Op. 5. D. 52. L. 3ob).

By own views, beliefs

Having assumed his new responsibilities as the head of the veterinary department, Dobrosmyslov faced many difficulties: first of all, the acute epizootic situation in the steppe, the vastness of the occupied space of the area entrusted to him for veterinary oversight, extremely heavy funding of veterinary activities and the maintenance of veterinary personnel, as well as other issues concerning the direct responsibilities of the header. When drawing up the same duties of the head of the veterinary department, the veterinary committee especially noted the importance of the “personal views of a specialist”, since the success of the implementation of the intentions of the Ministry of Internal Affairs directly depended on the leadership of the veterinary department, and even in the very attitude towards them from the side (Dobrosmyslov, 1897: 136). This issue was related to the fact that despite the difficulties and differences of opinion, Dobrosmyslov managed to organize a veterinary service in the Turgai region. For example, in his opinion, the complexity of organizing veterinary affairs “did not depend on the inability to get down to business or the ignorance of the Kirghiz people, but on the misunderstanding by the district authorities of the importance of veterinary and police measures and their deeply rooted indifferent attitude towards the issues of public welfare” : 80). First of all, this could be facilitated by the presence of one’s own progressive views as a raznochintets-intelligent, which in turn manifested itself in “energy, education, conscientious performance of his responsibilities and sincere disposition towards the Kazakhs” (Duisebayeva, 2021: 238). According to his writings and statements in the reports, it can be assumed that his activities were not aimed at blindly following the instructions of the regional government or the district authorities; he openly expressed his opinion or attitude to the matter related to the organization of veterinary affairs in the steppe.

Recognizing him as a raznochintets, is important not in enrolling him as a social radical or political oppositionist, as was customary in the second half of the 19th century, in radical movement of raznochintsy and nihilists in the 1860s, but in an educated

person – an intellectual who could still have social conscience, to take an active interest in government reform and the welfare of the empire’s population. The intellectual worked for the betterment of society, regardless of whether these efforts served the needs of his or her family and the immediate community. Being smart did not require joining any particular political movement, but it did require a critical attitude towards conditions in society and government. Equally important, it implied a desire to change these conditions (Wirtschafter, 2006: 252).

According to E. Wirtschafter (2006: 251), regardless of how the raznochintsy were assessed, their presence in the minds of the educated classes of Russia contributed to the formation of another sociocultural identity – the intelligentsia. Although until the middle of the 18th century, and the emergence of the concept of “raznochintsy” as educated people of non-noble origin, at legislation it was used as the broadest term to denote the status of a stranger who did not belong either to the peasantry or to the city tax obligated community. After 1746, it acquired a new legal dimension: raznochintsy as commoners. This widespread use continued after the changes in 1755, when in the decree on the creation of Moscow University students of non-nobility origin were classified as raznochintsy (Wirtschafter, 2002: 207). This was the beginning of a new understanding of raznochintsy as educated commoners ascending the social ladder, which existed among the population, as well as in education and in statistics in the 19th century (Wirtschafter, 2002: 208). In everyday life, the raznochintsy were people of different ranks and grades, who received education, thanks to which they were excluded from the taxable estates, necessary to exist from their personal pursuits and mental labor. As the term itself indicates, the raznochintsy came from different statuses and professions, thus, there was no single category, but rather numerous groups of raznochintsy. The scope of application and the main meanings of the category of raznochintsy, arouses even more interest from the data of E. Wirtschafter (2002: 270-271). The main group of raznochintsy consisted of retired soldiers, their wives and children, and could also include small clerical employees who did not have ranks, lower court servants, foreigners, fugitive peasants, factory and artisans, doctors, teachers, artists, children of personal nobles, as well as those who lost contact with their own class and children of the same courtyard who did not serve, clergy, Cossacks, etc.

Born into a family of a representative of the white clergy – an archpriest who did not have a personal and family estate, Dobrosmyslov was edu-

cated and graduated in 1879 with a full course of sciences at the Kazan Veterinary Institute, where he was awarded the degree of a veterinarian. He began his career from 1879 to May 1880, worked at the school of veterinary paramedics at the Perm provincial zemstvo without the right to civil service. Then in 1880, he was appointed a supernumerary veterinarian at the Medical Department, with a secondment to the Minsk province to stop epizootic diseases. The next year he was appointed to the post of supernumerary veterinarian of Minsk province, and for the first time in 1885 by the Decree of the Government Council, he was approved to the rank of Collegiate Secretary of the 10th grade (TsGA RK F. 25. Op. 5. D. 52. L. 1ob). A year later, by 1886, for the length of service he was promoted to Titular Counselors. By 1887, he was sent to the Voronezh province, and in 1888, he was appointed Podolsk senior provincial veterinarian. In the same year in September, by the Decree of the Government Senate, he was promoted to the Collegiate Assessors for length of service, and in October was sent to the Turgai region for anti-plague measures (TsGA RK F. 25. Op. 5. D. 52. L. 2ob).

Working tirelessly for the benefit of himself, his profession, and the region, by 1890 he was promoted for long service to Court Counselors, and for a long 10 years was appointed head of the veterinary department in the Turgai region (TsGA RK F. 25. Op. 5. D. 52. L. 3ob.). After activities in this area, according to the data found by B.E. Ergashev (2012), he was probably promoted to State Counselors during his service in the Turkestan, where, among the materials of the Office of the Turkestan Governor-General, was found a case “On the appointment of a retired State Counselor Dobrosmyslov to the post of Head of the Veterinary department of the civilian agency”.

A.I. Dobrosmyslov was a “structurally” suitable raznochinets and was a representative of the veterinary intelligentsia, undoubtedly putting a productive hard work and social responsibility at the basis of its life and work. In addition to scientific views, in which Dobrosmyslov was undoubtedly considered progressive, he also had his own views on the changes that were taking place in the steppe.

Worldview of A.I. Dobrosmyslov – on guard of social conscience and political consciousness

D. Davis (2008: 266) notes, that one should not assume that the influence and legacy of any one “profession” will be uniform throughout the world. And on the example of the colonial veterinary medi-

cine of the French and British empires, she argues how the roles of these veterinarians in the implementation of imperial policy can radically differ from each other. Colony veterinarians in Algeria, Tunisia and Morocco played a sustained, substantial and long-term role in the development and implementation of environmental policies, whereas they did not do so in British India. On the contrary, the main role of veterinarians was limited to breeding the best army horses, researching infectious diseases of horses and cattle, and efforts to limit the spread of these diseases. In the case of the Russian Empire, and the peculiarities of the organization of veterinary affairs in the steppe were close to the British, but also included the responsibility for fulfilling the imperial economic interest.

The responsibility of the imposed duties of the metropolitan government directly fell on Dobrosmyslov, who at the same time had a healthy interest of his own, manifested in serious concern, caution and attentiveness both in his work and in the activities of other veterinary workers. They repeatedly mentioned how, as a result of unfamiliarity or ignorance with the local conditions of cattle breeding and cattle industry, they hinder the further development of veterinary medicine. For example, the excessive correspondence in the case of ending the plague epizootic, which arose in August 1889, when the Orenburg governor, on the basis of a report from one of the posted veterinarians, informed the military governor that “that the reason for the existence of a plague epizootic in the Troitsk Uyezd is the Kirghiz migrations that have begun, when in fact the Kirghiz living in the Troitsk Uyezd and in its vicinity do not have the opportunity to roam, and on the other hand, the migrations in these places do not begin in August, but ends” (Dobrosmyslov, 1897: 113). Or the next example, where, due to the fact that “the veterinary point of the Orenburg province, closest to the city of Orenburg, the Blagoslovenniy was actually located within the Turgai region, and the veterinary doctor in charge of this point, due to unfamiliarity with the local conditions of cattle breeding and industry, with the population and management, incited a mass of completely unnecessary correspondence, which led to endless altercations between neighboring administrations” (Dobrosmyslov, 1897: 124).

To avoid these misunderstandings in the future and to fully study the cattle-breeding case, he attempted to compile and publish materials personally collected by veterinarians, partly taken from the reports of the military governor and partly from the information available in the veterinary department

of the regional government. This essay was the fruit of almost two years of work of the entire veterinary part of the Turgai region, headed by Dobrosmyslov (Dobrosmyslov, 1895). The significance of this work is not only that it was presented to the attention of farmers, veterinarians, representatives of the administration, but also that it contained really important aspects of the Kazakhs' cattle-breeding economy. And despite the fact that the work is a kind of collective publication, we can trace in it the position of Dobrosmyslov himself.

The first attempt to collect materials began in 1892, with the issue of collecting information about Kazakh horse breeding, according to the attached form as "Programs for collecting information about the state of Kirghiz horse breeding in the Turgai region" (TsGA RK F. 25. Op. 1. D. 4199. L. 49-50). This was followed by inquiries about sheep breeding (TsGA RK F. 25. Op. 1. D. 4200. L. 2-3 ob.), Cattle (TsGA RK F. 25. Op. 1. D. 4210. L. 3- 4.), goat breeding (TsGA RK F. 25. Op. 1.D. 4218. L. 2v-3.) and camel breeding (TsGA RK F. 25. Op. 1. 4210. L. 3-3ob.). Each program consisted of more than 15 questions, which were designed with particular attention to the details of each economy. For example, the program of questions about horse breeding consisted of 18 points: a description of the appearance of kazakh horse; what horse breeds are found in the Turgai region; how kazakh horses are kept in winter and summer; whether stallions, mares and foals were kept in the same herds; at what age it is customary on the farm to let horses for mating; how horses are prepared for mating; how many queens are assigned to the stallion and at what time mating is performed; the beginning and end of the fertility period for foals; are there often twins; to whom, where and at what price kazakh horses and their products are sold; what kazakh products are received from the horse and for what concerns they are used; dairy production of horses; at what age the horse is castrated and how exactly; what live weight does lean and well-fed horses reach and what is the difference between them in the quality of meat; what diseases the horse is subject to; how great is the mortality of an adult horse and stallion; in what respect the local conditions of the kazakh steppes are especially favorable or unfavorable for horse breeding; what is your general opinion about kazakh horse breeding and measures for its further development; how does the kazakh relate to the measures taken by the rules to improve the kazakh horse breeding and whether the good consequences of these measures (TsGA RK F. 25. Op. 1. D. 4199. L. 49-50). Later, were released several additional questions, includ-

ing: how the kazakh teach horses to ride; how the dressage of draft horses is carried out; whether horses are being trained; how kazakh horses are forged; information about carts and teams; truthful information about the attitude of the kazakh to the measures taken by state stud farms and the improvement of the breed; to what extent the breeding stables satisfy the purposes for which they were intended (TsGA RK F. 25. Op. 1. D. 4199. L. 156-156ob.).

The received information and answers were not only printed material, they also raised concerns about all sorts of issues, which he also separately commented, that "atmospheric phenomena can wipe out not only zootechnical improvements, but also livestock breeding itself. Is it possible, for example, to significantly improve and ennoble the stature of the Kirghiz horse, when all its vital energy should be directed to counteract conditions hostile to the life of the organism" (Dobrosmyslov, 1895: 158). Or, when discussing the issue of how successfully measures are being taken to improve kazakh horse breeding in state horse breeding farms in the Turgai region, he noted that over the indicated eight-year period, at significant costs, both from the Kazakhs, who ceded significant land plots for the stables of the state horse breeding, and on the part of the allocated sums from the state treasury, up to 120,000 rubles a year, did not give any tangible results and does not, apparently, achieve those good goals that were in mind when establishing stables in the Turgai region. Since "in fact, it is impossible to consider as satisfactory the results of covering 12,000-13,000 kirghiz dams with stud stallions for 8 years, of which, according to the stud breeders, who are interested in showing large numbers in their reports, not more than half of them gave birth, but from this the second half also died in the winter of 1891-92 from lack of forage and other unfavorable conditions and, consequently, as a result, we had improved offspring of kirghiz horses only up to 3000 heads" (Dobrosmyslov, 1895: 163).

In the process of performing veterinary oversight over the region, Dobrosmyslov did not miss the idea of the need for caution in the appropriate choice of actions, since he understood that any intervention would lead to an irreversible change in the existing mechanisms.

Conclusion

The official activities of A.I. Dobrosmyslov, associated with the one of the most important periods in the development of veterinary science in the steppe. He made a tremendous contribution

to the formation and further development of the veterinary service in the Turgai region, which was of particular importance as a border area near the Orenburg province, which is a large economic region and located at the intersection of profitable trade routes, where later railways passing from Russia to the Middle Asia and back. In turn, veterinary “knowledge” played an important role in the creation of the colonial system, because it allowed the state to be responsible for the fight against diseases of livestock, regulate the activities of pastoralists and food producers, as well as checkpoints at the border. In this regard, the veterinarians had a great responsibility of the agents of the empire, in the production and fulfillment of their main role. But despite the state task of creating an imperial veterinary service in the Kazakh steppe, as an “instrument of the empire”, the activities of A.I. Dobrosmyslov was often aimed at a critical attitude towards the conditions for performing these tasks and his veterinary service, which is no less important, this implied a desire to change these conditions, and offer alternative ideas for improving a particular issue. Due to the fact, that

in the second half of the 19th century, the activity of raznochintsy began to increase, which included mainly educated people of non-noble origin, professionally engaged in intellectual activity, and gradually this concept was narrowed down to designating persons from this environment, liberal, democratically or revolutionary-minded individuals. They were perceived as carriers of a new ideology, liberal, democratic and progressive ideas. Recognizing Dobrosmyslov as a raznochinets is important not in enrolling him as a social radical or political opposition, but as an educated person – an intelligents, who could still have a social conscience, show an active interest in government reform and the well-being of the empire’s population. As a representative of the veterinary intelligentsia, he undoubtedly tried to implement the idea of “correct colonialism”, based on his concern, caution and attentiveness to his work, where due to the unfamiliarity or ignorance of the interested parties with the local conditions of cattle-breeding and livestock industry, in his opinion, impedes the further development of veterinary medicine.

References

- Campbell I.W. (2011). Settlement promoted, settlement contested: the Shcherbina Expedition of 1896–1903. *Central Asian Survey*. Vol.30:3-4. P. 423-436. DOI:10.1080/02634937.2011.604220
- Cirkuljar voennogo gubernatora za №9293 [Military Governor’s Circular No. 9293]. CGA RK F. 25. Op. 1. Kn. 2. D. 4199. L. 156-156ob.
- Davis K.D. (2008). Brutes, beasts and empire: veterinary medicine and environmental policy in French North Africa and British India. *Journal of Historical Geography*. Vol.34. pp. 242-267.
- Dobrosmyslov A.I. (1895). *Skotovodstvo v Turgajskoj oblasti* [Cattle husbandry in the Turgai region]. Orenburg: Tip. P.N. Zharinova. 360 s.
- Dobrosmyslov A.I. (1897). *Veterinarnyj nadzor Turgajskoj oblasti* [Veterinary oversight of the Turgai region]. Orenburg: Tip-lit. P. Zharinova. 211 s.
- Dujsebaeva A.I. (2021). Dobrosmyslov A.I. – organizator veterinarnoj sluzhby Turgajskoj oblasti (konec XIX veka) [Dobrosmyslov A.I. – the organizer of the veterinary service of the Turgai region (late 19th century)]. *Astrahanskije Petrovskie chtenija: materialy V Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii* (g. Astrahan’, 27 nojabrja 2020 g.). Astrahan’: Astrahanskij universitet. 232-239 ss.
- Jergashev B.Je. (2012). *Novye dannye o biografii A. I. Dobrosmyslova – avtora knigi «Tashkent v proshlom i nastojashhem»* (po materialam kanceljarii Turkestanskogo general-gubernatora) [New data on the biography of A.I. Dobrosmyslov – the author of the book “Tashkent in the past and present” (based on materials from the office of the Turkestan Governor-General)]. *Evrazijskoe prostranstvo: proshloe, nastojashhee, budushhee: materialy kruglogo stola*. Moskva: Izd-vo Mosk. gumanit. un-ta. URL: <https://textarchive.ru/c-1314075-pall.html> (data obrashhenija: 27.11.2020).
- Kozhakin S.K. (1949). *Istorija veterinarii v Kazahstane* [History of veterinary in Kazakhstan]: dis. ... kand. vet. nauk. Alma-Ata. 603 s.
- Leskov N.S. (1957). *Zahudalyj rod* [Run-down family]. *Sobranie sochinenij v 11 tomah*. Tom 5. M.: GIHL. S. 5–211. URL: https://rvb.ru/leskov/01text/vol_05/018.htm (data obrashhenija: 7.01.2021).
- Nikitin I.N. (2016). *Istoricheskie jetapy formirovaniya, razvitiya i sovershenstvovaniya Gosudarstvennoj veterinarnoj sluzhby Rossii* [Historical stages of formation, development and improvement of the State Veterinary Service of Russia.]. *Uchenye zapiski KGAVM im. N.Je. Baumana*. №2. S. 4-12. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/istoricheskie-etapy-formirovaniya-razvitiya-i-sovershenstvovaniya-gosudarstvennoj-veterinarnoj-sluzhby-rossii> (data obrashhenija: 27.11.2020).
- Posluzhnoj spisok A.I. Dobrosmyslova [Service record of A.I. Dobrosmyslov]. CGA RK F. 25. Op. 5. Kn. 6. D. 52. L. 1-3.

Programma dlja sobiranja svedenij o sostojanii kirgizskogo konevodstva v Turgajskoj oblasti [A program for collecting information about the state of kirghiz horse breeding in the Turgai region]. CGA RK F. 25. Op. 1. Kn. 2. D. 4199. L. 49-50.

Programma dlja sobiranja svedenij o sostojanii kirgizskogo kozovodstva v Turgajskoj oblasti [A program for collecting information about the state of kirghiz goat breeding in the Turgai region]. CGA RK F. 25. Op. 1. Kn. 2. D. 4218. L. 2ob-3.

Programma dlja sobiranja svedenij o sostojanii kirgizskogo krupnogo rogatogo skota v Turgajskoj oblasti [A program for collecting information about the state of kirghiz cattle in the Turgai region]. CGA RK F. 25. Op. 1. Kn. 2. D. 4210. L. 3-4.

Programma dlja sobiranja svedenij o sostojanii kirgizskogo ovcevodstva v Turgajskoj oblasti [A program for collecting information about the state of kirghiz sheep breeding in the Turgai region]. CGA RK F. 25. Op. 1. Kn. 2. D. 4200. L. 2-3ob.

Programma dlja sobiranja svedenij o sostojanii kirgizskogo verbljudovodstva v Turgajskoj oblasti [A program for collecting information on the state of kirghiz camel breeding in the Turgai region]. CGA RK F. 25. Op. 1. Kn. 2. D. 4210. L. 3-3ob.

Sunderland, W., (2004). Taming the wild field: colonization and empire on the Russian steppe. Ithaca: Cornell University Press. 264 p.

Virtshafter Je.K. (2002). Social'nye struktury: raznochincy v Rossijskoj imperii [Social Structures: raznochintsy in the Russian Empire]. Per. s angl. T.P. Večerinoj. M.: Logos. 272 s.

Wirtschafter E. (2006). The groups between: Raznochintsy, intelligentsia, professionals. In D. Lieven (Ed.), The Cambridge History of Russia. Cambridge: Cambridge University Press. pp. 245-263. doi:10.1017/CHOL9780521815291.014

M.A. Zholsseitova^{1*} , Sh.B. Sembiyeva²

¹International Akhmed Yasawi International Kazakh-Turkish University, Kazakhstan, Turkestan

²Mukhtar Auezov South Kazakhstan State University, Kazakhstan, Shymkent

*e-mail: mzholseytova@mail.ru

SOME ASPECTS OF THE ACTIVITIES OF THE KAZAKH INTELLIGENTSIA IN THE JADID MOVEMENT IN KAZAKHSTAN (late 19th – early 20th centuries)

Today, in the history of Kazakhstan, interest in the problems of the late 19th – early 20th centuries is growing. In this regard, the study of some aspects of the enlightenment movement of Jadidism, in particular the activities of the Kazakh intelligentsia in the struggle against the spiritual colonization of Tsarist Russia by reforming the public education system, determines the relevance of this study. In general, in the post-Soviet space, supporters of Jadidism, using the achievements of education and science of the period under study, strove to reform the system of public education and the formation of national ideas, which prompted the activation of the Kazakh intelligentsia. Jadidism as a new form of struggle against colonization received support in the steppe, where new-method schools were opened through charitable funding of the Turkic-Muslim intelligentsia. Involvement of previously unused archival materials in scientific circulation, their testing and comparative analysis with ingrained concepts in Soviet historiography laid the foundation for the methodological approach. Despite the diversity of views on the activities of the Kazakh intelligentsia, opposing the colonial oppression and the study of the problems of preserving national unity, this article puts forward the theoretical and methodological aspects of the regional features of the Jadid movement. The relevance of the study lies in the poorly studied issues of the formation of Kazakh intelligence in new-method schools in the second half of the 19th – early 20th centuries. in the Kazakh steppe and their role on the path of national self-preservation. The problems of the Jadid movement in Kazakhstan are of particular importance in the history of public education at the end of the 19th – beginning of the 20th centuries. and has not been sufficiently studied under the pressure of Soviet ideology.

When studying archival materials, in particular the reports of the tsarist administration on the educational activities of the Kazakh intelligentsia, it can be concluded that the reforms of Jadidism covered not only the old-method mektebs and madrassas, but the learning process itself, as well as issues related to the formation of national-political ideas aimed at unity and self-preservation. In addition to the Jadid schools, through the efforts of the Kazakh intelligentsia, printing houses and libraries were opened in Kazakh cities and remote places, printing business developed, and work in the field of the native language and literature intensified. Thus, a comprehensive study of the activities of the Kazakh intelligentsia and the promotion of new ideas based on national interests, the movement of Jadidism in the Kazakh steppe in the second half of the 19th – early 20th centuries received a new impetus to the threatening colonial policy of the Russian Empire as a whole.

Key words: Kazakhstan, Jadid movement, Kazakh intelligentsia, regional peculiarity.

М.А. Жолсейітова^{1*}, Ш.Б. Сембиева²

¹ Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Қазақстан, Түркістан қ.

²М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Қазақстан, Шымкент қ.

*e-mail: mzholseytova@mail.ru

Қазақстандағы жәдидтік қозғалыстағы қазақ интеллигенциясы қызметінің кейбір аспектілері (19 ғ. аяғы – 20 ғ. басы)

Бүгінгі таңда, Қазақстан тарихында XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы мәселелерге қызығушылық артып келеді. Осыған орай, жәдидизмнің ағарту қозғалысының кейбір аспектілерін, атап айтқанда, қазақ зиялыларының Патшалық Ресейдің халық ағарту саласын реформалау арқылы рухани отарлауға қарсы күресіндегі қызметін зерделеу осы зерттеудің өзектілігін айқындайды. Жалпы, посткеңестік ауқымда жәдидизм тараптары зерттеліп отырған кезеңдегі білім мен ғылымның жетістіктерін пайдалана отырып, халық

ағарту жүйесін реформалауға және ұлттық идеяларды қалыптастыруға күш салды, бұл жағдай қазақ зиялыларының белсенділігін арттырды. Жәдидизм отарлауға қарсы күрестің жаңа әдісі ретінде қазақ далаларында қолдау тапты, мұнда түркі-мұсылман зиялыларының қайырымдылық қаржыландыруы арқылы жаңа әдісті мектептері ашылды. Бұрын-соңды пайдаланылмай келген мұрағаттық материалдарды ғылыми айналымға тарту, оларды сұрыптау мен кеңестік тарихнамада қалыптасқан концепцияларды салыстырмалы талдау зерттеудің әдістемелік негізін қалыптастырды. Отаршылдық езгіге қарсы шыққан қазақ зиялыларының түрлі көзқарастары мен ұлттық бірегейлікті сақтау мәселелерін зерттеу бағытын сұрыптай келе, бұл мақалада жәдидтік қозғалысының аймақтық ерекшеліктерінің теориялық және әдістемелік аспектілері ұсынылады. Зерттеу жұмысының өзектілігі XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында қазақ далаларында жаңа әдісті мектептеріндегі қазақ зиялыларының қалыптасуының толық зерттелмеген мәселелері мен олардың ұлттық бірегейлікті сақтау жолындағы рөлімен айқындалады. Қазақстандағы жәдидтік қозғалысының мәселелері XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы халық ағарту тарихында ерекше маңызға ие және кеңестік идеологияның қысымымен жеткілікті зерттелмеген.

Мұрағаттық материалдарды, атап айтқанда, патша әкімшілігінің қазақ зиялыларының ағартушылық қызметі туралы есептерін зерделегенде, жәдидтік реформалар ескі әдісті мектептер мен медреселерді ғана емес, оқу процесінің өзін де қамтыды, сонымен қатар бірігуге және өзін-өзі сақтауға бағытталған ұлттық-саяси идеяларды қалыптастыруға байланысты мәселелерді де қамтыды деген қорытынды жасауға болады. Жәдидтік мектептерден басқа қазақ зиялыларының күшімен қазақ қалалары мен шалғай ауылдарда баспаханалар, кітапханалар ашылды, баспа ісі дамып, ана тілі мен әдебиеті саласында жұмыс күшейе түсті. Сонымен, қазақ зиялыларының қызметін кешенді зерттеу және ұлттық мүддеге негізделген жаңа идеяларды насихаттау мәселелері, XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы қазақ даласындағы жәдидшілдік қозғалысы тұтастай Ресей империясының отаршылдық саясатына қауіп төндірді деуге болады.

Түйін сөздер: Қазақстан, жәдидтік қозғалыс, қазақ зиялылары, аймақтық ерекшелік.

М.А. Жолсейітова^{1*}, Ш.Б. Сембиева²

¹Международный казахско-турецкий университет имени Х.А. Ясави, Казахстан, г. Туркестан

²Южно-Казахстанский государственный университет имени М. Ауэзова, Казахстан, г. Шымкент

*e-mail: mzholseytova@mail.ru

Некоторые аспекты деятельности казахской интеллигенции в джадидском движении в Казахстане (конец XIX – начало XX вв.)

Сегодня в истории Казахстана усиливается интерес к проблемам конца XIX – начала XX вв. В этой связи изучение некоторых аспектов просветительского движения джадидизма, в особенности деятельности казахской интеллигенции в борьбе против духовной колонизации царской России путем реформирования системы народного образования, определяет актуальность данного исследования. В целом на постсоветском пространстве сторонники джадидизма, используя достижения образования и науки исследуемого периода, стремились к реформированию системы народного образования и формированию национальных идей, что побудило к активизации казахской интеллигенции. Джадидизм как новая форма борьбы против колонизации получил поддержку в степи, где посредством благотворительного финансирования тюрко-мусульманской интеллигенции открывались новометодные школы. Привлечение ранее не использованных в научный оборот архивных материалов, их апробация и сопоставительный анализ с укоренившимися концепциями в советской историографии заложили основу методологического подхода. Несмотря на разнообразие взглядов деятельности казахской интеллигенции, противостоящей колониальному гнету и изучению проблем сохранения национального единства, в данной статье выдвигаются теоретико-методологические аспекты региональных особенностей джадидского движения. Актуальность исследования заключается в малоизученности вопросов формирования казахской интеллигенции в новометодных школах во второй половине XIX – начале XX вв. в казахской степи и их роль на пути национального самосохранения. Джадидское движение в Казахстане имеет особое значение в истории народного просвещения конца XIX – начала XX вв. и недостаточно изучено под давлением советской идеологии.

При изучении архивных материалов, в особенности рапортов царской администрации по вопросам просветительской деятельности казахской интеллигенции, можно сделать вывод, что реформы джадидизма охватывали не только старометодные мектебы и медресе, но и сам процесс обучения, а также вопросы, связанные с формированием национально-политических идей, направленных на единение и самосохранение. Помимо джадидских школ, усилиями казахской

интеллигенции в казахских городах и отдаленных местах открывались типографии, библиотеки, развивалось печатное дело, активизировалась работа в области родного языка и литературы. Таким образом, комплексное изучение деятельности казахской интеллигенции и продвижения новых идей, основанных на национальных интересах, движение джадидизма в казахской степи во второй половине XIX – начале XX веков получило новый импульс угрожающей колониальной политике Российской империи в целом.

Ключевые слова: Казахстан, джадидское движение, казахская интеллигенция, региональная особенность.

Introduction

At the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries, the colonial and Christianization policy of tsarist Russia in Kazakhstan was further developed, the tsarist government studied the psychology, behavior and customs of the people, developed a strategic framework and tactical methods of Russification. The national intelligentsia was the only one who opposed the tsarist policy and looked for ways to preserve their mentality, religion and language. This led to their involvement in the Jadid movement. It is known that the Tatar intelligentsia influenced the Kazakh intelligentsia on the way of the Jadid movement. As a result of their activities, a Muslim congress was held, new schools and madrasahs were opened. Towards the end of the 19th century, the Jadid movement gained strength, changing Muslim schools throughout the Russian Empire, introducing new methods in education.

The Jadid movement was first formed among the Crimean and Volga Tatars. Later it spread among the Turkic peoples. The cultural and educational movement of the Jadids was one of the great forces that influenced the political awakening of the Turkic-Muslim peoples of the Russian Empire. At the forefront of the Jadid movement was Ismail Bek Gaspirinsky, who strove to attract Muslim peoples to civilization and to spread European knowledge and progressive ideas. In 1881, he published a political pamphlet, *Russian Islam*, promoting the idea of national liberation among Russian Muslims. The brochure sharply criticized the policy of Russification and the education system of the tsarist government and called for the spiritual growth of Muslims (Zholseytova, 2004: 64).

Ismail Gaspirinsky promoted that in addition to religious lessons in schools and madrasahs, the modern requirement is the teaching of secular sciences – mathematics, geography, history, biology, etc. He also emphasized the need to improve schools and start educating nationalism in schools. For this purpose, he was the first to adapt the Arabic alphabet to the language of the Turkic peoples and proposed a

transition from the old “kadim” to “usul-jadid”, which was consistent with the peculiarities of sound. In 1883, he first raised the issue of the need for a common literary language among the Turkic peoples of the Russian Empire, publishing the newspaper “Tarzhiman” under the motto “The unity of language, thought and action” based on the alphabet that he created. The newspaper “Tarzhiman” was published in this common Turkic literary language. One of the goals of creating a common Turkic language is to bring the Turkic peoples closer together (Zholseytova, 2004: 28).

Modern scholars of the history of Kazakhstan often assess Jadidism as an Islamic phenomenon, a religious and renovationist reformist movement. In 1921, G. Safarov wrote: “The Muslim intelligentsia, represented by the Jadids, is demanding school reform, the introduction of a new spelling, the expulsion of Arabism and ancient Greek scholasticism from the teaching and development of national cultures. Gradually, this movement is also taking shape politically as a progressive national movement. It is growing under the influence of the Tatar and Kyrgyz (Kazakh) intelligentsia, where the “Jadids” have won strong positions even earlier” (Safarov, 1996: 88).

There are several reasons for the emergence of Jadidism. As you know, the general crisis of the Islamic world began in the 18th century. At this time, the phenomenon of the rebirth of Sufism arose as a spiritual basis for human self-actualization. Sufism has always been a catalyst for culture and morality and found answers to the challenges of the time, and now it has ceased to be a source of living wisdom, due to which Muslim culture was unable to regain its dynamism. By the XIX century. Sufism changed its essence, turning into Ishanism, therefore the first reason for the appearance of Jadidists, i.e. enlighteners-reformers, was a natural phenomenon. Their activity was directed against inertia, inertia, dogmatism, fanaticism, anti-intellectualism.

This problem has often become the subject of numerous studies among scientists. The history of the development of education of Tatars, Kalmyks,

Kazakhs did not remain out of sight of researchers of both pre-October, Soviet and modern periods. Therefore, it is not possible to cover and consider all aspects, approaches and assessments of the results of these studies within one article. The purpose of this study is to highlight the most significant and decisive moments of the formation of public education in Kazakhstan at the end of the 19th – beginning of the 20th centuries, to determine the place and role of Jadidism in the formation of a new worldview among the Turkic peoples, the reasons for the emergence of new methodology, and also to analyze the activities of the Kazakh intelligentsia in the dissemination of new ideas in the education system, show the regional features of the Jadid movement.

Materials and methods

The Jadid movement was not anti-popular. In essence, it was aimed at improving the life of Kazakhs, at their prosperity and interethnic harmony of the peoples living on the territory of the Russian state. Considering the area of distribution of new method schools, you notice that their appearance and transformation of old schools mainly concerns only the territory of southern Kazakhstan. In our opinion, this is due to the different degree of integration of the regions of Kazakhstan and Russia. If we turn to the settlement of the Tatars, the main carriers of the ideas of Jadidism, then the following picture emerges. So, by the end of the 19th century, the number of Tatars only in the Ural district of the Ural region and the Semipalatinsk district of the Semipalatinsk region was more than the Tatar population of the Semirechensk and Syrdarya regions combined. However, it is impossible to say about such a ratio of new-method schools. Consequently, in the south, the need for new schools was more evident than in the north.

After the collapse of the Soviet Union in the republics of Central Asia, historical science became very politicized and many researchers began to write their scientific works within the framework of new ethnopolitical and sociocultural processes. There was a rethinking of national histories and interpretations of historical facts. However, in this study, complying with the principle of historicism, methods of comparative analysis of archival materials and the historiography of the problem were used. Proceeding from the goal in the scientific study, there was an attempt to answer the activities of the Kazakh intelligentsia in the regions.

Results and Discussion

Features of the Jadid movement in Kazakhstan and the problems of retrospective analysis of the activities of the Kazakh intelligentsia

Sabit Mukanov explains the difference between old and new teaching: “Since the middle of the last century, a direction in education has emerged in the world of Islam called “Jadid”. The difference between the teachings of Jadid and the teachings of Kadim is that Jadid does not teach anything other than religion, while Jadid continues the science by supporting religion (Islam, of course). Simultaneously studies “Earthly” and “Otherworldly” issues. In the Jadid teaching method, balance is fully maintained. The method of reading aloud, as described in the Step by Step Reading section, the method of teaching Jadid depends on science, it recognizes every sound with a scientific symbol ... According to the Jadid Method, children are taught Arabic and Farsi of different nationalities. Education takes place in the native language. The grammar, sarfyn (grammar), nahuyn (syntax), durso-ashifahasan (anthology) of the Arabic and Persian languages, written by the Jadid method, can be learned by a literate child in the language of his nation independently” (Mukanov, 1976: 75). At the same time, Sabit Mukanov spoke about the struggle between the old and the new teaching methods: “When Jadid went out and stood up, the Kadims stepped aside. The enmity between the Kadimists and the Jadids has reached a point where the mullahs of these two movements cannot eat at the same table, walk in one place and fight not only with words, but also with their hands when they meet” (Mukanov, 1976: 76).

Tatar ideologists had a great influence on the formation and revival of the Jadid movement in Kazakhstan. Kazakh intellectuals A. Bokeikhanov, A. Baitursynov, Zh. Akbaev and others. They supported the ideas of these ideologists who adhered to the ideas of Islam, Turkism and unity, participated in the Muslim movement.

Tatar intellectuals A. Ibragimov, Zh. Akshora, M. Begiev, F. Karimov, G. Maksudov and others wrote articles in Kazakhstan newspapers to teach Muslim works in a new direction, to find the correct Muslim works and their views. The “new system of teaching methods”, initiated by I. Gaspirinsky, found its national expression in the educational movement of the Kazakh intelligentsia and played a key role in the country. Local scholars of our culture, associating the tasks of public education with the ideas of awakening national self-awareness,

representatives of the intelligentsia, who for many years entered the list of “enemies of the people”, “bourgeois nationalism” or “feudal system”, were reflected in Soviet historiography. The works of A. Baitursynov, A. Bokeikhanov, M. Dulatov, G. Karashayev “are an invaluable historical legacy of the new methodological period of the Enlightenment” (Omarbekov..., 2004: 221).

By the end of the 19th century, Jadid schools began to appear in the Muslim settlements of the Russian Empire. According to Ostroumov, the first Jadid school in the Turkestan region was opened in 1890 in the Fergana Valley (Ostroumov, 1913: 27). The first Jadid schools were opened in the Kazakh steppes at the beginning of the twentieth century (Dobrosmyslov, 1912: 95). So, the number of Jadid schools increased every year, and only in the Turkestan region by 1905 there were 35 of them (Tabysheva, 1993: 97). Madrasah “Galia”, “Khusainiya” in Ufa, “Muhammadiya” in Orenburg, “Rasulie” in Kazan played an important role in training specialists for Jadid schools. Together with the children of other Muslim peoples, the number of Kazakhstani youth studying has grown every year. In addition, teachers and students of these madrasahs opened nomadic schools of direct education in the Kazakh steppes and provided secular education for Kazakh children.

The tsarist government was alarmed by the Jadid movement. From an instruction sent to the local authorities by the police department in December 1900, it is clear that the tsarist government feared the Jadid movement. It says: “Recently, Tatar literature has become so influential that it has changed the centuries-old lifestyle of more than 14 million Muslims in the Russian state. This influence begins with the Gaspirin alphabet of 1884 – Khovadze-i-Subyan. The events in Central Asia, especially the Andijan uprising, show us a very careful and vigilant approach to any movement among Muslims” (KROMM, Fund 53, Inventory 1, File 9 (a), Sheets 42-44).

According to the documentary materials, the Jadid educational institutions, which were permanently opened in Kazakhstan, began to appear in 1898. The first Jadid educational institution in Zhetysay was the “Iqbal” madrasah in Tokmak. The village of Tokmak at that time was a multi-ethnic settlement close to the regional and district administrative centers, with a developed trade, Kazakh-Kyrgyz, Tatars and Uzbeks and Russians. “Iqbal” madrasah was opened near the Tatar mosque in Tokmak at the expense of Tatar traders Sadyk Momyshev, Sadyk Rakhimov and Abdulla Safabullin (KROMM, Fund 53, Inventory 1, File 9 (a), Sheets 83).

The head of the Iqbal madrasah was Zakir Vagapov, a Tatar citizen from Troitsk who received a Muslim education in Kazan. There were four teachers in the madrasah. Two of the teachers were Tatars, one was Bashkir, and the last was Uzbek. All of them were educated in Muslim schools. For example, a Tatar teacher named Nurgali Mashin graduated from the “Husainiya” madrasah in Orenburg, and a Bashkir Musa Smanov graduated from the “Galiya” madrasah in Ufa (KROMM, Fund 53, Inventory 1, File 9 (a), Sheets 3).

The first educational institution in the Kazakh land to follow the Jadid path was the Isaac Gabdulvaliev Madrasah, which was opened in 1883 near the Tatar mosque in Verny. This madrasah was reorganized in 1904 as a Jadid (Tarzhiman, 1904).

The madrasah in Verny was funded by the city’s Gabdulvaliev and His Children trading house. Zeinetdin Tazetdinov, a Tatar farmer from the Vyatka province, was responsible for allocating and spending the money for the madrasah. Abdrakhman Sagadiyev, a Tatar citizen of the Ufa province who studied at the Troitsky madrasah, was the head of the madrasah. Almost all of the madrasah’s four teachers received Muslim education in the interior provinces of Russia. For example, Shakirtzhan Dzhakupov, a teacher from Ufa province who teaches mathematics, physics and geography, studied at the Rasulie madrasah, and Abdrakhim Imashev, a teacher from Perm province who teaches history and the Koran, studied at the Troitsk madrasah.

The madrasah in Verny, like the “Iqbal” madrasah, provided six years of education. Each academic year, the number of students ranged from 124 to 136. More than half of the students at the madrasah were Tatars, and the rest were Kazakh, Kyrgyz, and Uighur children (OROMA, Fund 47, Inventory 1, File 1149, Sheets 56).

At the beginning of the twentieth century, the newspaper “Tarzhiman” and Tatar publications such as “Ulfat” and “Vakyt” frequently reported on the growing number of Jadid schools among the Muslim community. In particular, the newspaper “Ulfat”, edited by a well-known public figure A. Ibragimov in St. Petersburg, and the newspaper “Vakyt” in Orenburg, headed by F. Karimov, often congratulate on the opening of Jadid schools in the Turkestan region. The reason for this can be seen in the work of the famous scientist M. Koigeldiyev “The idea of a united Turkestan and Mustafa Shokai: “The Tatar (Crimean and Kazan) and Bashkir intellectuals worked hard to strengthen the idea of universal freedom in the early twentieth century. It

was a natural phenomenon. After all, it was these peoples who first experienced the Russian colonial oppression, and therefore deeply understood the value of the struggle against it and gained some experience in this way. I. Gaspirinsky's "Tarzhiman", Fatih Karimov's "Vakyt" newspapers, publishing houses organized by the Tatar intelligentsia, the new methodological training they started, to some extent, served to revive the idea of universal Turkic liberation (Koigeldiyev, 1997: 17).

The February 16, 1906 issue of the "Ulfat" newspaper reported on the successful operation of a private Jadid school for girls in Verny. This school was opened in 1883 as an educational institution for ancient Muslim girls, and in 1904 it was transferred to the Jadid, ie a new method of teaching. The Jadid girls school in Verny was also funded by the Gabdulvaliev's trading house. Z. Tazetdinov headed the financial affairs of the school. The head of the school, which teaches girls for six years, was a Tatar woman named Garifa Dauletkamova, who studied at the Kazan Madrasa and is fluent in Russian. Two schoolteachers, Mariam Dzhakupova and Mariam Sagadiyeva, graduated from the Galiya madrasah in Ufa. The Verny girls (womens) school had 90 girls each school year. There were 60 Tatar, 18 Kazakh, 9 Uzbek and 3 Uighur girls. In some years, these figures have changed and the number of students has reached 100 (OROMA, Fund 47, Inventory 1, File 1149, Sheets 57).

Jadid schools for Muslim girls in Zhetysu were also visited in Zharkent and Kapal. There were two girls schools in Zharkent and one in Kapal, which switched to a new method of teaching. One of the two schools in Zharkent was funded by the city's Tatar community, and the other by Uighurs. The girls school in Kapal was rebuilt in 1905 on the basis of the "ancient" school opened in 1870. The school in Kapal, which provides education for three years, enrolls up to 65 girls each school year (OROMA, Fund 1, Inventory 31, File 943, Sheets 37).

Not only Tatar intellectuals, but also open-minded Kazakh citizens were able to organize Jadid schools in the Kazakh land, where children were taught to a certain extent. A vivid example of this is the school opened by the brothers Mamanov and Turysbekov in Karagash, Kapal district. It was popularly called "Mamaniya" madrasah. The local colonial administration also acknowledged that the "Mamaniya" Madrasah had become a very prestigious institution. At the time of the madrasah "Mamaniya" were educated classics of Kazakh literature, as well as prominent figures such as the poet I. Zhansugurov and Bilal Suleyev, Meirzhan Yermektasov, Abuba-

kir Zhaishybekov (Qazaq Sovet Ensiklopediyasy, 1975: 437).

The name of this Jadid school in Kapal district "Mamaniya" was connected with the name of Turysbek Mamanov. Turysbek Mamanov was elected to the Arasan volost of Kapal district in 1885. He made two pilgrimages to Mecca in 1886 and 1902, and was a respected citizen of the country. He was also one of the richest people in those days, who gave life to the "Qoiandy" fair (Isabai@Bayzhan-Ata, 1996: 158).

Esenkul Mamanov, born in 1880, followed in the footsteps of his father Turysbek and became a progressive and caring citizen. He built a school house in Kapal district and worked hard to attract specialists. He was in close contact with such Kazakh intellectuals as Kolbay Togussov, Oтынshi Alzhanov, Mukhamedzhan Tynyshpayev, Mukhamedzhan Seralin, Barlybek Syrtanov. During his time, Esenkul Mamanov, along with his relatives, was prominent in providing financial assistance to the newspaper "Kazakh", as well as Kazakh students studying in Russian cities (Qazaq, 1913). His 1914 contest for the best Kazakh novel was one of the most moral deeds in the Kazakh steppes at that time. This step of E. Mamanov was highly appreciated by the Kazakh intelligentsia and was considered as the case of the famous Alfred Nobel (Ayqap, 1995: 292-294).

Gabdolgaziz Musagaliyev, a representative of the first wave of the Kazakh intelligentsia, supervised the study of the Jadid school, which became known as the "Mamaniya" madrasah. K. Musagaliyev, along with the management of the educational work of the university, taught Islamic history, the Koran and history (OROMA, Fund 1, Inventory 31, File 943, Sheets 83). In addition to K. Musagaliyev, the school opened by the brothers Mamanov and Turysbekov, along with teachers such as Mukhamedgali Esengeldin and Bisembay Kedesov, worked as a teacher Fatima Esengeldina. M. Esengeldin was a Kazakh of the local Kapal district. He studied at a two-year Russian-Tatar school in Troitsk, and then at the mens gymnasium there. After graduation he came to Kapal and taught arithmetic, geography and zoology at the madrasah "Mamaniya" (OROMA, Fund 1, Inventory 31, File 943, Sheets 84).

Studying at the school "Mamaniya" is scheduled for 5 years. Every school year 103 boys and 36 girls study there. One of the main features of "Mamaniya" in Zhetysu Jadid from other educational institutions was the fact that girls and boys study together there. Another feature was that the vast majority of students were Kazakh children (OROMA, Fund 1, Inventory 31, File 943, Sheets 85).

The moral work of the brothers Mamanov and Turysbekov in opening a school in Zhetysu was an example for the Kyrgyz brothers at that time. At that time, Manap Shabdan Zhintayev, a well-known Jadid school, was opened in Shar-Su, Kyrgyzstan, on the model of the Mamaniya school. The Kyrgyz call this school the Shabdaniya Madrasah. At the beginning of the XX century there were 2 Jadid educational institutions in Pishpek district and 4 in Przhval'sk district (OROMA, Fund 1, Inventory 31, File 1148, Sheets 155-156).

Zharkent district was the largest concentration of Jadid schools in Zhetysu. By 1912, the number of Jadid schools there had reached 13. Each school year they had up to 579 children. The number of students in all Jadid schools in Zharkent district did not exceed 50-60. In some schools there were about 20 children (KROMM, Fund 44, Inventory 1, File 26012, Sheets 4-7).

Education in Jadid schools became so popular among the Muslim peoples of Kazakhstan in the early twentieth century that there were even students at the Galiya madrasah in Ufa. In 1913 there were about forty Kazakh youth in the "Galiya" madrasah. Six of them were from Semirechye (Qazaq, 1913).

The madrasah "Galiya" became widely known among the peoples of the region of Kazakhstan. That is why M. Dulatov once wrote in his article "Madrasah Galiya": "There are no Kazakhs who have not heard of "Madrasah Galiya", there are students from all over the Kazakh steppes who have studied in "Madrasah Galiya" for 10 years. Many of the best teachers among the Kazakhs today wrote that the madrasah was the fruit of "Galiya" (Dulatov, 1991: 174). In the Syrdarya region there were much fewer Jadid schools than in the Semirechye region. There were 2 new schools in Aulieata district, 3 in Perovsk district and 1 in Shymkent district. The most famous of these was the Shamsie School in Aulieata. H. Umirov from Samara province taught 30 students a year according to the new method (Zholseytova, 2004: 48).

Akhmet Baitursynov, who initiated the initiative of I. Gaspirinsky in the Kazakh steppes, created the newspaper "Kazakh", which propagated Jadid ideas through his "Direct Alphabet of Writing". The initiative of Gaspirinsky and Baitursynov was supported by Kazakh nationalists such as Alikhan Bukeikhanov, Mustafa Shokai, Mirzhakyp Dulatov, Gumar Karash, Mukhamedzhan Seralin, Magzhan Zhumabayev. They believed that the main reason for the obsolescence of the Kazakh society was the illiteracy of the people, the ignorance of the mullahs, the arrogance and cruelty of the rich, the plunder of the

Kazakh peasants by the colonizers. The way out of all this was to educate the society, to teach in a new way according to the system of I. Gaspirinsky, the transition of the Kazakhs to the colonial way of life. At one time, these were progressive ideas. In 1912, A. Baitursynov created a new model of improving the Arabic alphabet, which has long been used by the Kazakh people, in accordance with the nature of our native language.

In the 81st issue of the "Kazakh" newspaper of October 8, 1914, M. Dulatov commented on the Jadid movement, the problem of teaching in a new direction, the founder of this Jadid movement I. Gaspirinsky. He writes: "I. Gaspirinsky, who returned from Russia, saw that the culture of the Muslim peoples was falling behind, and sought to raise it in education. He called for the use of European science in overcoming backwardness. He supports the implementation of the following three measures: 1. Education of children in primary school, modernization of schools, the introduction of the same order in all Muslim schools in Russia. 2. Creation of a common literary language among the Turkic communities in Russia, the teaching of European art and education in madrasahs in the same common language. To look after the poor who may be left without education, knowledge and skills due to ignorance, and to "open charitable societies" and "aid societies" so as not to deprive them of education, art and knowledge". M. Dulatov considers Ismagul "a great educator of the Turkic nation, a great teacher, an honorable grandfather" (Dulatov, 2003: 193).

Shakarim Kudaiberdiyev, a Kazakh scholar, speaks openly about the greatness of I. Gaspirinsky: "The Jadids acknowledged that in the 19th and 20th centuries, the Islamic world and the Turkic world were lagging behind the stage of human development" (Kudaiberdiyev, 2003: 138). Representatives of the Jadidiya movement understood and fought for a new approach to religion, national traditions and consciousness, the educational system and foreign policy in order to preserve the integrity and freedom of Turkestan. Akhmet Baitursynov's "Alphabet of Direct Writing" and the "Alash" party, founded by Kazakh intellectuals led by Alikhan Bukeikhanov, were born under the influence of those Jadids.

The activities of the Kazakh intelligentsia in the formation of statehood

Kazakh intellectuals supported Jadid schools. In their textbooks in this direction, they tried to explain the importance of the language and literature of our people. He created a new style of writing and pro-

moted its widespread use among the people. In this regard, Akhmet Baitursynov published a textbook “Til Kural”, which teaches Kazakh children Kazakh, and teaches the Kazakh language as a subject at school after the alphabet. The publication of this textbook was a great innovation in Kazakh culture. The first textbook on teaching the national language consisted of three books. A book on phonetics, morphology, syntax, teachers and students became the basis for those who said, “We will preserve the Kazakh language, teach children with books published in Kazakh, and let our literature be truly Kazakh (Baitursynov, 1992: 18). Kazakh intellectuals, studying the system of textbooks created by Russian scientists in accordance with the cultural, centuries-old customs and way of life, language and psychological features of the people, made efforts to prepare original textbooks. Such textbooks include M. Dulatov’s “Esep Kuraly” published in Orenburg in 1914 in connection with the life and culture of the Kazakh people and “Kiragat Kitaby” published in 1916, explaining the meaning of storytelling for children (Baitursynov, 1992: 20).

In order not to intimidate the masses in secular education and the development of enlightenment, the enlighteners of the nation, who also called religious education, explained the policy of the tsarist government by exposing the possibility of achieving the necessities of life if you study Islam, learn the religion, study in Russian and learn Russian. “Russian schools have discipline, they have the right tools, they have the right size plan. But it is of little use. Criticizing that the only thing that diminishes their benefits is the idea of translating Kazakh into Russian” (Baitursynov, 1992: 56), the primary school “should stay away from missionary thought and politics”. Realizing in time that the most effective and important way to get rid of this path is not to lose the native language, the patriots openly demonstrated that it is the path of true missionary, “clever donors” against those who want to abandon the Kazakh Arabic alphabet and replace the Russian alphabet. In other words, the policy of teaching children in Russian instead of teaching them in their native language means that they publish and present a lot of books in Russian – all this is a deprivation of the Kazakh religion, and the Arabic letter came with the Kazakh religion and became Kazakh. Writing associated with religion cannot be lost without religion” (Baitursynov, 1992: 49). Therefore, he said that there were no books to read in the “native language of the Kazakhs” and that it was important to take textbooks in the native language, so as not to immediately mean officials who support the teaching of Russian.

The nations intelligentsia announced a “knowledge” contest in the newspaper and called for a contest for Kazakh children to make money. “Those who study for a doctorate – about health, those who study about agriculture – about agriculture, those who know about education – school textbooks, runners in the field of literature – novels dedicated to correcting the behavior of the people”. Gumar Karash wrote about it: “Participants of the knowledge contest are free to write about anything, whoever writes any book, when tested, each book has its own advantages. In the new century, it was natural for Muslims to spread their news and use books, newspapers and magazines about the new life and needs” (Karash, 1994: 120).

Gumar Karash, who left his mark on the development of teaching and pedagogical thought in the early twentieth century, also has a special place among public figures. Gumar Karash graduated from the “Marjani” madrasah in Kazan in 1902-1908 and taught in the villages of Tlenshisai and Borsy, where he was born and grew up in 1907-1910 (Tazh-Murat, 2004: 8). From 1902 to 1910 Gumar Karash was active not only in teaching but also in creative work. The works of the poet, which appealed to the Kazakh people in education, science and art during these years, in particular, the works “Karlygash”, “Tumysh”, “Bala tulpa”, “Ornek” were born at this time. In these works, Gumar Karash pays much attention to the needs of our nation, drawing attention to the fact that all the pressing issues of social life, at any stage, come to science and education. It emphasizes the issues of education, as well as the comprehensive development of the child through learning.

According to the poets collection of poems “Karlygash”, published in Kazan, “the country is suffering from the horrors of the Kazakh people, the peoples economy has collapsed. If I can help it, if I can teach children to read”, he said, urging young people to strive for art and education. He realized that in order to open the eyes of the people politically, it is necessary to awaken in them a desire for knowledge, to eradicate illiteracy. Almost all the activities of the Kazakh intelligentsia were devoted to this goal. Therefore, most of his articles are devoted to educational issues. “Some people in Russia spend money on the construction of mosques, madrassas and mosques”, he said. And when you finish it, you don’t become a scientist or a specialist, you become a mullah. It is better to give a good upbringing, secondary and higher education to the people in it than to build an empty house. It would be good for the country to have more intellectuals, to open the eyes of the people, to build useful schools, to pub-

lish newspapers and magazines and sell them at low prices" (Tazh-Murat, 2004: 173).

"The main task now is to teach Kazakh children in their mother tongue in primary schools, to create textbooks and equipment for it. Art and education must be in the native language. You cannot get a national education without knowing your mother tongue. It is obvious that without national education there will be no literature. The art of a nation without literature will not flourish" (Tazh-Murat, 2004: 174). From this we understand that Gumar Karash showed the need for the child to first be educated in the mother tongue and become a citizen under the influence of the mother tongue, which he found scientifically, pedagogically and psychologically correct. Thus, Gumar Karash understood language as the first sign of being a nation and as a means of life, a lever of knowledge, art and culture.

Gumar Karash opened a school in his native village under the influence of the Jadid movement, taught children in the Jadid way of teaching, used the mosque and madrasah as a place of religion for real educational interests (Ysmagulov, 1959: 24).

Akhmet Baitursynov believes that it is his task to put schools in order and disseminate Kazakh education to the population in order to avoid the system of Russification of the primary school system (Baitursynov, 1992: 48). At the suggestion of the great reformer teacher, the period of study in schools of the new direction will be 5 years, of which three years will be taught in the native language, and the remaining two years in Russian. Schools are divided into several types depending on the address of the student. For example, urban, rural and rural schools. All of them are considered to be primary schools and subjects are taught accordingly. Akhmet Baitursynov was a correspondent of the educational center and regularly published in the newspaper "Kazakh", which he headed, what the primary school should look like, what is needed to teach Kazakh children in their native language in a direct way and with the necessary tools.

Concerned about the future of the people, the national intelligentsia also wrote about the training and requirements for teachers working in primary schools. In particular, he showed that teachers have a great responsibility to teach children the right way, how they learn. He also paid special attention to the organization of assistance to Kazakh children in their education. It is known that Kazakh schools, like other Muslim schools, depend on school funds – money collected from the population. "The use of sacrificial, alms, tribute taxes in the construction of

schools, the provision of school supplies" (Baitursynov, 1992: 53).

Mirzhakyp Dulatov wanted Kazakh children to study in a new way and encouraged them to study in this way. At the same time, the enlightenment of the Tatar intelligentsia in the Kazakh steppes, the desire of the two countries for mutual natural unity and understanding, calmed down the tsarist authorities, who were afraid of the unification of countries with common interests in the struggle against fraternal colonial oppression. The policy of teachers in schools demanding the same nationality as students also led to fears and persecution of Tatar students and mullahs. M. Dulatov in his article "Madrasah Galiya" published in the 1936 issue of the newspaper "Kazakh" in 1916 tells about the achievements of the educational system of the madrasah "Galiya" in Ufa. This shows that Kazakh students also study at the madrasah, which is funded by the rich, and its work is growing from year to year, and the number of students is growing. In 1917, M. Dulatov submitted the educational process to the II All-Kazakhstan Congress. He believes that it is necessary to create a training commission to improve the educational process (Qazaq, 1916).

The works of our historical figures, such as A. Baitursynov, M. Dulatov, G. Karash, which allowed to draw new conclusions on the problem of tradition and innovation in the creation of the Enlightenment intelligentsia of the Renaissance, awakened national consciousness and became a political primary force of the intelligentsia. proved. Veteran of Alash Barlybek Syrtanov dreamed of his people to be among the most educated and developed countries and contributed to the development of education and science so that the Kazakh economy could become a prosperous country. M. Tynyshpayev, O. Zhandozov, Zh. Baribayev, K. Boranbayev and others. She helped him to enter the men's gymnasium in Verny. He encouraged wealthy people to build schools. Contributed to the birth of the school "Mamaniya", which became famous throughout the Kazakh steppes. The national intellectual Otyynshi Alzhanov also understood that the only way to overcome illiteracy and bigotry among the Kazakhs is to get an education, and advocated the need for the Kazakh people to acquire knowledge. He has done a lot in this direction. She taught Kazakh and Russian children the Kazakh language at the Omsk boarding house (Alzhanov, 2004: 7).

In the early twentieth century, the nations intelligentsia raised education, along with other pressing issues, as one of the requirements to be addressed in the famous Karkaralinsk petition and other letters

to local tsarist officials. He paid special attention to the education of children and the construction of schools. A. Bokeikhanov played a significant role in this regard among the intellectuals of the nation. A. Bokeikhanov zemstvo is a parliamentary institution elected by the people. People's eyes, compassion, security guard, caregiver, protector. Saying that there is nothing in life that the zemstvo does not rule, one of the main tasks of the zemstvo is to educate children, the zemstvo builds schools and colleges. There is no child who has not seen a madrasah. The zemstvo hires a nomadic, temporary knowledgeable teacher to teach adults to open the eyes of a dark-skinned person. There is no one who dreams of not participating in the reading competition. The quickest and most knowledgeable person will come to light and serve the people. Then the people will quickly fall into disrepair and will be fully armed with knowledge and science (Bokeikhanov, 1995: 125).

In the second half of the XIX century, the first educator Y. Altynsarin raised the issue of public education as a major social problem for the Kazakh society. And then there was A. Baitursynov, who took concrete measures in this area. At the same time, Akhmet Baitursynov was not only a propagandist who encouraged people to study and explained the need for education and science, but also tried to set up schools in Kazakh villages, taught children. He took other necessary measures for the organization of education. He carried out the following measures: 1. Creating graphics in accordance with the Kazakh script; 2. The order of writing – spelling; 3. “Writing the alphabet” that opens the Kazakh literacy; 4. Writing school textbooks for learning the native language; 5. Demonstration of methods of teaching children. In this regard, A. Baitursynov was not only an educator, but also a scientist-educator in the sky of Kazakh culture (Baitursynuly, 1991: 253).

At the beginning of the twentieth century, Jadid schools flourished despite pressure from the tsarist government. For example, in 1911 there were 84 Jadid schools in Kazakhstan, where 28,814 students were educated and 130 teachers worked (Omarov, 1997: 76).

Conclusion

Thus, the transition to the Jadid system of education in Kazakh society took place in the late nineteenth and early twentieth centuries. The nation's intelligentsia was at the forefront of these new directions of education and training, which were implemented in the framework of the policy of arbitrary colonization. Intellectuals who longed for the highest goals of enlightenment, based on national interests, saw the “new methodological movement” as part of the national liberation struggle. They wrote textbooks for schools of a new nature and expressed the need to combine teaching with Islam. He expressed his views in this regard through informal national periodicals and called on the Kazakh people to study and science. The intellectuals of the nation, especially the primary school, taught the subjects taught in the native language. At the same time, prominent citizens of the society did not forget to organize assistance and support for Kazakh children to study and get an education. The intellectuals were also concerned about the professional training of teachers in Jadid schools, their condition and increasing the number of teachers. They also took part in the development of teaching methods and teaching aids and took care of the next generation. Thus, by organizing new methodological schools, intellectuals contributed to the awakening of national consciousness. He made a significant contribution to the development of culture and education in the early twentieth century.

References

- Alzhanov Otynsy (2004), Shygarmalar Zhinagy [Collection of works], Almaty: Alash.
- Ayqap (1995), Qurastyrushylar U.Subhanberdina, S. Dautov, Almaty: Qazaq Ensiklopediyasy.
- Baitursynuly A. (1991), Aq Zhol [White road]. Almaty: Zhalyn.
- Baitursynov A. (1992), Til Tagylymy (Qazaq Tili men Oqu Agartuga Qatysty Enbekteri), [Linguistics (works on the Kazakh language and education)]. Almaty: Ana Tili.
- Bokeikhanov A. (1995), Tandamaly [Optional]. Almaty: Qazaq Ensiklopediasy.
- Dobromyslov A.I. (1912), Goroda Syr-Darinskoy Oblasti [The cities of the Syr-Darin region]. Tashkent.
- Dulatov M. (2003) Kosemsoz, Adeb-Syn Zhane Zertteu Maqalalary, Bes Tomdyq Shygarmalar Zhinagi [Foreword, literary criticism and research articles, a five-volume collection of works] Almaty: Mektep Baspasy ZHAQ.
- Dulatov M. (1991) Shygarmalary: Olender, Qarasozder, Kosemsozder [Works: poems, verses, forewords]. Almaty: Zhazushy Isabai I., Bayzhan-Ata S. (1996), [Kazakhs on pilgrimage. Source report]. Qazhyga Bargan Qazaqtar. Dereknamalyq Bayandama, Almaty: Ana Tili.
- Karash Gumar (1994), Zamana (Time) Almaty: Gylm.

- Koigeldiyev Mambet (1997), Tutas Turkestan Ideasy Zhane Mustafa Chokai, [The idea of a whole Turkestan and Mustafa Shokai]. Almaty
- Kudaiberdiev Sh. (2003), Shygarmalary, Pavlodar: EKO [Works].
- Mukanov Sabit (1976), Omir Mektebi, Tandamaly Shygarmalar: On Alty Tomdyk, Almaty: Zhazushy [School of Life, Selected Works: Sixteen Volumes].
- Omarbekov T., Omarbekov Sh. (2004), Qazaqstan Tarihyna zhane Tarihmanasyna Ultyq Kozqaras [National approach to the history and historiography of Kazakhstan]. Almaty: Qazaq Universiteti.
- KROMM (Central State Archives of the Republic of Kazakhstan). Fund 53, Inventory 1, File 9 (a), Sheets 42-44.
- KROMM, Fund 44, Inventory 1, File 26012, Sheets 4-7.
- Omarov A. (1997), Qazaqstandagy Agartu İsi zhane Patshy Okimetinin Otarylq Sayasaty [Education and colonial policy of the tsarist government in Kazakhstan]. Almaty: Respublikalyk Baspa Kabineti
- Ostorumov N.P. (1913), K İstorii Musulmanskogo Obrazovatel'nogo Dvizheniya v Rossii v XIX i XX Stoletiyah, [On the history of the Muslim educational movement in Russia in the 19th and 20th centuries]. Sankt-Peterburg. Mir İslama.
- OROMA (Central State Archives of the Republic of Uzbekistan), Fund 47, Inventory 1, File 1149, Sheets 56.
- OROMA, Fund 1, Inventory 31, File 943, Sheets 37.
- OROMA, Fund 1, Inventory 31, File 1148, Sheets 155-156.
- Safarov G. (1996), Kolonialnaya Revolyutsiya (Opyt Turkestana) Almaty [Colonial Revolution (Experience of Turkestan)].
- Tabyshaliyeva A. (1993), Vera v Turkestane [Faith in Turkestan]. Bishkek.
- Tarzhiman (1904), 9 qantar.
- Tazh-Murat M. (2004), Gumar Karashtyn Omiri men Shygarmashylygy [Life and work of Gumar Karash] Aktobe: Poligrafia ZHSHS.
- Qazaq (1916), № 193.
- Qazaq (1913), 24 Sauir.
- Qazaq (1913), 24 Sauir.
- Qazaq Sovet Ensiklopediyasy (1975), Tom 7, [Kazakh Soviet Encyclopedia]. Almaty: QSE Bas Redaksiyasy.
- Ysmagulov M. (1959), Gumar Karashtyn Talim-Tarbiyelik Oy-Pikirleri, Qazaqstan Mugalimi, 21 Mamyr [Educational thoughts of Gumar Karash].
- Zholseytova Magripa (2004), Qazaqstandagy Musylmandyk Bilim Beru Zhuyesinin Tarihynan (XIX Gasyrdyn Ekinshi Zhartysy men XX Gasyrdyn Basy), Oqu Quraly, [From the history of the Muslim education system in Kazakhstan (second half of the 19th – early 20th centuries). Tutorial]. Turkistan: Turan.

M.Sh. Egamberdiyev* , **I.Ye. Turgunbayev**

Al-Farabi Kazak National University, Kazakhstan, Almaty,

*e-mail: mirzahan.egamberdiyev@gmail.com

ATATURK'S CULTURAL POLICY IN THE CONTEXT OF "TURK OCAKLARI" (TURKISH HEARTHS)

The social structure in the Ottoman Empire was the most striking testament to the cultural diversity of the state. In the state with a cosmopolitan niche, each existing community had its own cultural understanding. However, this cultural complexity created by the diversity in the country has over time led to various problems and dualism in society. The Turkish Republic, which replaced the Ottoman Empire, radically changed its political, socio-economic and cultural structure. Ataturk, as the founder of the modern Turkish Republic, was not only a military genius, world-class leader, president, but also a person who pursued cultural policy. For a Kazakh researcher, the events and difficulties experienced in cultural life during the period of the republic were little mentioned in the Patriotic historiography. Most of the studies were either articles or the problem was considered superficially. In many of them, cultural issues were included in the educational policy of Turkey. While implementing decisive reforms in the country, Ataturk did not forget to pay attention to the national culture and its significance. In this context, he developed a policy and tried to create a synthesis, uniting Turkish national culture and elements of cultures of other nationalities. Of course, Ataturk's intention and efforts to bring the Turkish nation to the level of modern civilization played an important role in this. The principles of revolutionism, nationalism and secularism that underlie Ataturk's cultural policy are the most effective weapons of his struggle. In this he was assisted by the «Turkish Hearths», where the migrated leaders of the Turkic-Muslim peoples of the Russian Empire took an active part. In this regard, this article examines the main aspects of the formation of «Turkish Hearths» and its role in the cultural policy of Mustafa Kemal Ataturk.

Key words: Ataturk, Republic of Turkey, «Turkish Hearths», cultural policy.

М.Ш. Эгамбердиев*, И.Е. Тұрғынбаев

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: mirzahan.egamberdiyev@gmail.com

«Turk ocaklari» (түрік ошақтары) шеңберінде Ататүріктің мәдени саясаты

Осман империясындағы әлеуметтік құрылым мемлекеттің мәдени әртүрлілігінің ең жарқын айғағы болды. Космополиттік орны бар мемлекетте әрбір қолданыстағы қауымдастықтың өзіндік мәдени түсінігі қаланған еді. Алайда, елдегі алуан түрліліктен туындаған бұл мәдени күрделілік уақыт өте келе қоғамда түрлі мәселелер мен дуализмге алып келді. Осман империясының орнын басқан Түрік Республикасы өзінің саяси, әлеуметтік-экономикалық және мәдени құрылымын түбегейлі өзгертті. Ататүрік қазіргі Түрік Республикасының негізін қалаушы ретінде әскери данышпан, әлемдік деңгейдегі көшбасшы, президент ғана емес, сонымен бірге мәдениет саласында күрделі саясат жүргізген тұлға ретінде танылуда. Қазақстандық зерттеуші үшін республика кезеңінде мәдени өмірде болған оқиғалар мен қиындықтар Отандық тарихнамада аз айтылды. Зерттеулердің көпшілігі мақалалар түрінде немесе үстірт қарастырылды. Олардың көпшілігінде мәдени мәселелер Түркияның білім саясатына енгізілді. Елде шешуші реформаларды жүзеге асыра отырып, Ататүрік ұлттық мәдениетке және оның маңыздылығына назар аударуды ұмытпады. Осы тұрғыда ол саясат әзірлеп, түрік ұлттық мәдениеті мен элементтерін, басқа ұлт мәдениеттерінің элементтерін біріктіріп, синтез құруға тырысты. Әрине, Ататүріктің түрік ұлтын қазіргі өркениет деңгейіне жеткізуге деген ниеті мен күш-жігері маңызды рөл атқарды. Ататүріктің мәдени саясатының негізінде жатқан революцияшылық, ұлтшылдық және зайырлылық ұстанымдары оның күресінің ең тиімді қаруы болып табылады. Бұған оған «Түрік ошақтары» құрамына кірген Ресей империясының түрік-мұсылман халықтарының эмиграцияға мәжбүр болған көсемдері белсенді көмектесті. Осыған байланысты бұл мақалада «Түрік ошақтарының» қалыптасуының негізгі аспектілері және оның Мұстафа Кемал Ататүріктің мәдени саясатындағы рөлі қарастырылған.

Түйін сөздер: Ататүрік, Түркия Республикасы, «Түрік ошақтары», мәдени саясат.

М.Ш. Эгамбердиев*, И.Е. Тургунбаев

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,

*e-mail: mirzahan.egamberdiyev@gmail.com

Культурная политика Ататюрка в контексте «Turk Ocaklari» (Турецкие очаги)

Социальная структура в Османской империи была самым ярким свидетельством культурного разнообразия государства. В государстве, имевшем космополитическую нишу, каждая существующая община имела собственное культурное понимание. Однако эта культурная сложность, созданная разнообразием в стране, со временем привела к возникновению различных проблем и дуализму в обществе. Турецкая Республика, которая заменила Османскую империю, коренным образом изменила его политическую, социально-экономическую и культурную структуру. Ататюрк, как основатель современной Турецкой Республики, был не только военным гением, лидером мирового уровня, президентом, но и человеком, который проводил культурную политику. Для казахстанского исследователя события и трудности, испытанные в культурной жизни в период республики, мало упоминались в Отечественной историографии. Большинство исследований либо публиковались в виде статей, либо проблема рассматривалась поверхностно. Во многих из них культурные вопросы были включены в образовательную политику Турции. Реализуя решительные реформы в стране, Ататюрк не забывал обращать внимание на национальную культуру и ее значение. В этом контексте он выработал политику и попытался создать синтез, объединяя турецкую национальную культуру и элементы культур других национальностей. Конечно, важную роль в этом сыграли намерение и усилия Ататюрка вывести турецкую нацию на уровень современной цивилизации. Принципы революционизма, национализма и секуляризма, лежащие в основе культурной политики Ататюрка, являются наиболее эффективным оружием его борьбы. В этом ему помогали «Турецкие очаги», где активное участие принимали мигрировавшие лидеры тюрко-мусульманских народов Российской империи. В связи с этим в данной статье рассматриваются основные аспекты образования «Турецких очагов» и его роль в культурной политике Мустафы Кемаль Ататюрка.

Ключевые слова: Ататюрк, Турецкая Республика, «Турецкие очаги», культурная политика.

Introduction

From the very beginning of the founding of the Ottoman Empire, the Turks were its main representatives. But Ottoman statesmen opposed Turkish nationalism, as this could lead to the separation of national minorities from the state and strengthen the movement of nationalism among them. Therefore, the government severely punished at the slightest manifestation of such sentiments. The Constitution, adopted in 1876, gave rise to the policy of "Ottomanism", according to which all citizens of a single state were equal. But neither it, nor the idea of "Islamism" that appeared later did not find a response among the inhabitants of the country. The situation changed in the early 20th century when the Ottoman Empire lost part of its territory as a result of the Balkan Wars, which again questioned the structure of the state.

Turkish intellectuals knew the Ottoman Empire was about to fall. The activities of the intelligentsia in the Ottoman Empire and the Turks in Russia, the loss of land, the economic and political crisis – all this gives impetus to the emergence of a new idea of Turkism. This movement shows the reality of the development of the social, economic and cultural

level of the Turks. The idea of creating a nationalist group that had no political ties began to appear in the newspaper "Jeune Turc" ("Young Turk"), which editor was Zhelal Nuri Ileri. One of those who made these thoughts viable was Zia Gokalp, who created the theoretical basis of Turkism, which became the foundation of modern Turkey (Gilyazov, 2001: 13). Zia Gokalp defined Turkism as "the rise of the Turkish nation".

The gradual weakening of the Ottoman Empire, constant wars with various countries, problems in domestic and foreign policy led to the emergence of the idea of Turkism in various strata of society. The entry into force of the II Constitution and the formation of the constitutional monarchy on July 24, 1908, marked the emergence of language, literary, artistic, sports and philosophical clubs, increased interest in the idea of a nation and strengthened Turkism. The incompatibility of the sultanate and constitutionalism begins to surface (Akçura, 1981: 199). Thinkers and intellectuals such as Ziya Gokalp, Akhmet Agayev (Agaoglu), Khamdullah Supkhi Tanryover, Mekhmet Fuat (Koprulu), Akhmet Mitkhat Efendi, declared that it is necessary to have a national identity in order to become a nation. They realized that Turkization would require social, economic and po-

litical reforms, that the interests of the nation should take precedence over personal interests (Tunaya, 1981: 140).

On June 20, 1911, a meeting was held in which students of the Military Medical School, representatives of the intelligentsia, such as Mekhmet Emin Yurdakul, Yusuf Akchura, Ryza Tevfik, took part. They decided to create a new national organization. An interim administrative committee was formed and Fuat Sabit proposed the name "Turkish Hearth" (Sarıay, 1990: 34; Üstel, 2004: 51-54). The "Turkish Hearth" was officially founded on March 25, 1912 in Istanbul, and this was announced in the newspaper "Tanin" (Orkun, 1977: 102). Akhmet Ferit Tek became the first chairman and his deputy was Yusuf Akchura. The first meeting of representatives of the "Turkish Hearth" took place in the administration of the magazine "Turk Yurdu", which later became the official publication of the organization.

One of the first innovations of "Turkish Hearths" was associated with the surnames of the members of the organization. Even before the law on surnames was passed in Turkey, Khamdullah Supkhi used the surname "Ozkul", İsmet İnönü was "İnan". Also, "Turkish Hearths" attached great importance to the development of the village and the protection of the interests of the peasants. This was done to encourage nationalist intellectuals, especially doctors, to travel to the countryside. The villagers were considered the backbone of the Turkish nation, therefore outpatient centers were opened in some "Turkish Hearths" and medical care was provided to the population free of charge.

By 1916, 25 branches of the "Turkish Hearths" had been opened outside Istanbul. One of the first of these was the Izmir branch, opened on September 2, 1912. Among its founders were Khussein Vasif Chynar and Mustafa Nezhati, who were later ministers of national education in Turkey. During the First World War, many members of the "Turkish Hearths" were sent to various fronts. The Second congress could meet only 5 years later, in 1918.

During the years of the national struggle (1918-1922), the official activities of the "Turkish Hearths" could not be carried out properly. On March 12, 1920, the British captured Istanbul and firstly closed the "Turkish Hearths". In Western Anatolia, the Greeks took similar measures. Despite all these events, according to Yusuf Akchura, the "Hearths" did not disappear, and they owed this largely to Khamdulla Suphi Tanrıöver.

Mustafa Kemal Atatürk, under pressure from the Entente powers and at the request of the Istanbul government, went to Samsun on May 19, 1919.

In his telegrams he expressed his thoughts about the injustice of the British invasion of Anatolia and called the Greeks, who formed armed detachments, the source of the unrest in Samsun.

Upon arrival in Anatolia, which Atatürk called "the original homeland," he decided to create a new independent Turkish state, which was built on the principle of national sovereignty (Atatürk, 2000: 9). This began to turn small sparks of the national struggle into real torches. After the "Turkish Hearths" received the status of an association working in the public interest, Mustafa Kemal Atatürk received representatives of the delegates of the General Assembly of the "Turkish Hearths" and in his speeches emphasized the role of the centers in glorifying the Turkish state and explaining its reforms. In this process, a significant portion of the delegates attending the "Turkish Hearths" Congress were members of parliament, prominent officials, intellectuals and journalists.

In the first and difficult years of the republic, the connection between Mustafa Kemal Atatürk and the "Turkish Hearths" was never interrupted, the set was strengthened. One of the most important indicators of this is the statement made by Mustafa Kemal Atatürk on April 26, 1926, in the "Turkish Hearth" of Ankara. In this statement, he expressed his satisfaction with the work of the "Turkish Hearths" and that "... the 'Hearths' are of great help in explaining the reforms" (Karayaman, 2011: 17).

As we can see, "Turkish Hearths" played an important role both in the social, political, economic and cultural life of the Turkish Republic. In this regard, this study aims to identify the role and activities of the "Turkish Hearths" in the cultural life of Turkey. To achieve this goal, the following tasks have been set: discussion of relations between Mustafa Kemal Atatürk and the "Turkish Hearths"; the emergence of the Turkic movement in the Ottoman Empire; after the proclamation of a constitutional monarchy, briefly mention the strengthening of the idea of Turkism and the creation of "Turkish Hearths", as well as the identification of its main cultural aspects.

Materials and methods

This research used a comparative analysis, historical analysis and a systematic approach in order to identify the role of the "Turkish Hearths" in the cultural transformations of Atatürk. The research is aimed at solving the following tasks:

- identification and gathering of materials related to the period of Atatürk's reign;

- analysis of the collected data;
- revealing the history of "Turkish Hearths" and analysis of their impact on the cultural policy of Ataturk.

The materials of the work were scientific works of such Turkish, European, Russian authors as Y. Akchura, M. Karayaman, F. Georgeon, I. Gilyazov, as well as articles from Turkish newspapers. Together, they made it possible to establish links between historical and cultural phenomena that took place during the reign of Ataturk in the new independent state. The considered problems from the point of view of comparative analysis show the relevance of this research.

In the course of the research, it was revealed that migrants from the Russian Empire, who made up the main backbone of the "Turkish Hearths", had a great influence on the formation of the Turkish Republic. These results can be claimed by the international community, which can take a fresh look at the "brain drain" phenomenon.

Results and Discussion

Formation of "Turkish Hearths" as the main indicator of the cultural policy of Mustafa Kemal Ataturk

After the capture of Izmir on May 15, 1919, Khamdullah Supkhi talks to Ataturk and receives advice to hold rallies and protests against the imperialist policies of the occupiers, violations of international law and human rights in Istanbul. Ataturk wanted to launch the process of information movement, which was necessary for the national struggle. Although the "Turkish Hearths" followed the principle of refusal to participate in active politics, they supported this struggle from the very beginning. Their goals coincided with those of Ataturk, who identified himself with them, since they were all "spirit children of Ziya Gokalp" (Hanioglu, 1995: 1399). As a result, on June 6, 1919, the famous rallies were held in Fatikh and Sultanakhmet. The participants in these rallies were such members of the "Turkish Hearths" as Khalide Edib, Khamdullah Supkhi, Mekhmet Emin, Khusein Razhip. They made passionate speeches and called people to fight.

The "Turkish Hearths", which supported the policy of "complete independence" pursued by Mustafa Kemal Ataturk and supported him in all matters, soon became one of the main interests of the Entente states, which held Istanbul under their control. They did not miss the chance to deal with the "Turkish Hearths", which for them immediately became one of the most important sources of nation-

alist resistance. After the rallies in Fatikh and Sultanakhmet, the central branch of the "Turkish Hearths" in Istanbul was occupied by the British. On March 12, 1920, documents, books and other collections of works were confiscated, many of the members of the organization were exiled to Malta. Some of the valuable documents were rescued by the members of the "Turkish Hearths", who hid them in their homes (Tunaya, 1988, p. 438).

On the one hand, the members of the organization followed the recommendations of Mustafa Kemal Ataturk to protest in front of foreign embassies, on the other hand, they secretly went to Anatolia to join the national struggle. Among them were such outstanding personalities as Khamdullah Supkhi, Khalide Edib, Mufide Ferit, Akhmet Ferit, Khusein Razhip, Akhmet Agaoglu, Yusuf Akchura and Mekhmet Emin. They followed Ataturk and accompanied him all the way to Ankara (Georgeon, 1999: 126-127).

Due to the difficult conditions of the national struggle period, the "Turkish Hearths" could not continue their official activities in the period between 1920-1922. In the wake of the military successes associated with the liberation of Izmir on September 9, 1922 and the raising of morale, Mustafa Kemal Ataturk calls for the reopening of the "Turkish Hearths". He finances 3600 lira for the construction of a building in Istanbul for "Hearths", donates 1000 lira and 2000 lira to the branches in Ankara and Izmir respectively. On December 29, 1922, Khamdulla Supkhi opened the "Turkish Hearth" in Ankara and announced the opening of 19 branches in various regions of Anatolia. At the meeting, Ataturk was assigned number 1, after which the number of branches of "Turkish Hearths" and their members increased, and more than half of the "Hearths" in Ankara consisted of Mustafa Kemal Ataturk's friends, members of parliament, writers and teachers. Within a short time, they became the most populous organization in Turkey (Şapolyo, 1966: 800).

Ataturk's relationship with the "Turkish Hearths" was much broader than mere financial patronage. At every opportunity, he expressed his loyalty and commitment to them. During his trips around the country before and after the proclamation of the republic, Ataturk visited the "Turkish Hearths" in Akkhisar, Ushak, Izmir, Adana, Mersin and Konya. There he made many important speeches concerning the new Turkish state and nation, one of which said that "if there is anything extraordinary in his creation, it is his birth as a Turk" (Atay, 2004: 18). Although Ataturk objected to welcoming ceremonies, people, especially youth, flocked to the

places where he appeared. All this took place without coercion, only because of the coincidence of the goals of both sides.

On March 15, 1923 in Adana, in his notes, Atatürk wrote: "Let the 'Turkish Hearth' of Adana become a source of light for Turkishness. The fire of this hearth is very ancient. They've tried to put it out for centuries. But many who tried to do this have been put out themselves" Another example of the close relationship between the "Hearths" and Atatürk is his speech during his visit to Konya on March 20, 1923. In his speech, which can be called a "declaration of Turkish nationalism", he said: "For every nation it is necessary to have certain positive qualities. Individuals who do not possess such characteristics, and nations consisting of such individuals, cannot form a real state. As far as I know, the main goal of the 'Turkish Hearths', which have been opening in our country for many years, and which still burn with a sacred fire, and whose flame enlightens the heart and conscience of each member, is to give such a positive character to the people. The 'Turkish Hearths' must have a strong impact on the morale and culture of the nation. They are already doing this and will continue to do so" (Turan, 1996: 83).

The creation of the Turkish Republic marked the largest victory for Turkish nationalists. In the period after the proclamation of the Republic, the "Turkish Hearths", at the request of Atatürk, intensified their educational, cultural and artistic activities, becoming the intellectual force of state reforms. In this context, various activities were carried out to educate the population, people saw innovations.

The interest and support that Atatürk showed to the "Turkish Hearths" was not only personal, but in a short time became a state policy. On December 24, 1923, the Grand National Assembly of the Turkish Republic was asked to allocate an entire building to the "Turkish Hearths" in Ankara. After the adoption of this proposal, signed by 164 deputies, 3,000 liras were allocated annually to ensure the organization's regular financial income.

After the proclamation of the republic, the "Turkish Hearths" gather their first Congress from 22 to 26 April 1924 in Ankara. By this time, thanks to material and moral support, the number of branches of the "Turkish Hearths" reached 71. When Mustafa Kemal Atatürk received delegates to the Congress, he said that "... when creating a new Turkish Republic, he mainly trusted the 'Turkish Hearths'..." (Hacaloğlu, 1993: 10; Karaer, 1992: 21). This statement is important from the point of view of revealing the relationship of Atatürk with the "Turkish

Hearths" and his trust in them. Likewise, in connection with this Congress, Atatürk said: "Our future hopes as a nation are directed towards the Turkish youth who have gathered around the 'Turkish Hearths'" (Üstel, 2004: 159), thus re-emphasizing the importance he attached to the "Hearths".

As a result of the Congress, some amendments were made to the Law on the "Turkish Hearths". Articles that reveal the idea and purpose of the Hearths are arranged as follows:

Article 2 – The goal of the "Turkish Hearth" is to strengthen the national question among all Turks, to work for the benefit of civilized development and expanding the possibilities of the national economy.

Article 3 – The "Turkish Hearth" cannot interfere in politics. Not a single "Hearth" member can use the Society for his own political purposes.

Article 4 – Each member of the "Hearth" can work in accordance with their political views, which do not contradict the goals specified in the second article.

At the meeting of the Council of Ministers on December 2, 1924, by decree No. 117, the "Turkish Hearths" were transferred to the status of associations working in the public interest. Thus, they gained significant influence with the support of Mustafa Kemal Atatürk. In his speeches, he emphasized the role of the "Hearths" in glorifying the Republic of Turkey and explaining reforms to the public.

At the Second Congress of the "Turkish Hearths", which was held from April 23 to May 1, 1925, Atatürk said that the revolution of the Turkish Republic was based on the "Hearths". This Congress was attended by 85 delegates, among whom was Atatürk's wife Latife Khanym (Ushaklygil). 1925 was an important year for both the Turkish Republic and the "Hearths". Many significant events took place that year:

- Sheikh Said uprising on February 13, after which the courts of independence were established;
- The Progressive Republican Party closed on June 3;

- On November 25, the Law on Wearing Hats was adopted;

- On November 30, a law was adopted to close the dervish lodges.

Sheikh Said's uprising forced the government to pursue more nationalist policies. It also played a role in bringing the "Hearths" and the government closer together. The first signs of interest of the Republican People's Party (RPP) in the "Turkish Hearths" appear. However, opponents of the "Hearths" and some members of the RPP, who disagreed with the

idea of Turkism, began to assert that with the creation of the national state, the "Turkish Hearths" fulfilled their mission and their presence was no longer needed. These conversations did not stop until they were closed in 1931. Despite this, they were supported by the state and the RPP and spread widely, acquiring buildings and assets. By 1926, the number of the "Hearths" branches was 217, 97 of which had their own private building, and the total number of members reached 30,000.

The Third Congress of the "Turkish Hearths" was held on April 23-28, 1926. One of the main issues discussed there was about non-Turkish speaking minorities. It was emphasized that the Turkish language needs to be popularized. In addition, the following topics were raised:

- Resettlement policy for non-Turkish speaking immigrants (e. g. Bosnians);
- Churches and Greeks in the Black Sea;
- Kurds and the Kurdish question.

During the Congress, Mustafa Kemal Atatürk uttered the famous words: "We are nationalists, Turkish nationalists. The basis of our republic is the Turkish community. The more members of this community are Turks, the stronger the republic is based on this community. The "Turkish Hearths" have provided a very great service for this since its inception. Continue your activities with the same enthusiasm" (Vakit Gazetesi, 27 Nisan 1926: 2).

The issue of non-Turkish speaking minorities was again put on the agenda of the Fourth Congress in 1927. The outcome of these discussions was the "Citizen, Speak Turkish!" campaign, endorsed by Atatürk. This meant not using words of foreign origin, especially Arabic and Persian. With the support of the Central Committee of "Turkish Hearths", a society of Turkish speakers was created. In parts of Turkey, minorities who speak a language other than Turkish were fined. This campaign became not only an idea proposed by the "Turkish Hearth", but also a state policy that continued until the death of Atatürk and even up to the 1940s. Khamdullah Supkhi said that those who do not know Turkish should not be granted Turkish citizenship. Minority and foreign schools were required to teach Turkish as their mother tongue, and teachers who failed the Turkish language exam were fired.

At the Congress, Atatürk made several statements on religious, national and secular education. Leaving religious education to the family, he transfers national education into the hands of the state (Palazoğlu, 1998: 490). The "Turkish Hearths" are beginning to turn into institutions loyal to the republican regime. Together with the RPP, they participate

in state policy for the dissemination and implementation of ideals in the field of science, culture and society. At the Second Grand Congress of the RPP, held on October 15-20, 1927, Atatürk delivered his famous speech, which lasted 36 hours, 33 minutes. As a result, the "Turkish Hearths" were recognized as an institution under the control of the RPP.

Activities of the "Turkish Hearths" in changing the alphabet

Atatürk believed that Turkish society would not develop without education in their native language. At that time, the Turkish language abounded in Arabic and Persian words. This complicated the learning process, which was based on memorizing difficult foreign words. The year 1928 began with Atatürk planning the transition from the Arabic alphabet to the Latin one. For this, in June, the "Alphabet Committee" was formed, and by August the leaders of the "Turkish Hearths" supported the change of the alphabet. Thus, on November 1, 1928, the Turkish Grand National Assembly (TBMM) passed the "Law on the Adoption and Application of Turkish Letters" numbered 1353. This ended a 70-year-old alphabet reform dispute. Despite the struggle of anti-secularists against them, courses on teaching the new alphabet were organized in many departments. The "Turkish Hearths" worked hard to educate citizens in a new alphabet based on Latin letters, teaching 50,000 people to read and write in the first months of 1929. During their studies, they received great financial and moral support from the state.

The introduction of a new alphabet and a single national language helped the peoples assimilate and become a national republic of Turkey. Later, 700-800 words from the Turkic vocabulary were introduced to replace the Arabic and Persian words.

At the Sixth Congress, which took place in April 1930, it was decided to create a Committee for the Study of Turkish History, which in the future will form the core of the Turkish Historical Society. Tevfik Byıyıklıoğlu was appointed as its president at a meeting on June 4, 1930. Atatürk puts forward a new thesis on the history of Turkey. According to this, the source of the civilizations founded in Asia Minor and Anatolia are the Turks. Atatürk obliged the "Turkish Hearths" to study Turkish history in a holistic manner and inform the Turks and the whole world about it (Afetinan, 1981, p. 297).

The events in Menemen, the creation of the Free Republican Party, and the economic crisis are beginning to raise questions about the completion

of reforms among state officials. The RPP seeks to concentrate all republican powers in one hand, which will lead to a one-party authoritarian regime in the future. After traveling around the country and returning to Ankara, Atatürk shared ideas with some party members and İsmet Paşa to close the “Turkish Hearths” in order to join the RPP and create People’s Houses instead.

The first unofficial news about the closure of the “Turkish Hearths” appears on March 20, 1931. After that, the question of their closure or joining the RPP was considered at a meeting that took place in Çankaya on March 24, 1931. After this meeting, Atatürk made a statement in which he substantiated his decision: “There are periods in the history of nations when, in order to achieve goals, it is necessary to collect all material and spiritual forces at one point and direct them in one direction. It is necessary to gather nationalist and republican forces in one place in order to protect the state from dangers from inside and outside” (Atatürk, 1997: 90). It was announced that an Extraordinary Congress would be held on April 10, 1931. It was unanimously decided to liquidate the “Turkish Hearths” and transfer their property to the RPP (Cumhuriyet Gazetesi, 11 Nisan 1931: 1). At the time of their closure, they had 267 branches and 32,000 members.

After that, various versions circulated as to why the “Turkish Hearths” were closed. By that time, they were enlightened and dynamic, which caused concern among the leaders of the RPP, who began to see them as political competitors. Because of this, the RPP pursues a policy of “uniting all republican forces in a single pair of hands” (Hacaloğlu, 1993: 17). In an effort to become the sole force in the spheres of economy, politics, press and education, the state closed or took control of the following organizations: Turkish Teachers Union, Turkish Publishing House Association, Turkish National Students Union, Turkish Reserve Officers Association, Journalists Association, Turkish Women’s Union etc.

Foreign policy reasons include relations between Turkey and the USSR. The “Turanian” ideas

of the “Hearths” were close to the Turks of Russia. The USSR Ambassador to Turkey Y. Z. Surits officially informed the Minister of Foreign Affairs Tevfik Rüştu about his concern about the activities of the “Hearths”, stating that they became a haven for the Turks fleeing Russia (Tevetoğlu, 1986: 196).

Conclusion

The late 19th – early 20th centuries revealed both internal and external problems of the Ottoman Empire. The ideas of “Ottomanism” and “Islamism” could not stop the process of the disintegration of the state. To create a single nation, people needed to unite and act in its interests. After the adoption of the II Constitution in 1908, the ban on the creation of associations based on ethnicity was lifted. This led to the emergence of many organizations with the idea of Turkism. “Turkish Hearths” were created by the efforts of Turkish youth and intellectuals who believed that the national existence was in danger, that it was necessary to save the Turks, not the empire. Their activities were aimed at working for the unity and future of the country, without taking part in the political games of the constitutional era. The ideas of “Turkish Hearths” quickly spread throughout the country and their number grew rapidly.

Mustafa Kemal Atatürk saw the “Turkish Hearths” as a tool that can be used to spread the idea of nationalism and his reforms. The following reforms were achieved: restoration of women’s rights, separation of religion and state, introduction of a new alphabet and simplification of language, especially in literature and history.

Turkish Hearths were founded with the aim of improving national culture, moral and intellectual life, strengthening national unity and social structure. And we can say that over the almost 20-year period from March 25, 1912 to April 10, 1931, they played a major role in the history of Turkish culture, politics and nation. They formed the ideological basis of the revolution, which resulted in the formation of the Turkish Republic.

References

- Cumhuriyet Gazetesi [The Republican Newspaper]
 Vakıf Gazetesi [The Time Newspaper]
 Afetinan A. (1981). Atatürk Hakkında Hatıra ve Belgeler [Memories and Documents About Atatürk]. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
 Akçura Y. (1981). Yeni Türk Devleti’nin Öncüleri: 1928 Yılı Yazıları. (haz. Nejat Sefercioğlu), [Pioneers of the New Turkish State: Articles of 1928 (Nezhat Seferzhioglu)]. Ankara. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

- Atatürk K. (2000). Nutuk (1919-1927), Bugünkü Dille. (haz. Zeynep Korkmaz), [Speech]. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını
- Atatürk M.K. (1997). Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri III, [Speeches and Statements of Ataturk]. Ankara: Atatürk Araştırma Yayını
- Atay F.R. (2004). Çankaya, [Chankaya]. İstanbul: Pozitif Yayınları
- Georgeon, F. (1999). Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri. Yusuf Akçura (1876-1935). (çev. Alev Er). [The Roots of Turkish Nationalism. Yusuf Akçura (1876-1935). (trans. Alev Er)]. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları
- Gilyazov I. (2002). [Turkizm: formation and development]. Tiurkizm: stanovleniye i razvitiye, Kazan: KGU.
- Hacaloğlu Y. (1993). Türk Ocakları ve Atatürk [Turkish Hearths and Ataturk]. Ankara: Türk Yurdu Neşriyatı.
- Hanioglu Ş. (1985). Türkçülük. Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, 5, [Turkism. Reforms of the Republic of Turkey Encyclopedia]. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Karaer İ. (1992). Türk Ocakları (1912-1931) [Tukish Hearths (1912-1931)]. Ankara: Türk Yurdu Neşriyatı
- Karayaman M. (2011). Atatürk ve Türk Ocakları. Türk Yurdu Dergisi, 31(283). [Atatürk and Turkish Hearths. Turkish Dormitory Magazine]. Ankara: Türk Ocakları Genel Merkezi Yayını.
- Orkun H.N. (1977). Türkçülüğün Tarihi, [History of Turkism]. Ankara: Kömen Yayınları.
- Palazoğlu A.B. (1998). Atatürk İnkılâpları (Devletin Laikleşmesi), [Ataturk Revolutions (Secularization of the State)]. Ankara: Türk Hava Kurumu Yayınları.
- Sarımay Y. (1990). Atatürk'ün Millet ve Milliyetçilik Anlayışı, [Ataturk's Understanding of Nation and Nationalism]. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Şapolyo E. B. (1966). Milli Mücadele'de Hamdullah Suphi. Türk Kültürü, IV (45), [Khamdullah Supkhi in the War of Independence]. Ankara.
- Tevetoğlu F. (1986). Hamdullah Suphi Tanrıöver, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı. [Khamdulla Supkhi Tanryover]
- Tunaya T.Z. (1981). Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük, İstanbul: Turhan Kitabevi Yayınları [Ataturk and Kemalism in Revolutionary Movements].
- Tunaya T.Z. (1988). Türkiye'de Siyasal Partiler I (II. Meşrutiyet Dönemi), İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları [Political Parties in Turkey I (II Constitutional Era)].
- Turan Ş. (1996). Türk Devrim Tarihi [Yeni Türkiye'nin Oluşumu (1923-1938)], [History of Turkish Revolution (New Formation of Turkey (1923-1938))]. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Üstel F. (2004). İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği, Türk Ocakları (1912-1931), [Turkish Nationalism from Empire to Nation-State, Turkish Hearths (1912-1931)]. İstanbul: İletişim Yayınları.

А.Р. Бейсембаева^{1*} , З.Е. Кабульдинов²

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Нур-Султан

²Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: read_and_read@mail.ru

ПРЕДПОСЫЛКИ, ПРИЧИНЫ И ХОД ВЫБОРА В ХАНСКОЕ ДОСТОИНСТВО СУЛТАНА УАЛИ

Историческая личность Уали хана в исследованиях имеет характер редкого упоминания в отечественной науке. Являясь легитимным правителем, а также признанным на международном уровне Цинской и Российской империями, Уали хан остался в истории последним властителем казахов Среднего жуза. В данной статье рассматриваются аспекты, раскрывающие некоторые ответы на вопросы того, как пришел к власти султан Уали, какие перипетии могли иметь место накануне обряда избрания хана среди чингизидов, время данного избрания и провозглашение хана. Уали в определенной степени продолжал дело великого Абылай хана и сдерживал политические интересы Российской и Цинской империй на уровне, достаточном, чтобы вызывать опасения демонстрации открытой экспансии. Ход избрания в ханское достоинство Уали и признание титула правителя казахов Среднего и части Старшего жузов в соседних империях не является простым стечением обстоятельств и имело определенные к тому предпосылки. Авторы видят в рассматриваемых событиях определенную фундаментальную основу политических взглядов и устремлений султана Уали, которая в дальнейшем проецировалась на весь период его почти сорокалетнего правления казахами Среднего жуза.

Ключевые слова: Средний жуз, XVIII век, султаны, Абылай хан, Уали хан, титулование, дипломатия, политика, империи.

A.R. Beisembayeva^{1*}, Z.E. Kabuldinov²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Nur-Sultan

²Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: read_and_read@mail.ru

Prerequisites, reasons and course of choosing the khan dignity of the sultan Uali

The historical personality of Uali Khan is rarely mentioned in research. Uali Khan was a legitimate ruler, also internationally recognized by the Qing and Russian empires, Uali Khan remained in history the last ruler of the Kazakhs of the Middle Zhuz. In this article, we consider those aspects that reveal some of the answers to the questions of how Sultan Uali came to power, what ups and downs could have taken place on the eve of the rite of the election of a Khan among the Chingizids, the time of this election and the proclamation of the Khan. Uali continued the work of the great Ablai Khan to a certain extent, and he held back the political interests of the Russian and Qing empires at a level sufficient to cause fears of a demonstration of open expansion. The process of election to the khan dignity of Uali and the recognition of the title of the ruler of the Kazakhs of the Middle and part of the Senior Zhuzes in neighboring empires is not a simple coincidence and had certain prerequisites for that. The authors see in the events under consideration a certain fundamental basis of the political views and aspirations of Sultan Uali, which was subsequently projected for the entire period of his almost forty-year rule by the Kazakhs of the Middle Zhuz.

Key words: Middle Zhuz, 18th century, sultans, Ablai Khan, Uali Khan, titling, diplomacy, politics, Empire.

А.Р. Бейсембаева^{1*}, З.Е. Кабулдинов²

¹А.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: read_and_read@mail.ru

Уәли сұлтанның хандық билікке келуінің алғышарттары, себептері мен барысы

Уәли ханның тарихи тұлғасына қатысты зерттеулер отандық ғылым саласында сирек кездеседі. Халықаралық деңгейде Цин және Ресей империялары ретінде танылған заңды билеуші бола отырып, Уәли хан тарихта Орта жүз қазақтарының соңғы билеушісі болып қала берді. Бұл мақалада біз Сұлтан Уәлидің хандық билікке қалай келгені, хандық биліктің мұрагерлік дәстүрі, Шыңғыс хан ұрпақтары арасында ханды сайлау рәсімінің қарсаңында қандай перипетиялар орын алуы мүмкін деген сұрақтарға кейбір жауаптарды ашатын аспектілерді қарастырамыз. Уәли хан белгілі бір дәрежеде ұлы Абылай ханның ісін жалғастырды және ол Ресей мен Цин империяларының саяси мүдделерін ашық экспансияның көрсетілуінен қорқу үшін жеткілікті деңгейде ұстады. Уәли ханның «хан» лауазымына сайлану барысы және көрші империялардағы Орта жүз және Ұлы жүз қазақтарының бір бөлігінің билеушісі атағын тану жай ғана мән-жайлардың тоғысуы болып табылмайды және оған белгілі бір алғышарттар болған. Авторлар қарастырылып отырған оқиғаларда Сұлтан Уәлидің саяси көзқарастары мен ұмтылыстарының белгілі бір іргелі негізін көреді, ол кейіннен Орта жүз қазақтары қырық жылға жуық билік еткен бүкіл кезеңге жоспарланған.

Түйін сөздер: орта жүз, XVIII ғасыр, сұлтандар, Абылай хан, Уәли хан, атау, дипломатия, саясат, империялар.

Введение

В архивных материалах имеется ценная информация по трагичному событию, когда умер хан Абылай, опора большого семейства и собиратель казахских земель. Однако обстоятельства и точное время смерти хана до сих пор оставляет много вопросов. Доподлинно известно, что Абылай хан был похоронен в мавзолее Ходжи Ахмеда Ясави в городе Туркестан.

Известно, что Российская империя особое внимание уделяла стратегическому расширению своего влияния в Степи. Империя собирала важные стратегические данные о соседних государствах, в том числе, о политических изменениях, которые происходили в Казахских ханствах. Как свидетельствуют материалы, имперские представители в лице чиновников были весьма обеспокоены редкими слухами, доходившими на пограничье из казахской Степи, в связи с чем они разными способами искали наиболее достоверную информацию. После смерти Абылай хана власть в казахских степях перешла в руки нового политического актора.

С именем Уали хана, преемника Абылай хана, связана целая эпоха истории Казахстана. Известные сейчас материалы, в некоторой степени дающие представление об историческом периоде XVIII века, не проливают полностью свет на проблему роли его личности в истории. Однако по этим данным можно восстановить,

хотя бы приблизительно, историю жизни и деятельности Уали хана, являющегося последним правителем Среднего жуза, официально признанным на международном уровне как Российской, так и Цинской империями.

Материалы и методы

Источниковой базой исследования послужили документы и материалы, хранящиеся в фондах архивов и опубликованные в специальных изданиях. К первой группе источников относятся, собственно, архивные фонды, востребованность которых обусловлена динамично возрастающим интересом исследователей к историческим проблемам обозначенного периода. В работе использованы материалы фондов Архива внешней политики Российской империи, Исторического архива Омской области, Государственного архива города Нур-Султан.

Во вторую группу источников вошли опубликованные документы. Это сборники документов и материалов: Казахско-русские отношения в XVIII-XIX веках (1771-1867 годы); Цинская империя и Казахское ханство: вторая половина XVIII - первая треть XIX века; История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков; Полное собрание законов Российской Империи (1781 – 1783 годы).

Методологическую основу работы составили такие основные принципы научно-историче-

ского познания, как объективность, историзм, системность и конкретность, а также применяемый в исторических исследованиях ценностный подход. Они предполагают всестороннее, объективное рассмотрение тех или иных исторических событий, учёт целого спектра факторов, влиявших на деятельность исторической личности и его окружения, рассмотрение исторического события во взаимосвязи всех элементов.

Результаты и обсуждения

Весьма интересным является выдержка из письма Ягуды Усманова, датированного 27 января 1781 года о взаимоотношениях Абылай хана с кыргызами. Согласно сведениям писаря, Уали бахадур султан бен Абылай являлся весьма почитаемой и уважаемой личностью среди казахов; Уали султан был одним из наиболее вероятных кандидатов на ханский титул, которого видели будущим правителем после смерти Абылай хана (Государственный архив города Нур-Султан: ф. 430, оп. 4, д. 32, л. 13). Из данного источника видно, что Ягуда Усманов характеризовал Уали султана как разумного, усердного и доброжелательного человека, имевшего многие хорошие качества и добродетели.

В этом же 1781 году Оренбургская губернская канцелярия и генералитет Сибирских пограничных линий организовали специальное расследование. Его работа была направлена на подробное выяснение всех обстоятельств пребывания Абылай хана в районе Туркестана, времени и причин его смерти. Генерал-майор Николай Гаврилович Огарев, отчитываясь о некоторых результатах, отправил материалы расследования Государственной коллегии иностранных дел Российской империи. В архивных материалах приводятся сведения о том, что старшина Кулебак батыр сообщил 20 марта 1781 года о смерти Абылай хана под Ташкентом. Главной причиной смерти сообщалось как отравление хана ташкентцами ядом – это также подтверждалось позже сообщениями по данному вопросу от коменданта и кавалера Сумороков и омского купца Захара Пенъевского (ИАОО: ф. 1, оп. 1, д. 226, л. 56-57). Чуть позже данная информация получила подтверждение в отосланном старшим сыном Абылай хана письме Н.Г. Огареву. Сын Абылай хана – Уали султан прислал 23 мая письмо командующему Сибирскими укрепленными линиями через посыльных старшин Кусяж-батыра и Тавакал-мулы, в котором уведомил о смерти отца в походе на 69-м году жизни (Казахско-рус-

ские отношения, 1964: 111). В своем рапорте командующий Сибирскими укрепленными линиями отмечал, что казахские султаны и старшины собираются в путь и едут все на обряд поминовения к детям Абылай хана. Однако, детальной информацией о происходящем на сборах и собирающемся совете, при всех приложенных для поиска усилиях, он не располагает.

В материалах данного расследования о смерти Абылай хана имеются сведения и о некоторых действиях старших сыновей казахского правителя. Данные касаются о передислоцировании на территорию кочевий их отца и о последовавшем созыве Адиль султаном совета старшин и «лучших» казахов Среднего жуза (ИАОО: ф. 1, оп. 1, д. 226, л. 84). Также осведомителями Н.Г. Огареву было доложено о том, что еще один брат будущего правителя – султан Чингис «запрещает киргисцам о том (о смерти Абылая) российским людям объявлять до предбудущаго их собрания в летнее время». Информацию о внутривластном положении в Казахстане степняки старались не выдавать, не считая нужным в данный момент извещать императрицу. Вполне возможно, что предпринятые действия были необходимы для предотвращения какого-либо вмешательства со стороны Российской империи в процесс избрания нового хана по традициям степного права.

К тому времени на степных просторах казахи готовились к церемонии избрания нового хана. Рассматривались различные варианты кандидатур, вполне ясно, что среди претендентов на ханский титул были многие влиятельнейшие султаны степи (Кабульдинов, 2018: 52). Сохранились некоторые исторические источники, отражающие события, предшествовавшие избранию на ханствование султана Уали.

Из архивных источников видно, что Уали султан, поддерживаемый многочисленными братьями, планировал предстать на международной арене уже в качестве полноправного властителя, избранного казахским народом. Наследники Абылай хана проводили дальновидную политику, в результате которой впоследствии сами империи конкурировали между собой в скорости выдачи собственного патента на правление новому казахскому хану. Данный вывод можно вынести после изучения некоторых русских и китайских исторических источников.

Мощнейший фундамент заложил при жизни Абылай, он стремился закрепить ханскую власть за своими потомками. В дальнейшем это позволило затормозить процесс присоединения и от-

крытой аннексии земель еще на 40 лет уже Уали ханом. Единая власть была необходимостью в деле защиты необъятных земель от захвата соседствующими державами. Абылай хан ясно видел недостатки существовавшей разрозненной политической системы, царившей на казахских территориях. Его нововведения были направлены на усиление централизации власти и следование принципам федеративной организации государства, преобразованным в рамках исторического периода – он разделил все подвластные земли Среднего и Старшего жузов между своими сыновьями, поручив им управление уделами. Таким образом, обеспечивалось единое централизованное правление ханством.

Всенародное признание и высокий авторитет Абылай хана совершенно не исключали наличия на подвластных территориях такого политического явления, как оппозиции. Не будем забывать, что претендентов на ханский престол после кончины Абылая окажется немало: Султанмамбет, Даир, Абулфеис, Урус, Касым и другие. Некоторые противоречия в среде аристократических кругов с властью Абылай хана наличествовали у потомков султана Барака (в некоторых районах Центрального Казахстана) и хана Абулмамбета (на приграничных с Цинской империей районах). Исходя из рассмотрения следующего случая, очевидно, что в данный период легитимность власти казахской аристократической элиты основывалась на генеалогии, как будут показывать письма-прошения, как в Российскую, так и в Цинскую империи. Следующая серия событий демонстрирует характер борьбы за власть среди представителей казахской аристократии после смерти Абылай хана.

Неосуществленная перипетия в избрании хана могла возникнуть в результате действий султана Среднего жуза, сына султана Барака. Когда великий хан умер, борьба за преемственность ханской власти вспыхнула между старшим сыном Абылай хана и его зятем – Даир султаном.

Даир султан являлся мужем старшей дочери Абылая и его первой жены Карашаш ханым (Валиханов, 2007: 192). Еще в 70-х годах Даир претендовал на ханский титул. Потерпев неудачу, султан не отступился от собственных притязаний и предпринял новые попытки уже после смерти Абылай хана в борьбе за титул с другими казахскими аристократами (Андреев, 1998: 38).

В 1781 году внук Турсын хана с прошением утвердить его ханом Среднего жуза обращался к Рейнсдорп Ивану Андреевичу Генерал-губер-

натору Оренбургской губернии (1730 – 1781). Аргументировал Даир султан свои притязания тем, что Абылай по его убеждению получил ханское достоинство несправедливо, вследствие его с братьями малого возраста и пребывания в Туркестане в период избрания на ханствование (История Казахстана (с древнейших времен до наших дней), 2000: 254). Это утверждение очень похоже на то, которое было отправлено чиновникам Цинской империи. Однако, несмотря на высокое происхождение, признаваемое и в империи, власть Даир султана признавалась только несколькими родами Центрального Казахстана.

На самом деле, письма Даир султаном были направлены и в сторону Цинской империи. Согласно архивным материалам, опубликованным исследователями Нода Джин и Онума Такахиро, стало известно, что в том же году Даир султан отправлял послания Илийскому генерал-губернатору Илету (Илэту). Приложенная печать в сохранившихся документах от перстня Даир султана показывает, что он считал своего отца Барака ханом, судя по надписи (Noda Jin, 2010: 50). В письме Даир излагал, что по словам самого Абылай хана, после его смерти он оставляет государство на попечение султана. Была ли подобная вероятность правдивой, после изучения других источников, доподлинно неизвестно, однако можем предположить алогичность данного высказывания. Абылай хан в завершении собирания и усиления казахских земель, а также укрепления централизации власти стремился закрепить права наследования титула за своим сыном и прямым наследником.

В середине XVIII века Цинская политика в отношении наследственного титулования еще не была твердо регламентирована в отношениях с казахскими аристократами. Судя по источнику, Илету указывал, что подобные титулы были пожалованы императором Цинской империи Аблау «хан» и Абулфейзу «ван», контролирующим и управлявшим казахскими землями на протяжении многих лет. Вскоре после смерти правителя Среднего жуза Абулмамбета, согласно императорскому приказу, титул «хана» был утвержден за его сыном Болатом в Туркестане. Упомянув, таким образом, прямую преемственность власти, представитель Цинской империи интересовался процессом избрания казахских ханов. Императорским указом звание «хан» присваивалось Абылау, и не так давно, в 1769 году его сыну была целенаправленно выдана грамота императором Цинской империи для того, чтобы султан Уали в свое время унаследовал титул.

При этом, хотя казахи и получали титулы, они не брали на себя военные обязательства. Таким образом, титулы, данные казахам, несколько отличались от титулов, наделяемых джунгарам и представителям Синьцзяна. В связи с этим, согласно логике системы вассалитета Цинской империи казахи не считались в строгом смысле ее внешними вассалами. Это первая зафиксированная практика титулования наследников правителей казахских земель.

Цинская империя, по сути, из-за особенностей менталитета базировавшегося на конфуцианских учениях следовала своей сложной системе взаимоотношений с соседними народами так называемого «ханьского культурного влияния». Согласно цинским нормам этикета и выработанному церемониалу император стремился выделять верховного, старшего правителя среди казахских ханов для приоритетного ведения дел. В каждом отдельном случае существовали свои обрядовые правила. Цинскому императору важно было долженствующим образом соблюсти церемониал.

Вследствие известных обстоятельств на письмо Даира о возможных притязаниях на ханский трон ответ прибыл отрицательный. Главным мотивом отказа в поддержке кандидатуры Даир султана являлось следование цинской традиции унаследования, в данном случае титула «хана», от Абылая его сыну Уали. Военный губернатор Илийской провинции отверг заявление Даир султана, сказав ему, что не располагает знаниями, когда и как его отец, Барак, стал ханом. В этом документе губернатор утверждал о полной легитимности прав Уали. В ответном письме военный губернатор Илету обращался к Даир султану, используя титул казахского «тайцзы» – принца. Присвоение титулов «хан» и «ван» осуществлялось исключительно по императорскому приказу. Следовательно, был издан указ о наследовании Уали титула «хан». Таким образом, в этом контексте причина легитимности заключалась в том, что титул должен быть наследственным.

В источниках по истории Казахстана времен Абылая и Уали часто встречаются ценные сведения об одном из влиятельнейших личностей казахских степей, ближайшем соратнике, единомышленнике и двоюродном брате Абылая – Султанмамет султана (полное имя Султанмухаммед). Султан со своими сыновьями принял участие в выборах и поддержал кандидатуру Уали. Выборы верховного казахского хана описывал Уфимский и Симбирский наместник

И. Якоби. Согласно материалам, сохранившимся в его рапорте для Государственной коллегии иностранных дел, на ханский титул после смерти Абылай хана претендовали различные влиятельные кандидаты, имевшие значительный вес и авторитет среди казахов. В рапорте упоминались некоторые семьи представителей казахской элиты: третий сын Барак султана – Даир султан, двоюродный брат Абылай хана – Султанмамет султан, сын Абилмамбет хана – Абулфеис султан, представлявшие разные фракции. Однако, судя по донесениям, все эти влиятельные личности отказались от притязаний на ханское достоинство. Наиболее достойным данного титула они в свою очередь признавали султана Уали (Валиханов, 1961: 106). Таким образом, Уали стал преемником власти Абылай хана, весной 1781 года была проведена церемония избрания хана, уходящая корнями в глубину веков. В присутствии многочисленных влиятельных султанов и биев наследника Абылая признали достойнейшим из кандидатов. По всеобщему согласию казахи на собрании, соблюдая все традиции, провозгласили Уали своим ханом и подняли его на белой кошме.

В архивных источниках передается описание хода церемонии избрания хана Среднего жуза. Торжественную церемонию описывали следующим образом, на собрании из многих кандидатов в правители избрали Уали султана после обсуждения личностных качеств и действий каждого из казахских султанов. В священный день для мусульман аль-джум'а (жума – пятница) все султаны, старшины и простые казахи вышли в просторные земли степи для подтверждения принятого выбора. Исполнялся казахский традиционный древний обычай в сопровождении «песнословий» молитв из Корана специально прибывшего из Ташкента ахуна (высшее духовное звание в мусульманском духовенстве) и других духовных лиц. После этого Уали султана подняли на белой кошме, опустив вниз всю его одежду, кроме исподней (нижняя одежда мужчин обычно состояла из нательной рубашки с длинными и узкими рукавами, из тонкой ткани, которая одевалась поверх белых хлопковых шаровар) сняли и следуя обычаю разделили на мелкие части для каждого из присутствующих на церемонии. Султаны сразу же после этого облачили Уали в специально подготовленное одеяние, соответствующее его ханскому достоинству. Также они помогли хану взобраться на коня и сопроводили в ханскую юрту, где Уали хан принимал радостные поздравления. На тор-

жестве играли на духовых инструментах и кобызах, казахи как проворные и прирожденные всадники веселились, участвуя в скачках на лошадях, пили кумыс, ели блюда, в изобилии приготовленные из привезенного скота. Празднование продолжалось, судя по архивным данным, семь дней, только после его окончания все разъехались по своим родовым кочевьям (АВПРИ: ф. 122, 1781-1784 г., д. 2, л. 35-39).

Представители колониальной администрации тщательно отслеживали политические изменения и находили достоверные источники информации в самой Степи. Изучая данный вопрос, мы имеем более четкую картину, описываемую в рапортах командующего Сибирским корпусом, генерал-майора Н. Г. Огарева, подготовленных для Уфимского и Симбирского генерал-губернатора И.В. Якоби (Государственный архив города Нур-Султан: ф. 430, оп. 4, д. 32, л. 16). В документах сообщалось о состоявшемся избрании правителя казахов Среднего жуза. Судя по собираемым слухам, на ханское достоинство был избран Уали султан – сын Абылай хана, по общему согласию всего их народа и его свойственников. Генерал-поручику И.В. Якоби докладывали о тщательной проверке слухов и осторожном сборе сведений в степи среди участников с прошедшего собрания. К примеру, для подтверждения достоверности слухов на границе Н.Г.Огарев расспрашивал старшину Кулебак батыра, который по различным сведениям являлся весьма лояльным по отношению к Российской империи. Кулебак батыр имел переписку с Урус султаном, непосредственно принимавшем участие в недавних событиях, это значительно повышало уровень достоверности информации, получаемой Российской империей (Государственный архив города Нур-Султан: ф. 430, оп. 4, д. 32, л. 16). Однако, можем отметить в данных рапортах, правитель Среднего жуза совершенно не спешил немедленно раскрывать факт смерти Абылай хана и избрание следующего хана Российской империи.

Правительство царской России, обеспокоенное получаемыми сведениями, отправляло в казахские Степи некоторых людей с сопутствующими определенными задачами, для выполнения которых подбирались те, что имели азиатскую внешность. Так, в Средний жуз из Троицкой крепости (на Азовском море) направлен башкирский старшина Казаккул Казанбаев. Согласно его сообщениям, Уали хан был избран влиятельными султанами и признан всеми казахами, благодаря его превосходным

«качествам», хорошему и благоприятному образу. Также им было отмечено, что местное население испытывает к Уали глубокую привязанность и желает видеть его своим правителем (История Казахстана в русских источниках, 2007: 151). Таким образом, в сообщениях Казаккул Казанбаева для Оренбургской губернской канцелярии, помимо подтверждения необходимой информации об избрании хана, прослеживается некоторая характеристика и оценка личности нового правителя.

В июле 1781 года император Цинской империи отправил послание хану Уали по поводу смерти Абылай хана. Выражая сожаление и сообщая об отправке своих вельмож, император Цяньлун в данной грамоте поддерживал его права на наследование титула и избрание казахским ханом. Также в исторических источниках приводятся строки из его письма, в которых говорится, что Уали старший сын имеет все способности для правления своим народом (История Казахстана в документах и материалах, 2013: 31). Согласно имеющимся архивным данным, Цинский император имел личное представление о наследнике Абылая, приезжавшем в столицу империи, и встречался с ним на аудиенции. Сама практика отправления главного наследника с дипломатической миссией в соседнее государство являлась довольно редкой. Вполне возможно предположить, что Абылай хан таким образом укреплял положение Уали султана на политической арене, уже видя в нем своего преемника. И в 1781 году после смерти Абылая Цяньлун поддержал его сына, напоминая, что он имеет все знаки благоволения императора Цинской империи.

По некоторым сведениям церемония передачи цинского титула «хан» была проведена в ауле Ханбаба-султана (Цинская империя и Казахское ханство 1989: 106). Согласно уникальным китайским историческим источникам известный исследователь К. Хафизова пишет, что посольство Цинской империи останавливалось у сына Барака – Ханбабы султана. Посольство расположилось в урочище Баянаула и отправило сообщение Уали хану о встрече для проведения торжественной передачи императорских подарков и поминок по его отцу – Абылай хану (Хафизова, 2019: 155). Судя по данным, приводимым ученым, 100 голов овец были убиты для обряда в честь памяти Аблай хана, затем зажгли огонь, на котором сожгли в больших количествах специально подготовленные шелковые материалы и бумаги (Хафизова, 2019: 155). Упомянутой бумагой в данном случае являлись обрядовые бу-

мажные деньги, специально привезенные цинскими сановниками.

Кроме того, посланник Цинской империи привез с собой некое кресло, на котором Уали хана возносили вверх сановники. Данный предмет по некоторым описаниям был инкрустирован стеклянными бусинами и символизировал признание императором Цяньлуном легитимности наследования Уали ханского достоинства. Помимо этого, как указывал исследователь Джин Нода, в маньчжурских документах также записано, что Уали трижды становился на колени и девять раз кланялся во время церемонии. В русских источниках не упоминают эту деталь, однако, возможно, это было просто частью особенностей этикета и следования церемониалу, где данные атрибуты являются неотъемлемой частью культуры Китая.

Особое внимание требует тот факт, что церемония, проведенная посланниками Цинского императора Цяньлун для передачи титула-хана, несомненно, имела элементы, имитировавшие традиционный обряд избрания хана, проводимого казахским народом. Эта церемония должна была иметь эффект дополнительного повышения престижа казахских ханов в обществе.

В письме к Огареву Уали хан много позже писал, что перед приездом цинской дипломатической миссии и в соответствии с прецедентами казахских обычаев и законов он сменил своего отца будучи избранным на ханствование. И.В. Якоби получал известия в виде рапортов о прибытии к хану Уали цинского посольства с дипломатической миссией для утверждения его на ханство. Для русских представителей власти в пограничье были совсем непонятны различия между двумя титулами хан и цинского «хань».

Вполне обоснованно можно считать, что Уали хан с самого начала официального правления казахами Среднего и части Старшего жузов продолжал придерживаться политики Абылай хана. И строил свои отношения с пограничными империями с позиции казахского правителя, тем самым нарушив планы Российской империи о назначении на ханствование выборного кандидата. Только после избрание Уали «лучшими людьми» казахских степей и его вознесения в традиционном статусе казахского правителя, а также последовавшим за этим наделением Цинским императором титула «хана» правящие круги Российской империи получили официальное извещение Уали о восхождении на ханствование.

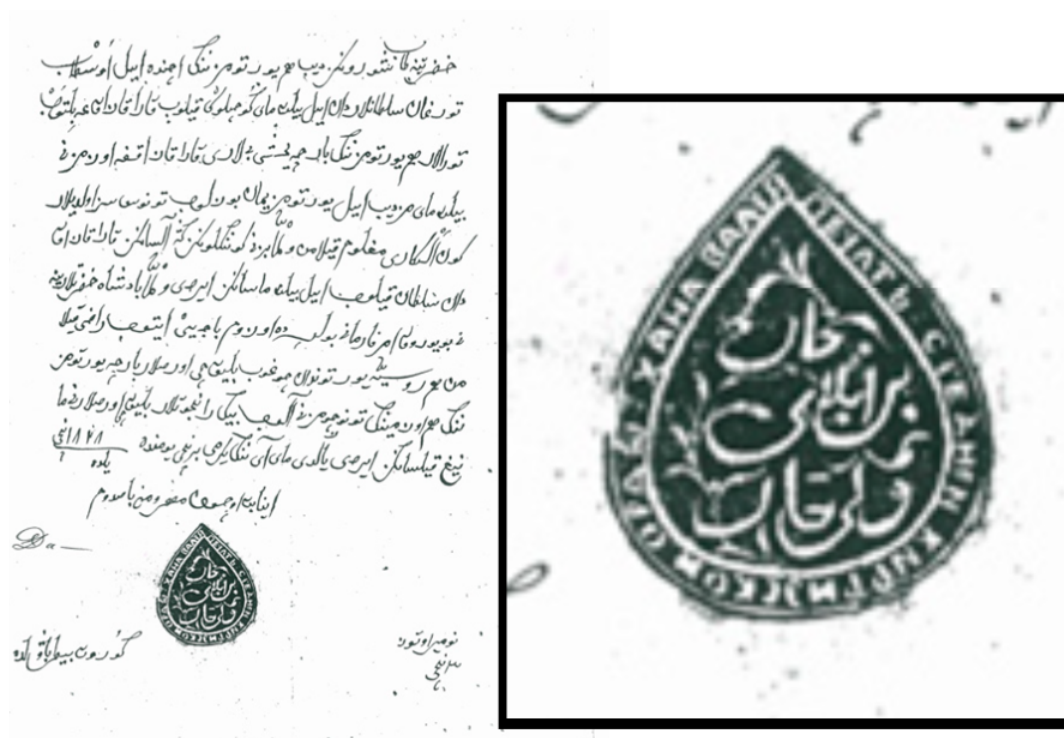

Рисунок 1 – Оттиск «Печать Средней Киргизской Орды хана Валия»
(ИАОО: ф. 3, оп. 1, д. 422, л. 30)

Хан Уали старался таким образом обезопасить свои владения от колониальных империй, при этом извлекая определенные выгоды. Согласно проводимой политике Абылай хана в отношениях с двумя империями, Уали после получения подтверждения высокого статуса со стороны Цинской империи, также поступает и в отношении с Российской империей. 23 августа 1781 года с письмом Екатерине II в Санкт-Петербург отправился младший брат Уали хана – Ишим султан в сопровождении старшин Тюляк-мурзы, Шаукала-багадура, Байтука, Тляукабула, Мурзатая, Куйлыбая и Тюкуся, а так же двух помощников султана (Казахско-русские отношения, 1964: 112). Согласно данному письму с проставленной чернильной печатью Уали хана (Рис. 1) давал понять, что является избранным народом ханом и планирует принять подтверждение его титула со стороны Российской империи.

Уали хан подчеркивал в письме, все султаны, старшины и население собрав общий совет избрали его правителем и вручили права и власть его отца (Казахско-русские отношения, 1964: 112.). Также можно интерпретировать послание как утверждение его намерений сохранять и поддерживать существующее положение дел. Представители Российской империи интерпретировали цинский титул «Хань» как утверждение титула казахского хана – это и двигало их на выдачу своевременного патента и со своей стороны. Такой дипломатический шаг усилил его позиции на внешнеполитической арене.

Командующий Сибирской укрепленной линией Н.Г. Огарев докладывал о церемонии вступления Уали в титул хана. Омск был проинформирован 13 ноября 1781 года (Хафизова, 2019: 155). Его доклады основывались на письме казахского правителя. На церемонии Уали был поднят на белом войлочном ковре (кошме), поскольку его избрали правителем и присвоили звание хана.

Обширные территории Среднего и Старшего жузов были распределены между сыновьями Абылай хана. Количество подданных Уали хана в Среднем жузе достигало 169 400 семей, входивших в составы 99 отделений (История Казахстана в русских источниках, 2007: 411). Российская колониальная администрация особое внимание уделяла территории Среднего жуза, вплотную к которой подступали Сибирская и Оренбургская линии. Эти пограничные земли имели также стратегическое значение, для осуществления более плотного казахско-русского взаимодействия

в политическом и экономическом планах. В связи с этим Российскую империю крайне интересовало внутреннее положение казахских земель, и личности правителей этих обширных территорий. После смерти Абылай хана большая часть владений Старшего жуза перешла в управление Адиль султану, другая же часть Старшего жуза и все территории Среднего жуза являлись владениями Уали. Остальные многочисленные братья были при них, управляя своими землями (АВПРИ: ф.122/3, 1794 г., д. 3, л. 2-13).

В архивных документах имеются сведения о времени проведения обрядов. К примеру, только в конце 1781 года – 31 декабря И.Якоби отправил рапорт с интересными данными в Государственную коллегия иностранных дел. И. Якоби сообщал об отправке в Средний жуз коллежского асессора (гражданский чин, обычно служивший на должности регистраторов, советников или секретарей), директора Троицкой пограничной таможни П.Н. Чучалова. Ассессор был послан с грамотой Екатерины II для султанов, старшин и всех казахов о доброжелательном отношении к выбору достойного человека на место Абылай хана. В грамоте сообщалось об утверждении свершившегося выбора с намеком снарядить посланников с «прошением» (АВПРИ: ф. 122, 1781-1784 г., д. 2, л. 35-39).

На письмо прибывшей в августе делегации в Оренбург последовало указание об утверждении за Уали султаном ханского титула, этот приказ пограничным представителям царской власти был проведен с целью удержания в подданстве казахов данной территории и ради уважения в сторону Российской империи.

Директор П.Н. Чучалов докладывал, о поездке в окрестности казахских кочевий, на которых воздвигнута Петропавловская крепость. На второй день его приезда, Уали хан со своими братьями и старшинами со всеми положенными церемониями допустил Чучалова к себе в отдельно подготовленной юрте. Он поздравил и подал Уали хану открытую грамоту императрицы, отмечая их одеяния в своем письме. По его рассказу, Уали хан передал эту грамоту своему брату Чингис султану, который сидел по правую руку от него и после молчаливого прочтения огласил его содержание всем присутствующим. По итогу этой встречи Уали хан дипломатично резюмировал, что содержание грамоты несет попечительный и полезный характер для казахского общества, и после совещания и рассуждений они ему последуют. Чучалов после этой встречи писал, что следом прошла частная, неофициальная бе-

седа, по завершении которой хан возвратился в свою ставку (АВПРИ: ф. 122, 1781-1784 г., д. 2, л. 35-39).

На третий день пребывания Чучалова в казахских кочевьях правитель прислал старшин. Уже они рассказали, что задолго до подписания грамоты Екатериной II, еще с того дня собрания всех казахов Средней орды и общего согласия был избран наиболее достойный ханского титула. Провозглашение правителя проходило с соблюдением всех традиций, чтобы в народе без повелителя не нашлось места смуте и «злополучия». Согласно архивным материалам, Чучалов писал, что по их словам казахи избрали хана, способного предоставить спокойствие и тишину в Степи. И по их общему заключению Уали в данной стезе имел сноровку, большие познания и способности, а также другие необходимые качества (АВПРИ: ф. 122, 1781-1784 г., д. 2, л. 36). Уали хан был старшим сыном Абылая, находился всегда рядом с отцом, мог перенять благодаря своему хорошему «понятию», т.е. пониманию вещей – управление народом наиболее лучшим образом.

Из архивных источников известны дополнительные сведения, касающиеся избрания хана, происходившего в начале весны 1781 года. События происходили в следующем порядке: после смерти Абылай хана в Ташкенте, его соратники и сопровождающие вернулись в ставку к Уали султану и его братьям. После получения печальных вестей семьей великого хана сыновья приступили к подготовке необходимых церемоний для поминания, чтобы с достоинством провести его в последний путь. Созывались все султаны и старшины, на знаменитое поминание прибыло огромное количество казахов, численность которых достигала пяти тысяч. В то же время всеми прибывшими на обряд было принято решение об избрании следующего хана для обеспечения спокойствия в степи (АВПРИ: ф. 122, 1781-1784 г., д. 2, л. 37). Как видно из материалов, данные события происходили без непосредственного участия представителей Российской империи. Во-первых, султанам удалось удержать в тайне важную информацию на продолжительный период. Во-вторых, церемония избрания правителя являлась внутренним делом казахов, регулировать которую не имели права посторонние политические силы. В отношении подданства Среднего жуза Российской империи, пограничные чиновники выражали полную уверенность в его притворном характере, чтобы беспрепятственно передвигаться через приближающиеся русские границы. Российская

империя и ранее со своей стороны признавало Абылая ханом только Среднего жуза. Избрание после него ханом его сына – Уали и такая поддержка степной знати, биев, батыров побуждали принять царизмом важное политическое решение, во-первых, в некоторой степени проявившее уже явные колониальные устремления соседа, и во-вторых, стремившегося получить небольшое расположение к империи от новоиспеченного правителя и напомнить о подданстве.

Генерал-губернатору Уфимской и Симбирской губерний Ивану Варфоломеевичу Якоби по результату было направлено письмо от Правительствующего сената Российской империи 14 февраля 1782 года, содержавшее указ про извести обряд утверждения в Уфе со всей торжественностью и необходимыми церемониями (Юдин, 1892: 498).

В первом собрании «Полного собрания законов Российской Империи» сохранен приказ под номером 15.352 – от 25 февраля 1782 года. В документе имеются данные об утверждении правителя Среднего жуза. Вследствие оказания Уали хану императорского расположения («удовольствия»), за благо и по справедливости, согласно внесенному указу, было решено утвердить получение ханского титула. Данное повеление сопровождалось дарами: жалованной грамотой с императорской печатью, саблей с выгравированной золотом надписью, собольей шубой и головным убором из меха черной лисицы – все это выдавалось как «приличные на Ханство знаки» (ПСЗРИ, 1830: 406). Надпись на клинке сабли была нанесена на двух языках и несла в себе следующее содержание: Екатерина II пожаловала данную саблю «подданному своему» хану Среднего жуза Уали при утверждении его титула.

Не упуская удобного случая, Российская империя проводит очередную попытку укрепления своего присутствия на территории Среднего жуза. В приказе упоминаются сведения о постройке ряда мечетей вдоль пограничных территорий империи с владениями Уали хана. Исследование и выбор подходящих мест для строительства было поручено на усмотрение Ивану Варфоломеевичу, что также косвенно вынуждало на взаимодействие казахскую сторону (ПСЗРИ, 1830: 406).

1 ноября 1782 года Уали хан в сопровождении братьев, султанов, батыров и биев направился в Петропавловскую крепость. К тому времени в крепость стягивали все свободные от службы драгунские эскадроны, отряды казаков, которые выстраивались на плацу. Уали хана с

многочисленными сопровождающими встречали торжественными пушечными залпами, почетным сопровождением и специально приготовленной каретой (Юдин, 1892: 499). Выдача патента на ханское достоинство сопровождалась принесением своеобразной присяги на Коране. В завершении церемонии хану были переданы дары императрицы: соболья шуба и золотая с бриллиантами и императорским вензелем сабля. Генерал-губернатор вручал бобровую шапку на манер ханского головного убора и сам патент. Вручение было ознаменовано «сто одним выстрелом из орудий и тремя ружейными залпами всех частей войск по звуковому сигналу прозвучавших труб, литавр и барабанов (Юдин, 1892: 502). Несмотря на последовавшее за вручением патента торжественное пиршество, Уали хан в скором времени покинул крепость, организовав на следующий день празднование с традиционными казахскими играми. Имеются упоминания о трехдневном торжестве с пушечными и ружейными залпами.

Заключение

Таким образом, различные исторические источники, рассматриваемые по данной теме,

повествуют о наличии у будущего казахского правителя последней трети XVIII – начала XIX веков определенных способностей и черт характера, благодаря которым Уали бахадур являлся известной и уважаемой личностью среди казахского народа. Это является одним из ключевых факторов его избрания в качестве правителя. Уали султана избрали на ханствование не в августе 1781 года, как в большинстве случаев принято датировать – после уведомления императрицы Екатерины II, но еще весной в период проведения церемоний поминовения великого Абылай хана, на съезде казахских султанов, старшин, биев и батыров. Среди многочисленных влиятельнейших и авторитетных кандидатов Уали султан удостоился ханского титула и властью над казахами Среднего и части Старшего жузов благодаря своим личным качествам – признанными народом, и огромному влиянию отца, создавшего для него прочный фундамент, что подтверждается позже русскими и китайскими историческими источниками. Поддержка и действия в единстве многочисленной семьи и непрерываемый авторитет Абылай хана сыграли решающую роль в избрании Уали султана правителем тысяч представителей различных казахских родов.

Литература

- 1781 г. не позднее августа 23. Прошение султана Среднего жуза Вали имп. Екатерине II с просьбой об утверждении его ханом // Казахско-русские отношения в XVIII-XIX веках (1771-1867 годы). (1964). Сборник документов и материалов. Раздел первый. Алма-Ата: Наука. С. 112.
- Noda Jin, Onuma Takahiro. (2010) A Collection of Documents from the Kazakh Sultans to the Qing Dynasty Special Issue. TIAS: Department of Islamic Area Studies, Center for Evolving Humanities, Graduate School of Humanities and Sociology, The University of Tokyo. 176 p.
- АВПРИ. Киргиз-кайсацкие дела. Ф. 122, 1781-1784 г., д. 2, л. 35-39.
- АВПРИ. Киргиз-кайсацкие дела. Ф.122/3, 1794 г., д. 3, л. 2-13.
- Андреев И.Г (1998). Описание средней орды киргиз-кайсаков. Алматы. Гылым. 280 с.
- Валиханов Ч.Ч. (1961). Собрание сочинений в пяти томах. Алма-Ата, т. 1. С.106.
- Валиханов Ч.Ч. (2007). Этнографическое наследие казахов. (Библиотека казахской этнографии), Т. 1., 1835-1865 г. 2-е изд. доп. Астана: «Алтын кітап», 291 с.
- Государственный архив города Нур-Султан. Документы, выявленные в Государственном архиве Оренбургской области. Ф.430, оп. 4, д. 32, л.13.
- Государственный архив города Нур-Султан. Документы, выявленные в Государственном архиве Оренбургской области. Ф.430, оп.4, д.32, л.16.
- Дивизионная канцелярия командующего войсками сибирской дивизии и линиями военной коллегии, ИАОО. г. Омск. Ф. 1, оп. 1, д. 226, л. 56-57
- Дивизионная канцелярия командующего войсками сибирской дивизии и линиями военной коллегии, ИАОО. г. Омск. Ф. 1, оп. 1, д. 226, л. 84.
- История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). (200) В пяти томах. Т.III. Алматы: Атамұра, 768 с.
- История Казахстана в документах и материалах: Альманах. (2013). Том 3. Караганда: ПК «Экожан», 496 с.
- История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. (2007). Путевые дневники и служебные записки о поездках по южным казахским степям. XVIII-XIX века. Т.VI. Алматы: Дайк-Пресс, 516 с.
- Кабульдинов З.Е. (2018). Султанмамет: государственный деятель, дипломат и батыр. Алматы, 300 с.
- Казахско-русские отношения в XVIII-XIX веках (1771-1867 годы). (1964). Сборник документов и материалов. Раздел первый. Алма-Ата. Наука. С.112.

Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Первое. С 1781 по 1783. Том XXI. (1830). Санкт-Петербург: II отделение Собственной Его Императорского Величества Канцелярии. 1083 с.

Хафизова К.Ш. (2019). Степные властители и их дипломатия в XVIII-XIX веках. Нур-Султан: КИСИ при Президенте РК, 480 с.

Цинская империя и Казахское ханство. (1989). Вторая половина XVIII – первая треть XIX века. Алма-Ата, Ч.2. 210 с.

Юдин П. (1892). Церемониалы Ханских выборов у киргизов // Русский архив. Санкт-Петербург. № 4. С.498-509.

References

Erofeeva, I.V., & Zhanaeva B.T. et al. (2007). Istoriya Kazakhstana v russkikh istochnikakh XVI-XX vekov [The history of Kazakhstan in Russian sources of the XVI-XX centuries]. I.V. Erofeeva, B.T. Zhanaeva (Ed.). (Vols. 1-10). Almaty: Dayk-Press.

Gosudarstvennyi arkhiv goroda Nur-Sultan [State archive of the city of Nur-Sultan]. Dokumenty, vyyavlenyye v Gosudarstvennom arkhive Orenburgskoy oblasti. GAGN, f. 430, op. 4, d. 32, l. 13.

Gosudarstvennyi arkhiv goroda Nur-Sultan [State archive of the city of Nur-Sultan]. Dokumenty, vyyavlenyye v Gosudarstvennom arkhive Orenburgskoy oblasti. GAGN, f. 430, op. 4, d. 32, l. 16.

Istoricheskii arkhiv Omskoi oblasti [Historical archive of the Omsk region]. Divizionnaya kantselyariya komanduyushchego voyskami sibirskoy divizii i liniyami voyennoy kollegii, g. Omsk. IAOO, f. 1, op. 1, d. 226, l. 56-57.

Istoricheskii arkhiv Omskoi oblasti [Historical archive of the Omsk region]. Divizionnaya kantselyariya komanduyushchego voyskami sibirskoy divizii i liniyami voyennoy kollegii, g. Omsk. IAOO, f. 1, op. 1, d. 226, l. 84.

Kabul'dinov, Z.E. (2019). Sultanmamet: gosudarstvennyj deyatel, diplomat i batyr [Sultanmamet: statesman, diplomat and batyr]. Almaty: Litera-M.

Kazakhsko-russkie otnosheniya v XVIII-XIX vekakh (1771-1867 gody). Sbornik dokumentov i materialov. Razdel pervyj. [Kazakh-Russian relations in the XVIII-XIX centuries (1771-1867). Collection of documents and materials. Section one]. (1964). Alma-Ata: Nauka.

Khafizova, K.Sh. (2019). Stepnye vlastiteli i ikh diplomatiya v XVIII-XIX vekakh [Steppe rulers and their diplomacy in the XVIII-XIX centuries]. Nur-Sultan: KISI pri Prezidente RK.

Khafizova, K.Sh., & Moiseev, V.A. (1989). Tsinskaya imperiya i Kazakhskoe khanstvo. Vtoraya polovina XVIII – pervaya tret' XIX veka [The Qing Empire and the Kazakh Khanate. The second half of the 18th – the first third of the 19th century]. K.Sh. Khafizova, V.A. Moiseev (Ed.). (Vols. 1-2). Alma-Ata: Nauka.

Noda Jin, Onuma Takahiro. (2010). A Collection of Documents from the Kazakh Sultans to the Qing Dynasty Special Issue. TIAS: Department of Islamic Area Studies, Center for Evolving Humanities, Graduate School of Humanities and Sociology, The University of Tokyo.

Speranskiy, M.M. (1830). Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoy Imperii. Sobranie Pervoe [Complete collection of laws of the Russian Empire. Collecting One]. M.M. Speranskiy (Ed.). (Vols. 1-50). Sankt-Peterburg: II otделение Sobstvennoy Ego Imperatorskogo Velichestva Kantselyarii.

Valikhanov, Ch.Ch. (1961). Sobranie sochinenii v pyati tomakh [Collected works in five volumes]. A.Kh. Margulan (Ed.). Alma-Ata: Akademiya nauk Kazakhskoy SSR.

Valikhanov, Ch.Ch. (2007). Ehtnograficheskoe nasledie kazakhov. (Biblioteka kazakhskoj ehtnografii) [Ethnographic heritage of the Kazakhs. (Library of Kazakh ethnography)]. E.M. Aryn (Eds.). Astana: Altyn Kitap.

Yudin, P. (1892). Tseremonialy Khanskikh vyborov u kirgizov [Ceremonials of the Khan elections at the Kirghiz] // Russkij arkhiv – Russian archive, 2, 498-509.

Abdirasilov, L.A., Zhanaev, B.T., & G.T. Isakhan. (2013). Istoriya Kazakhstana v dokumentakh i materialakh: Almanakh [History of Kazakhstan in documents and materials: Almanac]. L.A. Abdirasilov, B.T. Zhanaev, G.T. Isakhan (Ed.). (Vols. 1-3). Karaganda: RK Ehkozhan.

Aldazhumanov, K.S., Asylbekov, M.Kh., Kasymbaev, Zh.K., & Kozybaev, M.K. (2000). Istoriya Kazakhstana (s drevnejshikh vremen do nashikh dney) [History of Kazakhstan (from ancient times to the present day)]. K.S. Aldazhumanov, M.Kh. Asylbekov, Zh.K. Kasymbaev, M.K. Kozybaev (Ed.). (Vols. 1-5). Almaty: Atamura [in Russian].

Andreev I.G. (1998). Opisaniye srednej ordy kirgiz-kajsakov [Description of the average horde of Kirghiz-Kaisaks]. Almaty: Gylym.

Arkhir vneshnei politiki Rossiiskoi imperii [Archive of the foreign policy of the Russian Empire]. Kirgiz-kaysatskiye dela. AVPRI, f. 122, 1781-1784, d. 2, ll. 35-39.

Arkhir vneshnei politiki Rossiiskoi imperii [Archive of the foreign policy of the Russian Empire]. Kirgiz-kaysatskiye dela. AVPRI, f. 122/3, 1794, d. 3, l. 2-13.

МРНТИ 21.61.41

<https://doi.org/10.26577/JH.2021.v100.i1.07>**Б.Р. Найманбаев^{1*}** , **Г.Ж. Орынбасарова²** ¹Международный университет Silkway, Казахстан, г. Шымкент²Южно-Казахстанский государственный педагогический университет, Казахстан, г. Шымкент

*e-mail: naimanbaev_b@mail.ru

ИСТОРИЯ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ РК С ОРГАНИЗАЦИЕЙ ИСЛАМСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА В ВОПРОСАХ ГЕНДЕРНОГО РАВЕНСТВА

В статье проводится исторический анализ развития отношений между Казахстаном и Организацией Исламского Сотрудничества. Организация исламского сотрудничества объединяет мусульманские страны и нацелена на возрастание ее авторитета и влияния в современном мире. Сегодня исламский мир осознает свое отставание в экономическом и культурно-цивилизационном измерении от показателей западного сообщества. Несмотря на то, что все государства Организацией Исламского Сотрудничества являются членами Организации Объединенных Наций, однако, по многим вопросам их внутренняя политика подвергается критике. В особенности, это касается прав человека, гендерного равенства и дискриминации женщин.

Казахстан является светским государством, в котором мирно сосуществуют десятки конфессий и женщины пользуются равными с мужчинами правами. Поэтому, вступив в Организацию Исламского Сотрудничества, наша страна стала больше внимания уделять правам человека и гендерным аспектам. В определенном смысле можно говорить о том, что благодаря усилиям Республики Казахстан стали происходить положительные изменения в гендерном развитии стран-членов Организации Исламского Сотрудничества. Возросший авторитет и влияние Казахстана было по достоинству оценено участниками организации, избравшими его на пост председателя в 2011 году.

Ключевые слова: Организация Объединенных Наций, Декларация тысячелетия, Организация Исламская Конференция, права человека, гендерное равенство.

B.R. Naimanbayev^{1*}, G.Zh. Orynbasarova²¹Silkway International University, Kazakhstan, Shymkent²South Kazakhstan State Pedagogical University Shymkent, Shymkent

*e-mail: naimanbaev_b@mail.ru

History of relations of Kazakhstan with the organization of islamic cooperation in issues of gender equality

The article provides a historical analysis of the development of relations between Kazakhstan and the OIC. The Organization of Islamic Cooperation unites Muslim countries and aims to increase its authority and influence in the modern world. Today the Islamic world is aware of its lagging behind the indicators of the Western community in the economic, cultural and civilizational dimension. Despite the fact that all OIC states are members of the UN, their internal policies are criticized on many issues. In particular, this concerns human rights, gender equality and discrimination against women.

Kazakhstan is a secular state in which dozens of confessions peacefully coexist and women enjoy equal rights with men. Therefore, having joined the OIC, our country began to pay great attention to human rights and gender aspects. In a sense, we can say that thanks to the efforts of the Republic of Kazakhstan, positive changes began to occur in the gender development of the OIC member countries. The increased authority and influence of Kazakhstan was appreciated by the members of the organization, who elected him to the post of chairman in 2011.

Key words: United Nations, Millennium Declaration, Organization of the Islamic Conference, human rights, gender equality.

Б.Р. Найманбаев^{1*}, Г.Ж. Орынбасарова²

¹Silkway Халықаралық университеті, Қазақстан, Шымкент қ.

²Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Қазақстан, Шымкент қ.

*e-mail: naimanbaev_b@mail.ru

Қазақстан Республикасының ислам ынтымақтастығы ұйымымен гендерлік теңдік мәселелері бойынша өзара қарым-қатынасының тарихы

Мақалада Қазақстан мен Ислам Ынтымақтастығы Ұйымы арасындағы қарым-қатынастардың дамуына тарихи талдау жасалады. Ислам ынтымақтастығы ұйымы мұсылман елдерін біріктіреді және оның қазіргі әлемдегі беделі мен ықпалын арттыруға бағытталған. Бүгінде Ислам әлемі қауымдастығына кіретін мемлекеттер экономикалық және мәдени-өркеніеттік өлшемде Батыс қоғамдастығы құрамындағы мемлекеттердің көрсеткіштерінен артта қалатынын біледі. Ислам Ынтымақтастығы Ұйымының барлық мемлекеттері Біріккен Ұлттар Ұйымына мүше болғанына қарамастан, көптеген мәселелер бойынша олардың ішкі саясаты сынға ұшырайды. Атап айтқанда, бұл адам құқықтарына, гендерлік теңдікке және әйелдерді кемсітушілікке қатысты мәселелер бойынша десек болады.

Қазақстан Республикасы зайырлы мемлекет болып табылады, онда ондаған конфессиялар бейбіт қатар өмір сүреді және әйелдер ерлермен тең құқықтарды пайдаланады. Сондықтан, Ислам Ынтымақтастығы Ұйымына мүше бола отырып, біздің еліміз адам құқықтары мен гендерлік аспектілерге көп көңіл бөле бастады. Белгілі бір мағынада, Қазақстан Республикасының күш-жігерінің арқасында Ислам Ынтымақтастығы Ұйымына мүше елдердің гендерлік дамуында оң өзгерістер басталды деп айтуға болады. Қазақстан Республикасының беделі мен ықпалын 2011 жылы төраға лауазымына сайлаған ұйымның қатысушылары лайықты бағалады.

Түйін сөздер: БҰҰ, Мыңжылдық Декларациясы, Ислам Конференциясы ұйымы, Адам құқықтары, гендерлік теңдік.

Введение

Предмет исследования составляют основные направления взаимоотношений Казахстана и Организации Исламского Сотрудничества.

Цель статьи состоит в проведении объективного изучения взаимоотношений РК и ОИС по вопросам гендерного равенства и выявлении влияния нашей страны на статус женщины в мусульманском мире.

Гипотеза заключается в том, что мусульманский мир стремится к модернизации, затрагивающей не только экономику, но и права человека и женщин, в частности. Казахстан, как светское и социальное государство, обеспечивающее равные права всем гражданам независимо от расы, национальности, вероисповедания и пола, участвуя в деятельности ОИС, активно проводит политику гендерного равенства и ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин.

В XXI веке наблюдается рост внимания международного сообщества к обеспечению гендерного равенства, равных прав и возможностей для женщин в вопросах доступа к образованию, карьерного продвижения, отсутствия дискриминации в любой форме. Эти цели провозглашены в Декларации Тысячелетия Организации Объединенных Наций и новой Повестке дня в области устойчивого развития до 2030 года. Эта Резолюция под названием «Преобразование на-

шего мира» среди важнейших вопросов, стоящих перед человечеством, выделяет в качестве приоритета обеспечение гендерного равенства, расширение прав и возможностей женщин во всех странах мира.

Сегодня исламские страны также проходят через модернизацию, что приводит к пересмотру прав и свобод мусульманок в исламском мире. Значительную роль в формировании и совершенствовании гендерной политики играют международные исламские организации, в особенности одна из наиболее авторитетных из них – Организация Исламского Сотрудничества. Она была создана как Конференция еще в далеком 1969 году с целью борьбы против проявлений колониализма, солидарности и сотрудничества государств, обеспечения их стабильного развития. В настоящее время ее членами являются 57 стран, среди которых Республика Казахстан, присоединившаяся к организации в 1995 году. В 2011 году она председательствовала в ОИС и выдвинула сразу несколько прогрессивных инициатив. Так, состоялось официальное переименование Конференции в Организацию, была создана специальная Комиссия по правам человека, что явилось важным достижением в вопросах равноправия и защиты прав женщин. В том же году в Астане состоялся Форум, посвященный определению приоритетов в области реализации прав личности. Итоговым документом

стала Астанинская декларация, закрепившая необходимость реформ и модернизации в мусульманских государствах.

Материалы и методы

Методологические подходы к анализу взаимоотношений РК и ОИС в вопросах гендерного равенства базируются на трех основных аспектах. Во-первых, это систематизация подходов и построение модели, отражающей реальные процессы эволюции гендерного права в странах исламского мира в сторону повышения прав женщин. Во-вторых, это использование аналитических приемов и методов общенаучного характера и единых для гуманитарных наук. В-третьих, это объективность и отсутствие субъективизма и личностных оценок.

Основным в исследовании стал историко-политологический подход, давший возможность выявить сущность и содержание, определить детерминанты и закономерности, охарактеризовать фактическое развитие изучаемой проблемы.

Результаты и обсуждения

С началом нового столетия произошло повышение интереса казахстанских авторов к различным аспектам гендерного равенства. Особую ценность им придает проведенный ими экспертный и социологический анализ. В настоящее время выпущены монографии, защищены диссертации и издаются многочисленные статьи. Из множества такого рода работ выделим книги (Батпеновой, Искаковой, Канапьяновой, 1997:147), (Соловьевой, 1999:144). Отметим также диссертации (Сулейменовой, 2002:131) и (Самаковой, 2004:168).

Вызывают интерес публикации (Алтынбековой, 1999:69-72), (Бекхожаевой, 2001:115-116), (Бектургановой, 1996:15-21) (Габдуллиной, 2000:27-28), (Дьяченко, 2000:9-11), (Нысанбаевой, 2002:60-64), (Сарсенбаевой, 2000:78-81). Отдельно хотелось выделить статью (Кодар, Алиева, 2016:42-48), в которой акцент поставлен на продвижении идеи гендерного равенства в Казахстане.

Однако, мы не встретили исследований, в которых освещалась бы проблема гендера и ислама. Поэтому мы были вынуждены ограничиться двумя работами, в которых анализируются общие проблемы взаимоотношений ислама, общества и государства. Это коллективная монография (Косиченко, Нысанбаев, Кенесари-

на, Мельник, 2001:195). И вторая работа, написанная в соавторстве (Косиченко, Курганской, 2005:60). Тем не менее, практически отсутствуют исследования, касающиеся сотрудничества РК с международными исламскими организациями по вопросам развития гендерного равенства и усиления роли и прав женщин-мусульманок. Можно отметить лишь статью (Кокеевой, Момынкулова, 2012:18) «Итоги председательства Республики Казахстан в Организации исламского сотрудничества».

Главные цели мирового развития провозглашены в Декларации Тысячелетия Организации Объединенных Наций и новой Повестке дня в области устойчивого развития до 2030 года. Эта Резолюция под названием «Преобразование нашего мира» среди важнейших вопросов, стоящих перед человечеством, выделяет несколько приоритетов.

В сентябре 2015 года мировые лидеры из 193 стран, включая Президента Республики Казахстан Нурсултана Назарбаева, собрались в штаб-квартире ООН в Нью-Йорке, чтобы принять новую повестку глобального развития Организации Объединенных Наций после 2015 года. Эта повестка включает глобальные Цели устойчивого развития (ЦУР) на 2016-2030 годы, которые состоят из 17 целей и 169 индикаторов. ЦУР направлены на ликвидацию крайней нищеты, поощрение равенства и возможностей для всех и защиту планеты в тесном партнерстве между странами.

Казахстан активно включился в работу по достижению ЦУР, что особенно ярко проявилось в его председательствовании в различных международных объединениях. Так, высокая планка руководства Организацией по безопасности и сотрудничеству в Европе стала тем мерилом, к которому Казахстан пришел к председательству в Исламской Организации Сотрудничества.

Организация исламская конференция (ОИК) была создана в сентябре 1969 года на конференции глав мусульманских государств в Рабате. Сегодня она является наиболее влиятельной официальной международной мусульманской организацией и объединяет 57 стран с населением свыше полутора миллиардов человек.

Идея объединения исламских стран была выдвинута в 1956 году Президентом Египта Гамаль Абдель Насером, но тогда условия для ее реализации еще не созрели. Непосредственным толчком к созданию ОИС стал поджог мечети Аль-Акса, вину за который Израиль возложил на австралийского туриста. Однако, арабские

государства не поверили этому, поскольку шла эскалация конфликта между Палестиной и Израилем. Именно поэтому одним из центральных вопросов повестки дня рабатской конференции стала оккупация палестинских земель и положение в Иерусалиме.

Изначально задачами ОИС, провозглашенными в Уставе организации, являлись:

- укрепление исламской солидарности;
- поддержка взаимного сотрудничества между участниками в экономической, научной и культурной сферах;
- формирование солидарности мусульманских государств в политической и социальной областях;
- объединение сил в борьбе с колониализмом и неоколониализмом, расовой дискриминацией;
- принятие мер для поддержания справедливого мира;
- поддержка Палестины в создании самостоятельного независимого государства;
- поддержка борьбы мусульманских государств в защите и сохранении суверенитета и национальных прав;
- подготовка благоприятного положения для роста взаимопонимания между государствами-членами и другими странами (Организации исламского сотрудничества, <http://www.russia-islworld.ru>).

Были выработаны основные принципы ОИС, которыми являются:

Рисунок 1 – Принципы ОИС

Наша страна вступила в Организацию в 1995 году, а в 2011 году она стала ее председателем. В июне 2011 года в Астане состоялась 38-я сес-

сия Совета министров иностранных дел Организации исламская конференция, на которой было принято решение о переименовании ОИК в Организацию Исламского Сотрудничества. Помимо этого, была учреждена Постоянная комиссия по правам человека. Это было крайне важным решением, поскольку в исламских странах соблюдение прав человека, продекларированных ООН, подвергались острой критике. В особенности, это касалось прав и свобод человека и вопросов гендерного равенства.

Этот вопрос всегда находился на острие внимания в процессе общественного развития. От полного бесправия женщин был пройден путь к признанию полного равенства с мужчинами. Сегодня их равноправие признано на международном уровне одним из основополагающих прав и свобод человека. Поистине свободное, демократическое государство не может состояться без равноправия женщин, их участия в общественно-политических, экономических и социально-культурных процессах, широкого представительства в высших органах власти и топ-менеджменте крупного бизнеса.

В Республике Казахстан более семидесяти процентов населения позиционируют себя как мусульмане, что создает определенные риски для сохранения равенства полов в нашей стране, поскольку традиционный ислам отводит женщине подчиненное положение и не предоставляет прав, как у мужчин. Между тем, в кочевом обществе казахи были гораздо более свободными, нежели не только в мусульманских, но и христианских странах. Всем известны имена знаменитых казахских воительниц, предводительниц рода, правительниц.

Во время пребывания в составе Советского Союза эта проблема в Казахстане не была столь актуальной, поскольку была обеспечена правовая сторона равенства полов. Во второй половине XX века роль гражданок особенно усилилась, они занимали важные государственные посты, трудились во всех сферах – от промышленности, до науки, здравоохранения и культуры.

В XXI веке значимость гендерного равенства еще более усилилась в связи с ростом роли человеческого капитала в развитии государства и общества. Женщины, составляющие сегодня 51,5 % населения страны, вносят огромный вклад в реализацию задач вхождения РК в число 30-ти наиболее развитых стран мира.

Реализовывая политические цели, Республика Казахстан придерживалась сохранения результатов, достигнутых в советский период и

развития их в соответствии с современными мировыми трендами.

Роль прекрасного пола возрастает с совершенствованием политической системы общества, развитием демократических институтов и созданием гражданского общества. В контексте социально-экономической и духовной модернизации казахстанского общества вопросы дальнейшего совершенствования национальной гендерной стратегии приобретают особое значение.

Национальная модель призвана не только отражать и утверждать уровень развития самого государства, но и проектировать, так сказать, перспективы его дальнейшего развития. Прежде всего, это требует тщательного анализа текущего положения дел, выявления возникающих закономерностей и тенденций, а также выявления наиболее востребованных направлений социальной деятельности. Это позволит не только переосмыслить парадигму существующей государственной политики, но и существенно сократить разрыв между теоретико-правовыми постулатами и реальной практикой, лежащей в основе национальной модели в этой области.

Сегодня и ислам проходит через модернизацию, что приводит к пересмотру прав и свобод мусульманок в исламском мире. Значительную роль в формировании и совершенствовании гендерной политики играют международные исламские организации, в особенности одна из наиболее авторитетных из них – Организация Исламского Сотрудничества. Она была создана как Конференция еще в далеком 1969 году с целью борьбы против проявлений колониализма, солидарности и сотрудничества государств, обеспечения их стабильного развития. В настоящее время ее членами являются 57 стран, среди которых Республика Казахстан, присоединившаяся к организации в 1995 году. В 2011 году она председательствовала в ОИС и выдвинула сразу несколько прогрессивных инициатив. Так, состоялось официальное переименование Конференции в Организацию, была создана специальная Комиссия по правам человека, что явилось важным достижением в вопросах равноправия и защиты прав человека, и в особенности женщин.

В том же году в Астане состоялся Форум, посвященный определению приоритетов в области реализации прав личности. Итоговым документом стала Астанинская декларация, закрепившая необходимость реформ и модернизации в мусульманских государствах.

Астанинская Декларация ОИС стала наиболее прогрессивным документом организации, в

которой закреплялись приоритеты модернизации и реформ для исламского мира в XXI веке (Официальный сайт президента РК, <http://www.akorda.kz>).

Модернизация является одним из главных приоритетов повестки дня всех стран-членов Организации исламского Сотрудничества, в том числе и Казахстана.

Казахстан реализует стратегию догоняющей модернизации, и здесь важно наращивать социальный капитал. В этой связи мы считаем, что акцент на гендерную политику в деятельности ОИС, который делается Казахстаном, оправдан с учетом основных проблем наших обществ.

Нет никаких сомнений в том, что правильно проводимая гендерная политика способствует наращиванию социального капитала и способствует полному использованию потенциала всего общества в интересах всей страны. Продуманная гендерная политика соответствует нашим национальным традициям, и мы можем привести сотни примеров из нашей истории, когда женщины демонстрировали выдающиеся лидерские качества. В этой связи хотелось бы выделить несколько моментов.

Первый. Мы не должны допустить, чтобы современная гендерная политика использовалась в качестве паллиатива для наших традиций. Мы считаем, что, способствуя соблюдению прав женщин и обеспечению из равенства, продвигая наших выдающихся представителей искусства, политики, науки и бизнеса, необходимо также поощрять женщин, которые выполняют свои естественные функции, воспитывая детей. Каждая женщина, воспитывающая детей, на самом деле является великой культурной фигурой, непосредственно выполняющей культурные функции человечества.

Второй. Сегодня мы часто слышим о каких-либо атрибутах, которые ассоциируются с Исламом. На наш взгляд, необходимо отделить исламские ценности и традиции от тех народных традиций, которые пришли из стран Аравийского полуострова или Персидского залива, некоторые из которых имеют доисламское происхождение. В частности, многие в нашем обществе считают, что полное покрытие лица является обязательным требованием ислама, хотя это абсолютно не так. Необходимо уметь отделять истинные ценности ислама от наносных, пришедших в наши степи вместе с носителями этих идей. Для этого вам следует изучить историю ислама и историю исламского права.

Во время Саммита в Каире в 1990 году 45 членами организации была принята Декларация прав человека. Она состояла из преамбулы и двадцати пяти статей. Она продемонстрировала стремление участников ОИС к соблюдению и защите прав человека в соответствии с нормами ислама и учетом международного законодательства. В статье 5 говорится о статусе семьи и ее роли в обществе. Признается право вступления в брак без каких-либо ограничений. Еще более показательны положения статьи 6, в которой женщине предоставляются равные права с мужчиной в вопросах гражданского статуса и финансовой независимости. 13 статья гарантирует отсутствие дискриминации женщин в справедливой оплате за труд.

Каирская декларация стала своеобразным ответом на Всеобщую декларацию прав человека, запоздавшим на 42 года. Она сразу подверглась критике со стороны ООН и других международных организаций по множеству пунктов, в том числе и касающихся дискриминации женщин.

При этом необходимо учитывать специфику организации, как структурную, так и, прежде всего, смысловую, которая определяет роль и задачи председателя. Однако это должно основываться не на противоречиях и различиях, а на поиске разумной общей основы для сотрудничества в интересах сообщества стран.

В целях выработки взаимоприемлемых позиций в рамках Диалога цивилизаций Восток – Запад в октябре 2008 года Казахстан созвал министерскую конференцию «Общий мир: прогресс через многообразие», в которой приняли участие страны, входящие в обе организации.

Гендерный аспект – это одна из тех областей, где сближение позиций не только возможно, но и уже осуществляется. В то же время мы должны исходить из тех принципов, которые являются объединяющими. Будучи признанными универсальными международными стандартами, мы будем и впредь двигаться к достижению других взаимоприемлемых целей. Также важно иметь четкое понимание того, чего Казахстан намерен достичь в ходе реализации приоритетов председателя как страны-участницы.

Гендерные приоритеты в рамках председательства в ОБСЕ способствовали дальнейшему углублению и расширению реализации положений Стратегии гендерного равенства Казахстана. Это должно стать целью Национальной комиссии по делам женщин и семейно-демографической политике.

Кроме того, следует также иметь в виду доклад Республики Казахстан О ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин. Иными словами, мы должны рационально использовать все имеющиеся международные рычаги для ускорения реализации наших намерений.

Накануне состоялись выборы в Исполнительный совет новой структуры ООН «ООН-женщины», которая начала функционировать в январе 2011 года. Казахстан, выдвинутый азиатской группой, получил необходимую поддержку большинства членов ООН и был избран в совет на три года. Эти выборы являются признанием достижений Республики Казахстан в улучшении положения женщин и предоставляют дополнительные возможности для скоординированной деятельности с соответствующими институтами сообщества государств-членов Организации Исламская конференция. Ряд государств мусульманского мира и Генеральный секретариат ОИК инициировали процессы, направленные на усиление роли женщин и расширение их участия в прогрессе государств-членов (Ускембаева, 2019:288). Конечно, всемирные конференции по улучшению положения женщин и, в частности, Пекинская конференция и принятые на ней документы стали своего рода катализатором.

Десятая и одиннадцатая встречи на высшем уровне ОИК, а также все последующие встречи на высшем уровне ОИК настоятельно призвали государства-члены принять надлежащие меры для организации деятельности женщин на национальном и международном уровнях в различных сферах политической и социальной жизни. Генеральному Секретариату ОИК было поручено координировать сотрудничество стран-участниц и созданных в них женских ассоциаций.

На третьем чрезвычайном саммите государств-членов ОИК, состоявшемся в Мекке в 2005 году, было принято решение о необходимости дальнейших усилий по улучшению образования женщин и ликвидации женской неграмотности. Кроме того, участники совещания поручили создать в рамках ОИС специальный орган, отвечающий за вопросы семьи и гендерной политики.

На саммите был принят главный программный документ мусульманского мира – 10-летний план действий ОИС, предусматривающий максимальное повышение роли женщин в политической и социальной жизни исламских государств.

В результате, согласно статистическим данным ООН, ряд стран-членов ОИК добились

значительного прогресса в достижении Целей развития тысячелетия, связанных с улучшением положения женщин. После этого саммита 32-я сессия Конференции министров иностранных дел государств-членов ОИК (Сана, Йемен) в том же 2005 году обратилась к Секретариату с просьбой провести министерскую конференцию для обсуждения роли женщин в современном мусульманском мире и путей продвижения в этом направлении.

Турция была тем государством, которое по своей собственной инициативе провело первую конференцию государств-членов ОИК в 2006 году. Это было важно потому, что впервые внимание всей организации и всего исламского сообщества было сосредоточено на необходимости обеспечения равных возможностей для развития мужчин и женщин и объединения усилий государств по улучшению положения женщин.

Открывая конференцию, премьер-министр Турции Реджеп Эрдоган заявил, что необходимо устранить ошибочные представления о положении женщин в различных мусульманских государствах. Он также подчеркнул, что ислам не препятствует участию женщин в активной экономической и социальной жизни и что проблема заключается в определенных традициях и привычках.

Говоря о трудностях, которые существуют в ряде стран для более активного участия женщин в социально-экономической жизни, он также отметил, что эта проблема не имеет географической или региональной связи. По его мнению, женские вопросы должны обсуждаться в рамках универсальных основных прав и свобод.

Этот подход, как подчеркнул премьер-министр, был принят в Турции, которая стремится усилить роль женщин на всех уровнях и в различных сферах, в частности в области политики, гендерного равенства, устойчивого развития, а также ликвидировать все формы дискриминации в отношении женщин.

Это послание, наряду с задачей создания дорожной карты с женской повесткой дня для государств-членов ОИК, объявленной генеральным секретарем ОИК профессором Иксаноглу, способствовало тому, что все государства – и около сорока государств-членов ОИК приняли участие в первой конференции и согласились с необходимостью работы в следующих областях (Гааг, 2019: 208).

1) разработать национальную политику и программы по расширению участия женщин во

всех сферах жизни и ликвидации нищеты среди женщин;

2) обеспечение участия женщин на уровне принятия решений – от местных до национальных органов власти.

Последнее можно рассматривать как одно из довольно революционных признаний того, что женщины также должны активно участвовать в принятии решений на государственном уровне в исламском мире. Это решение привело к принятию и введению специальных механизмов, включая временные квоты для участия женщин на уровне принятия решений и в законодательных органах. В результате следует признать, что ряд исламских государств опережает нас в плане такого участия женщин на уровне принятия решений.

Поэтому, когда иногда наши мужчины говорят, что мы не скандинавские страны, чтобы стремиться к гендерному равенству, и пытаются сказать, что мы должны придерживаться традиций исламского мира, мы можем, к сожалению, возразить, что даже в исламском мире мы не являемся лидерами по всем показателям;

3) обеспечение лучшего будущего для женщин через доступ к образованию.

Участники конференции признали важнейшую роль образования в улучшении положения женщин в целом и в ликвидации нищеты в частности. Это требует открытого и полного доступа к образованию для женщин и девочек. Однако больше внимания следует уделять качественно, а не количественному аспекту образования женщин. Было также подчеркнуто, что источником проблемы дискриминации между мужчинами и женщинами в сфере образования зачастую являются традиции и привычки;

4) ликвидация всех форм насилия в отношении женщин. Признавая, что насилие является глобальным явлением, нарушающим основные права и свободы человека, конференция подчеркнула, что оно также чуждо Исламским догмам и традициям и что необходимо принять конкретные меры для его предотвращения и ликвидации.

Участники этой конференции в соответствии с решением 32-й сессии конференции Совета Министров постановили проводить аналогичные конференции высокого уровня каждые два года и разработать план действий по улучшению положения женщин для следующей конференции.

С этой целью была создана первая рабочая группа международных экспертов, кото-

рую на первом этапе возглавляла Малайзия, а затем, поскольку было принято решение о проведении второй конференции ОИК по положению женщин в Египте, председательство в рабочей группе было передано египетской стороне.

Во второй конференции государств-членов ОИК приняли участие представители 46 стран-членов ОИК высокого уровня, а также международных организаций.

Конференция проходила под патронажем первой леди Египта г-жи Сюзан Мубарак, которая подчеркнула, что исламские каноны предусматривают более просвещенную и продвинутую роль женщин в обществе и семье.

Эволюционная концепция развития людских ресурсов, по ее словам, продемонстрировала важность инвестирования в человеческие ресурсы в целом и в создание и укрепление потенциала женщин, в частности, путем расширения их возможностей.

Наибольшую дискуссию на этой конференции вызвал проект плана действий ОИК по улучшению положения женщин, который был принят участниками конференции. Он называется «Каирский план действий», и если его тщательно проанализировать, то становится очевидным, что он мало чем отличается от основных международных документов по положению женщин. Следует отметить, что даже те государства-члены ОИК, которые не являются участниками конвенций о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин, приняли положения этого Каирского плана действий.

Несомненно, это было большим достижением как рабочей группы, так и страны-председателя, которая, кроме того, предложила свою столицу в качестве места для создания своего рода штаб-квартиры структуры стран-членов ОИС по положению женщин (Гааг, 2019: 208).

План, принятый в Египте, выходил за рамки областей, определенных на первой конференции в Турции. Она включала в себя все основные направления, в том числе и экономические. Помимо вышеперечисленных вопросов, которые были подняты на Стамбульской конференции, большое внимание было уделено механизмам обеспечения экономического расширения прав и возможностей женщин, развитию бизнес-структур, обеспечению занятости и равного доступа к рынкам труда, а также путям обеспечения доступа женщин к медицинскому обслуживанию.

Этот план в настоящее время является документом, активно используемым в странах ОИС. Генеральный секретариат ОИК считает, что для более эффективного осуществления положений плана необходимо принять соответствующее законодательство в государствах-членах.

Казахстан, как председатель Совета Министров ОИС, вносит свой вклад в это дело. Кроме того, Республика Казахстан имеет положительный опыт в создании соответствующего закона.

Говоря о приоритетах казахстанского председательства, мы считаем, что сейчас необходимо взять за основу приоритетов Каирский план действий и, исходя из него, обратить внимание на фундаментальные направления. Не упуская из виду все аспекты этого плана, целесообразно сосредоточиться на более значимых для исламского мира направлениях.

Это, конечно, вопросы образования и обеспечения того, чтобы женщины и девочки имели более широкий доступ к образованию. Мы считаем, что находимся в группе ЦРТ + в рамках Целей развития тысячелетия, и у нас есть опыт, которым Казахстан может поделиться.

Следует также уделить внимание экономическому потенциалу развития женщин и формам развития предпринимательства. И, конечно же, важной темой, которую можно инициировать, является вопрос об участии женщин в обеспечении безопасности.

Заключение

Казахстан во взаимодействии с ОИС развивает сотрудничество с ведущими государствами исламского мира, с Исламским Банком развития, который теперь успешно участвует в реализации совместных проектов в нашей стране.

Большое внимание уделяется отношениям в сфере науки, образования, экологии и культуры. Особое значение придается возможностям углубления сотрудничества в формате Центральная Азия – ОИС.

В 2019 году состоялась 14 сессия Саммита ОИС на тему «Вместе к будущему», приуроченная к 50-летию Организации. В итоговом коммюнике отдельный пункт был посвящен заслугам Казахстана и его Первого Президента Н.А.Назарбаева в продвижении ценностей мусульманской уммы. Высокую оценку получили заслуги в интеграции исламского мира через мирные инициативы, создание Исламской организации по продовольственной безопасности,

Литература

- Алтынбекова Г. (1999). Гендерное измерение политического участия: новые концепции и подходы. Евразийское общество: общество, политика, культура. №2 (26). С.69-72.
- Батпенова Г.К., С.Искакова, Р.Канаянова. (1997). Женщина на государственной службе и в бизнесе. Алматы, Институт развития Казахстана. 147 с.
- Бекхожаева А. (2001). Женская занятость и тендерное неравенство. Исследования мирового опыта. Евразийское общество: общество, политика, культура. №1 (33). С.115-116.
- Бектурганова Б. (1996). Женщина и реформа. Информационный бюллетень. Ассоциация социологов и политологов. Алматы. № 2. С.15-21.
- Габдуллина К. (2003). Женщина и общество: социальные и политические аспекты. Саясат. № 4. С. 27-28.
- Гаг Н. (2019). Права женщин. Пер. с англ. А. Захарова. Москва, Книжный клуб Книгоvek, 208 с.
- Дьяченко С.А. (2000). Эффективная социально-экономическая тендерная политика как важный фактор развития общества. Саясат. №100. С.9-11.
- Кодар З.М., Алиев Ш.Ш. (2016). Продвижение идеи гендерного равенства в Казахстане. Научное обозрение. Реферативный журнал. № 2. С. 42-48.
- Косиченко А.Г., Нысанбаев А.Н., Кенисарин Д.А., Мельник Е.В. и др. (2001). Ислам и христианство: возможности духовной консолидации народов Казахстана. Алматы: Институт Философии и политологии МОН РК. 195 с.
- Курганская В.Д., Косиченко А.Г. (2005). Ислам и исламские лидеры в Южном Казахстане. Алматы: Центр гуманитарных исследований. 60 с.
- Кокеева Д.М., Момынкулов Ж.Б. (2012) Итоги председательства Республики Казахстан в Организации исламского сотрудничества. Вестник КазНУ, Востоковедение. С.18.
- Нысанбаева А.М. (2002). Социальные трансформации и изменения в сознании женщин. Саясат. №12. С.60-64.
- Председательство Казахстана в ОИС. Официальный сайт президента РК <http://www.akorda.kz>. (Дата: 01.12.2020).
- Соловьева Г.Г. (1999). Гендерные исследования: мировоззрение и методология. Алматы: Акыл китабы. 144 с.
- Сулейменова И.Б. (2002). Становление политического лидерства женщин в независимом Казахстане. Дисс. на соиск. учен. Степени канд. полит. наук. Алматы. 131 с.
- Самакова А.Б. (2004). Гендерная политика в контексте социальной трансформации казахстанского общества. Дис. к.п.н. Алматы. 168 с.
- Сарсенбаева Р. (2000). Гендерное восприятие и стереотипы. Личность в условиях социальных перемен. Доклады международного симпозиума. КазГУ им. аль-Фараби. Алматы. – С.78-81.
- Ускембаева М.А. (2019). Политика в отношении женщин и мужчин в современном Казахстане: гендерное исследование. Астана. 288 с.
- 50 лет Организации исламского сотрудничества. Группа стратегического видения Россия – исламский мир. <http://www.russia-islworld.ru> (Дата: 01.12.2020).

References

- Altynbekova G. (1999). Genderное izmerenie politicheskogo uchastiya: novye koncepcii i podhody. Evrazijskoe soobshchestvo: obshchestvo, politika, kul'tura [Female employment and gender inequality. Research of world experience]. (1999) №2 (26). S.69-72.
- Bekkhodzhaeva A. (2001). Zhenskaya zanyatost' i tendernoe neravenstvo. Issledovaniya mirovogo opyta [Woman and reform. Information Bulletin]. Evrazijskoe soobshchestvo: obshchestvo, politika, kul'tura. №1 (33). S.115-116.
- Bekturganova B. Zhenshchina i reforma. Informacionnyj byulleten'. Assotiaciya sociologov i politologov [Woman and reform. Information Bulletin. Association of Sociologists and Political Scientists]. Almaty, № 2. S.15-21.
- Batpenova G.K., S.Iskakova, R.Kanap'yanova (1997) Zhenshchina na gosudarstvennoj sluzhbe i v biznese [A woman in public service and in business]. Almaty, Institut razvitiya Kazakhstana, 147 s.
- D'yachenko S.A. (2000). Effektivnaya social'no-ekonomicheskaya tendernaya politika kak vazhnyj faktor razvitiya obshchestva [Effective socio-economic gender policy as an important factor in the development of society]. Sayasat. №100. S.9-11.
- Gabdullina K. (1996). Zhenshchina i obshchestvo: social'nye i politicheskie aspekty [Woman and society: social and political aspects]. Sayasat. 2003. № 4. S. 27-28.
- Gag N. (2019). Prava zhenshchin [Rights of women]. Per. s angl. A. Zaharova. M.: Knizhnyj klub Knigovek, 208 s.
- Kodar Z.M., Aliev SH.SH. (2016). Prodvizhenie idei genrdernogo ravenstva v Kazahstane [Promotion of the idea of gender equality in Kazakhstan]. Nauchnoe obozrenie. Referativnyj zhurnal. № 2. S. 42-48.
- Kosichenko A.G., Nysanbaev A.N., Kenisarin D.A., Mel'nik E.V. i dr. (2000). Islam i hristianstvo: vozmozhnosti duhovnoj konsolidacii narodov Kazakhstana [Islam and Christianity: opportunities for spiritual consolidation of the peoples of Kazakhstan]. Almaty: Institut Filosofii i politologii MON PK, 195 s.
- Kurganskaya V.D., Kosichenko A.G. (2005). Islam i islamskie lidery v YUzhnom Kazahstane [Islam and Islamic leaders in South Kazakhstan]. Almaty: Centr gumanitarnyh issledovaniy , 60 s.
- Kokeeva D.M., Momynkulov ZH.B. (2012). Itogi predsedatel'stvovaniya Respubliki Kazahstan v Organizacii islamskogo sotrudnichestva [Results of the chairmanship of the Republic of Kazakhstan in the Organization of Islamic Cooperation]. Vestnik KazNU, Vostokovedenie.

Nysanbaeva A.M. (2002). Social'nye transformacii i izmeneniya v soznanii zhenshchin [Social transformations and changes in the consciousness of women]. Sayasat. № 12. S.60-64.

Predsedatel'stvo Kazakhstana v OIS [Chairmanship of Kazakhstan in the OIC]. Oficial'nyj sayt prezidenta RK <http://www.akorda.kz>. (Date: 01.12.2020)

Solov'eva G.G. (1999). Gendernye issledovaniya: mirovozzrenie i metodologiya [Gender studies: worldview and methodology]. Almaty: Akyl kitaby. 144 s.

Sulejmenova I.B. (2002). Stanovlenie politicheskogo liderstva zhenshchin v nezavisimom Kazahstane [Formation of political leadership of women in independent Kazakhstan]. Diss. na soisk. uchen. Stepeni kand. polit, nauk. Almaty..131 s.

Samakova A.B. (2004). Gendernaya politika v kontekste social'noj transformacii kazahstanskogo obshchestva [Gender policy in the context of social transformation of Kazakhstani society]. Dis. k.p.n. Almaty, 168 s.

Sarsenbaeva R. (2000). Gendernoe vospriyatie i stereotipy. Lichnost' v usloviyah social'nyh peremen [Gender perception and stereotypes. Personality in the context of social change]. Doklady mezhdunarodnogo simpoziuma. KazGU im. al' –Farabi. Almaty, S.78-81.

Uskembaeva M.A. (2019). Politika v otnoshenii zhenshchin i muzhchin v sovremennom Kazahstane: gendernoe issledovanie [Policy in relation to women and men in modern Kazakhstan: gender research]. Astana, 288 s.

50 let Organizacii islamskogo sotrudnichestva [50 years of the Organization of Islamic Cooperation]. Gruppya strategicheskogo videniya Rossiya – islamskij mir. <http://www.russia-islworld.ru> (Date: 01.12.2020)

FTAMP 03.29.00.

<https://doi.org/10.26577/JH.2021.v100.i1.08>**Б.С. Сайлан**

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: b_sailan1967@mail.ru

АУҒАНСТАН: ӘЙГІЛІ ДАЛА КОМАНДИРІ АХМАД ШАХ МАСУД КІМ?

1973 жылы Ауғанстанда М. Дауд бастаған республикалық құрылыстың орнауынан бастап Ахмад шах Масуд есімінің ел аузында таралуы мақалада сипатталады. Ауғанстан тарихында жас оппозиционердің М. Дауд режиміне қарсы күреске бел шеше кіріскені көрсетіледі. Оның жас болса да арнайы жасақтар құрып, Ауғанстанның мемлекеттік билігіне қарсы қарулы күрес жүргізгені айтылады. 1970 жылдардың ортасында оның елден қуылып, Пәкістан территориясын паналағаны, осы кезде басқа елдердегі бүліктерге қатысып, дайындықтан өткендігі айқындалады. 1978 жылы сәуір төңкерісінен кейін елге қайта оралып, жаңа өкіметке қарсы қарулы жасақ құрып, күннен-күнге дарынды дала командиріне айнала бастағаны жан-жақты талданады. 1979 жылы кеңес әскерлері Ауғанстанға кіргеннен бастап, оның есімі бүкіл Ауғанстанға жайылғаны көрсетіледі. Кеңес әскеріне қарсы күрескен ең айбарлы қарсылас болғандығы сарапталады. Оның кеңес әскерлерімен қанды соғыстағы батырлығы, көзқарасы және жеке басына тән қолбасшылық қасиеттері сомдалады. 1980 жылдардан бастап Ахмад шах моджахедтердің көшбасшысы болса, 1990 жылдардың басында оның Ауғанстанның Қорғаныс министрі лауазымына дейін жеткендігі қарастырылады. 2001 жылы оның қастандықтан қаза табуы, елінің ұлттық батырына айналуы айтылады.

Түйін сөздер: Ауғанстан, Ахмад шах Масуд, қолбасшы, соғыс, әскер, әскери операция, дала командирі, жасақ, оппозиция, моджахед.

B.S. Sailan

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: b_sailan1967@mail.ru

Afghanistan: who is the famous field commander Ahmad Shah Massoud?

The article describes the spread of the name Ahmad Shah Massoud in the country since the establishment of the republican construction in Afghanistan in 1973, led by M. Daoud. In the history of Afghanistan, it is indicated that the young opposition leader resolutely joined the fight against the regime of M. Daoud. It is noted that he, although young, created special forces and led an armed fight against the state power of Afghanistan. In the mid-1970s, it was revealed that he had been exiled from the country and had taken refuge in Pakistan, while participating in insurgencies in other countries and undergoing training. It is comprehensively analyzed that after the April revolution in 1978, he returned to the country, created an armed forces against the new government and began to turn into a talented field commander from day to day. Since the entry of Soviet troops into Afghanistan in 1979, his name has spread throughout Afghanistan. He was the most formidable opponent who fought against the Soviet Army. His heroism, views and personal qualities of command in the bloody war with the Soviet troops are described. Ahmad Shah is believed to have been a Mujahideen leader since the 1980s, and in the early 1990s he reached the post of Afghan Defense Minister. It is noted that in 2001, he died as a result of an assassination attempt, became a national hero of his country.

Key words: Afghanistan, Ahmad Shah Massoud, commander, war, army, military operation, field commander, force, opposition, Mujahideen.

Б.С. Сайлан

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: b_sailan1967@mail.ru

Афганистан: знаменитый полевой командир Ахмад Шах Масуд – кто он?

В статье говорится о распространении имени Ахмад шах Масуд среди народа с момента установления в 1973 году в Афганистане республиканского строительства, начатого М. Даудом. В истории Афганистана указывается, что молодой оппозиционер решительно вступал в борьбу

с режимом М. Дауда. Отмечается, что он, хотя был и молод, но создавал отряды специального назначения и вел вооруженную борьбу против государственной власти Афганистана. В середине 1970-х годов выяснилось, что он был изгнан из страны и укрывался на территории Пакистана, в это время он участвовал в мятежах в других странах и проходил подготовку. Всесторонне анализируется, что после апрельской революции 1978 года он вернулся в страну, создал вооруженный отряд против новой власти и изо дня в день превращался в талантливого полевого командира. С момента вступления советских войск в Афганистан в 1979 году его имя распространилось по всему Афганистану. Он был самым грозным противником, сражавшимся против Советской Армии. Его образ – это героизм, взгляды и личные качества командования в кровопролитной войне с советскими войсками. С 1980-х годов Ахмад шах был лидером моджахедов, а в начале 1990-х годов он дошел до должности Министра обороны Афганистана. Отмечается, что в 2001 году он погиб в результате покушения и стал национальным героем своей страны.

Ключевые слова: Афганистан, Ахмад шах Масуд, командующий, война, войска, военные операции, полевой командир, отряд, оппозиция, моджахед.

Кіріспе

1979-1989 жылдары он жыл бойы отқа оранған Ауған соғысының әлі талай зерттелетін тұстары жетерлік. Ауғанстан мемлекеті басшыларының заңды өтінішімен бас сұққан кеңес әскері бұл елде қарулы қақтығыстарға тап болды. Кеңес әскеріне және жергілікті мемлекеттік билікке қарсы күрескен оппозиция күштері шабуылын тоқтатпады. Керісінше кеңес әскері кіргеннен кейін соғыс оты өрши түсті. Қарсы шабуылға шығушылар моджахедтер атанып, оларды бүлікшілер арасында беделі бар адамдар басқарды. Солардың арасында есімі ерекше аталатын әйгілі дала командирі Ахмад шах Масуд болды.

Ахмад шах Масуд 20 жасқа толғаннан бастап мемлекеттік билікке қарсы шыққан жас оппозиционер атанды. 1973 жылы Ауғанстанда М. Дауд билігі орнағаннан бастап, күреске шыққан ол өлгенше қолынан қаруын тастамады. Оппозициялық күресте жүріп, студенттік өмірі қудалауға ұласты. Елден қуылған ол Пәкістанды паналап, Ливия және Ирак жерлеріндегі бүліктерге қатысты. Сол жолда жүріп партизандық соғыс тәжірибелерін үйренді. 1978 жылы Ауғанстандағы сәуір төңкерісінен кейін елге қайта оралып, билікке қарсы күресін жалғастырды. 1979 жылы Кеңес әскері Ауғанстанға кіргеннен кейін, оның белсенділігі тіптен артты. Өз алқабы адамдарынан қарулы жасақтар құрып, тікелей соғысуға көшті. Осы уақытта оның даңқы артып, жасақтары молайды. Кеңес әскеріне қарсы «қасиетті соғыс» атты күрес жариялаған ол, әйгілі дала командиріне айналды. Кеңес әскері шығып кеткенге дейін тыным таппай соғысып, Ауғанстанға аты жайылған дарынды қолбасшы атанды. Ауғанстандағы М. Наджибулла билігі

кұлағанға дейін дарынды дала командирі атанып, биік бедел жинаған ол 1992-1996 жылдары Қорғаныс министрі болды. Талибтермен тайталаста жүріп, 2001 жылы қастандық жасаушылар қолынан қаза тапты. Осындай ауыр жолдардан өтіп, аты аңызға айналған Ахмад шах Масудтың өмірі мен күресін зерттеу әлі де қажеттілікті талап етеді. Оның бүлікшіден ұлттық батырға айналуын тарих ғылымы анықтауға тырысады.

Материалдар және әдістер

1979-1989 жылдары кеңес әскерінің қатысуымен өткен Ауған соғысы мен бұл соғыста даңқы шыққан дала командирі Ахмад шах Масуд туралы мәселені жазуда өзіндік әдістемелік ерекшеліктер қарастырылды. Өйткені соғыс пен сол соғыста есімімен ерекшеленген қолбасшылар тарихын зерттеуде міндетті түрде сол тақырыпқа арналған әдебиеттер мен құжаттар бірінші кезекте пайдаланылды. Осы соғысқа 2 жыл қатысып, көзіммен көрген зерттеуші және запастағы офицер ретінде бұрыннан қалыптасып келе жатқан әдістемелік тәжірибемді де пайдалана білдім. Кеңес одағының батыры, соғыс майталманы Бауыржан Момышұлы «Соғыс психологиясы» кітабында: «Шынайы соғыс туралы кітап жазу үшін, зерттеуші әскердің жарғысын білуі керек. Ал жарғыны түсінген жазушы ғана офицер образын, солдат бейнесін түсіне алады, шайқас пен соғыс дегенді түсінеді. Соғыс тақырыбына арналған кітап соғыстағы адамның негізгі фигурасы мен оның психологиясын қамтуы керек», – деп, оны жазуда қандай әдіс-тәсілдер қажет екенін тың тұжырымдап берді.

Бұл мәселені зерттеуде Ауған соғысы ардагерлері ұйымдарындағы мұрағат қорлары мен олардың ашқан сайттарындағы деректер, 40-армия қолбасшыларының, әскери және дип-

ломатиялық қызмет атқарған лауазым иелерінің естеліктері, осы соғыс жайында жарияланған құжаттар мен материалдар, әдебиеттер мен деректер қарастырылды.

Нәтижелер және талдаулар

Ахмад шах Масудтың қалыптасу кезеңі

Ахмад шах Масуд 1953 жылы Паншер уезіне қарасты Жаңғалақ қыстағында дүниеге келді. Ұлты – тәжік, сүнниттік бағытты ұстанған мұсылман. Сабәк француз тілінде жүретін астаналық «Истеклаль» (Тәуелсіздік) лицейін бітірген. 1972 жылы кейін Кабул политехникалық институтының сәулет және құрылыс факультетіне оқуға түсті. Институтта оқып жүріп «Мұсылман жастары» атты ұйымға мүше болды (Биография, 2015).

1973 жылы Ауғанстанда монархияның құлауы және елде М. Дауд бастаған республикалық құрылыстың орнауы оның тағдырын барынша өзгертіп жіберді. «Сәулетші-инженер» дипломын алу мүмкіндігінен айрылды. Өйткені 1973 жылы мемлекеттік төңкерістен кейін «Мұсылман жастарын» жақтаушылар М. Дауд жүйесін құлатып, «Ислам республикасын» жариялау мақсатында әскерде астыртын әрекет ұйымдастырды. Астыртын әрекет әшкереленіп, оған қатысқандар жазаланды. Алайда, Ахмад шах оқуын тастап жазалаудан құтылу мақсатында алты ай бойы елдің әр жерінде жасырынып жүрді. Келесі жылы Пәкістан асып, М. Дауд жүйесіне қарсы «Мұсылман жастары» ұйымының әскери секциясына кірді. Сосын Ливия мен Ирактағы палестиндік әскери топтардың құрамында әскери іс-қимылдар жүргізуге қатысты. Пәкістанға қайта келіп америкалық нұсқаушылардың жетекшілігімен өзінің әскери дайындығын одан әрі жалғастырды. Бұл жылдары ол партизан соғысы жайлы еңбектерді оқып, әр елдердегі (соның ішінде Кеңес Одағының Екінші дүние жүзілік соғыстағы) партизан соғысының тәжірибелерімен танысты (Слинкин, 1999: 244).

1975 жылы ол Паншер алқабындағы көтерілістің дайындығына белсене қатысты. Аталған көтеріліс 1975 жылдың 21 шілдесінде болды. Бірақ бұқара халықтың тарапынан қолдау болмағандықтан, көтеріліс дереу басылды (Martyrs Week, Massoud, 2019). Ахмад шах қайта Пәкістанға кетті. М. Дауд режимі оны әскери қылмыскер деп жариялады. 1977 жылы Ахмад шах Ауғанстанның ислам қозғалысының (АИҚ) көшбасшысы Б. Раббаниге келіп қосылды (Ляховский, 1995a: 294).

1978 жылы Сәуір төңкерісінен кейін, Ахмад шах Ауғанстанға қайтып келіп, Паншер шатқалында қарулы жасақ құру ісіне кірісті. Шебер ұйымдастырушылық және насихат жүргізе алу қасиеттерімен, сонымен қатар тікелей Б. Раббанидың қолдауымен, Ахмад шах 1979 жылы Паншерде АИҚ бүлікшілер тобын құрып, оны басқарды. Оның өз айғағына сәйкес, алғашында тобында 20 жауынгер ғана болған, алайда әскери тәжірибе жинай білген ол аз уақыт ішінде сол аймақта көшбасшы болуға үмітті басшылардың көзін құртып, өз үстемдігін орнатты. Сөйтіп, оның өміріндегі жаңа кезең басталып, ол қарулы оппозицияның әйгілі жетекшісіне айналды. Батыстың баспасөзінде ол көбінесе әскери дарын иесі, жеңіскер моджахед, «Ауғанстандағы ислам революциясының әскери теорияшысы» т.б. ретінде суреттелді (Гареев, 1996a: 139).

Ол Ауғанстандағы қалыптасқан мемлекеттік құрылымның нағыз қарсыласына айналды. Батыс Еуропадағы жетекші елдер өкілдерімен, әсіресе француздармен тұрақты байланыста болды. Тәжірибелі ұйымдастырушы, өзін еркін сезетін, батыл адам саналды. Өзінің шетелде жүрген төрт жылында Таяу Шығыс, Оңтүстік Шығыс Азия және Латын Америкасындағы партизан

соғысынан мол тәжірибе жинақтады. Әскери айла-шарғыларды шебер пайдалана алатын ақылды және қатал адам болды. Өзіне жақын араласқандардың бірде-біреуіне сенбеді. Жеке күзеті өзіне жан-тәнімен берілген адамдардан іріктелді. Оның құрамына Кеңес армиясының 4 әскери қызметкері кірді. Тұрақты резиденциясы жоқ. Бүлікшілер арасында үлкен беделге ие және бейбіт адамдарға ықпалы өте күшті болды.

Ахмад шах Масудтың қолбасшылық беделінің биіктеуі

Кеңестік арнайы қызметтер оның ізіне түсіп, оған бірнеше рет шабуылдар мен қастандық жасаған, бірақ мұның бәрі нәтижесіз болды. Керісінше Ахмад шахтың беделі одан сайын көтеріле түсті. Оған дала командирі ретінде қандай ерекшеліктер тән болды?

Біріншіден, ол, әскери әрекеттерді өзінің жеке мүддесіне айналдырмай, әскери-саяси мақсаттарға бағындыра білді. Оған қоса әскери міндеттерді шешудің әлеуметтік-саяси алғы-шарттарын жасай алды. Ол жергілікті халыққа қатысты қандай да жүгенсіздікті ауыздықтай білді. Оның бақылауындағы аймақтарда мешіттер, мектептер, медицина орындары, баспанасыздарға арнап үйлер салынды, жолдар жасалып, шаруаларға егістік ұрық пен тыңайтқыштар берілді, жағдайы мүшкіл елді мекендерге азық-түлік жеткізіліп тұрды. Осының бәрі оның отрядтарының халық тарапынан қолдау табуына және олардың құрамын толтыруға оң әсер етті.

Екіншіден, ол өз жасағындағы жауынгерлерін оқыту және әскери дайындықтан өткізуге көп көңіл бөлді. Осы мақсатпен оқу орталықтарын құрып, шетелдік мамандар мен кеңестік әскери тұтқындар қатарынан жақсы әскери нұсқаушылар тобын жасақтады. Ахмад шахтың отрядтары материалдық тұрғыда жақсы жарактандырылды. Оның Хайратоннан Кабулға жол тартқан автокөліктерді ұстап алып, қажетті мөлшерде қару-жарақ, отын және азық-түлік алуға мүмкіндігі мол болды.

Үшіншіден, әскери іс-қимылдарды жүргізу барысында барлауға ерекше көңіл бөліп отырды. Үкімет органдары әскери қызметке шақыру жолдағанда ол өз өкілдерін әскерде, Ішкі істер және Мемлекеттік қауіпсіздік министрлігі әскерінде қызмет атқаруға жіберіп, сол арқылы әрбір гарнизонда өз адамдарын ұстап отыруға тырысты (Гареев, 1996: 140).

Қарулы оппозицияның өзге басшыларымен салыстырғанда, Ахмад шах әскери қимылдарды

сырттан ғана бақыламай, өзі де белсене қатысып отырды. Ол өзінің жеке оққағарлары және күзетшілерімен бірге бір аймақтан бір аймаққа аса қашық жолдарға да оңай шығып жүруде де қайраттылығын танытты. Ол жанынан Калашников автоматын тастамады. Ал шатқалдардағы көлік жолында үнемі кеңестік әскери УАЗ автомашинасын пайдаланды. Әдетте ол бір жерде екі күн қатарынан қонбай, орналасқан жері туралы жалған мәлімет беріп отырды. Бірнеше еуропалық тілдерде еркін сөйлесе білді. Айналасындағы адамдардан ерекшеленбей қарапайым киім киді. Масудтың өзі күнделікті өмірде ислам дінінің заңдарына бағынды (Ахмад Шах Масуд, 2020).

Ахмад шах кеңес әскерлерінің Ауғанстанға кіргізілгенін о бастан-ақ қаламады. Коммунистерге арқа сүйеген Ауғанстан билігін де құп көрмеді. Сондықтанда кеңес әскерлері кіргізілген сәттен бастап ол қарулы қақтығысқа шықты. Оның беделін Ауғанстан халықтық демократиялық партиясы (АХДП) мүшелерінің өзі де мойындады. Мысалы, 1979 жылы билік басына Бабрак Кармаль бастаған парчамшылар келгеннен кейін, олар халықшылдар арасындағы қарсыластарын қудалауды бастады. Ал қудалаудан сескенген халықшылдар Ахмад шах тобының қатарына қосылды.

Ахмад шах Масудтың кеңес әскеріне қарсы күресі

Кеңес әскері Ауғанстанға кіргеннен кейін оларға қарсы күресетін партизандық топтар саны күрт арта түсті. Солардың арасында дала моджахедтерінен айбынды армия құрып, қуатты күшке айналған Ахмад шахтың басқаруындағы моджахедтер болды. Сонымен қатар қарсыласын жайпап өтетін жасақ құрған Ахмад шах Ауғанстанның солтүстік бөлігіне бақылау жасады. Бұл дегеніңіз Кремль күшімен жаңадан билікке келген Бабрак Кармаль басқаруындағы үкіметке үлкен қауіп төндірсе, екіншіден Ауғанстанда жылына 100 мыңнан аса әскер ұстап отырған кеңестік армияға да айбынды қарсылас болды. Кабулға қарай ағылған кеңестік автокалонналарды атқылауын тоқтатпады, Ахмад шах моджахедтері шабуылдап маза бермеді. Азық-түлік пен қару-жарақ тиелген автокөліктерге қатты қатер төнді. Сөткенің кез келген уақытында жасалатын партизандық шабуылы да кеңестік тарапты зор шығынға ұшыратып, санасуға мәжбүр етті (Van Voorst, 2010). Сондықтанда болар КСРО Қорғаныс

министрлігінің Ауғанстандағы Оперативті тобының жетекшісі, Кеңес Одағының маршалы Сергей Соколов бастаған жоғары шенді әскери қолбасшылар Ахмад шах күшін әлсірету мақсатында шабуылға шығуды жөн деп тапты. Бірақта бұл уақытта халықтың қолдауына ие болып, Ауғанстанда атағы жер жарып тұрған Ахмад шахты түбірімен құртып жіберу мүмкін де емес еді. Кеңестік қолбасшылардың мақсаты оның күшін әлсіретіп, бітімгершілік пен келіссөзге мәжбүрлеу болды. Кеңес әскері он жыл ішінде Ахмад шахқа қарсы 9 әскери операция жүргізді. Ол Ауған соғысының тарихында «Паншер операциясы» деген атпен қалды (Панджшерские операции, 2020а).

Ахмад шахтың жасақтарына қарсы алғашқы әскери операция 1980 жылдың сәуір айында өткізілді. Бұл операцияға кеңестік және ауған әскерлері жұмылдырылды. Паншер алқабындағы Ахмад шахтың жасағы жергілікті тұрғындардан құрылған 1000-нан аса қарулы бүлікшілерден тұрды. Ол уақытта моджахедтер әлі қорғаныс жүйесін қалыптастырып үлгермеді, тек сол алқаптағы жалғыз жолдың әртүрлі бөліктерін миналап, үстінен үйінділер жасаумен ғана шектелді. Паншерде өткізілуі керек операцияға үш кеңестік және екі ауғандық батальон қатысты. Әскери шабуыл жылдам жүргізіліп, бар болғаны төрт күнге созылды. Бұл әскери операцияның тез аяқталуының себебі, бір жағынан Ахмад шах жауынгерлерін толық ұрыс қимылына дайындап үлгермесе, екінші жағынан құрамындағы жасақ санының әлі де аздығы еді. Бүлікшілер жағы орасан зор шығынға ұшырады.

Бірте-бірте ол жеткілікті деңгейде қару-жарақ пен оқ-дәрі жинап алды. Соның арқасында, ол осы аймақтағы ең күшті қарулы жасақ топтарын қайта құруды жүзеге асыра алды. Уақытты ұтымды пайдалана білген ол, моджахедтер үшін берік бекіністер мен қорғаныстар жасады. Ірі калибрлі пулеметтерден атқылайтын арнайы бекеттер тұрғызды. Масуд жолдарды миналаумен айналысатын арнайы отрядтар құрды. Негізгі күш Паншер шатқалына кіре беріске орталықтандырылды. Масудтың тобындағы адамдар саны 2200-ге жетті. Олар Ауғанстандағы ең маңызды стратегиялық аймақ Паншер шатқалы мен оған әкелетін Кабул – Хайратон және Саланг асуы қатынас жолдарына үлкен қауіп төндіріп, толық бақылау орнатты (Панджшерские операции, 2020б).

1982 жылдан бастап, Ахмад шахтың жасақтары қатынас жолдарына, сонымен қатар кеңестік және ауғандық үкіметтің күзет бекеттеріне

шабуылға көше бастады. Б. Кармальдың талабы бойынша Паншерде жаңа операцияға дайындық басталып, 40-армия көмегімен Ахмад шахтың жасақтарына соққы жасау шешімі қабылданды. Бұл әскери операция – Масудқа қарсы жасалған операциялардың ішіндегі ең ірісі еді. Операция 1982 жылдың 16 мамырынан маусым айына дейін жүргізілді. Оған 36 батальон (12 мыңға жуық адам) жұмылдырылды, 320 бірлік бронетанктік техника (танк, жаяу соғыс машиналары, бронетранспортер, 155 құрал-сайман мен минометтер, 104 тікұшақ пен 26 ұшақ) қолданылды. Операция барысында жалпы саны 200 тұтқын қолға түсті, 200-ден аса нысанның бары туралы ақпарат расталды. Операция барысында көптеген бүлікшілер, 230 оқ жаудыру нүктелері мен минометтер, 120 ауыр пулеметтер жойылды, қорғаныс есебіндегі 100-ге тарта үңгірлер жарылды, 30-ға жақын оқ-дәрі қоймасы мен қару-жарақтар тартып алынды (Ляховский, 1995б: 499).

А. Масудтың қазақ командирі Б. Керімбаев отрядымен тайталасы

Шатқалды алғанымен кеңес әскері үшін оны ұстап тұру оңай болмады. Қыстақтарға сіңіп кеткен моджахедтер партизандық шабуылдар жасап, кеңес әскерін зор шығынға ұшыратты. Ахмад шах Масуд Құранға қолын қойып: «Бір айдан соң шатқалда бір де бір кеңес солдаты мен жауынгері қалмайды!» – деп ант берді. Паншердің айбарлы арыстаны бір айдан соң шатқалды босатады деген ақпарат бүкіл Ауғанстанға тарады (Перне, 2008: 19).

Ахмад шахтың қаһарынан сескенген маршал С. Соколов бастаған кеңестік әскери басшылық Паншерді 1 ай ұстап тұруға өжет қазақ офицері Борис Керімбаев бастаған «Екінші мұсылмандық» батальонды қалдыруды жөн деп тапты. Батальон командирі Б. Керімбаевқа маршал Соколов мерзімінен бұрын подполковник әскери шенін тағып, шатқалды ұстап тұруға бұйрық берді. Б. Керімбаев қолбасшылық жасайтын «Екінші мұсылмандық» батальон тартып алынған алқапты 1982 жылғы маусымнан 1983 жылдың наурызына дейін бермеді. Б. Керімбаев батальонының жауынгерлері жаудың аса күрделі, кіруі қиын, шығуы одан да шым-шытырық бекіністері мен оқ ататын қуыстарын бірінен кейін бірін алды. Әсіресе Б. Керімбаев батальоны тек жоғарғы тұрған әскери басшыларды ғана таң қалдырмай, бүкіл алқапқа, аймаққа аты аңыз болып тарады.

Б. Керімбаевқа «Қара майор» лақап аты таңылды.

Әйгілі шатқалды қолдан шығармауға қалдырылған батальон Паншерді 1 ай емес, 8 жарым айға жуық уақыт бойы ұстап тұрды. Ал осы сегіз айдан астам уақытта «Қара майор» да, оның батальоны да пышақтың жүзінде жүрді. Ірі қолбасшы Масуд ең мықты қарсылас, ең айла-лы командир Б. Керімбаевтың басына 1 миллион доллар ақша тігетінін жариялап, қазақ баласы «Қара майордың» ерлігін ерекше мойындайтынын паш етті. «Паншер арыстанының» өзі мойындаған осы бір өшпес ерлік Ауған соғысы тарихында қалды (Смағұл, 2014: 39).

Б. Керімбаев (қара майор) Паншердегі қанды күндер туралы: «Біздің батальонды шатқалға түсірді, бірақ уәде бойынша белгіленген бір айдан кейін бізді ұмытып кетті. Бізге 8 ай бойы Паншер шатқалы мен тауларының арасында жүгіріп, Ахмад шах Масуд жасақтарымен соғысуға тура келді. Мен, өзім және қарамағымдағы жауынгерлер бұл жерден аман-есен тірі шыға аламыз ба деп өте қатты қауіптендік. Көз алдыңызға елестетіңізші, 10 мыңдаған солдатты ол жерден алып кетіп, бір отрядты қалдырды. Шатқалдың биік заулары мен шоқылары болды. Қай жақтан тас лақтырсаң да етектегі құдыққа түсті. Мен осы күн қақтаған құдықтың басында отрядыммен қалдым. Біз машиналарымызды толық орналастырып, окоптар қазып үлгермей жатып, олар атқылауын бастады. Лезде алты рота жауынгерлері жақын биіктіктерді алу үшін ұрысқа кірісіп кетті. Егер мен оны алмағанда, көп адам жоғалтатын едім. Ауғанстандағы екі жыл соғыста менің қарамағымда орташа есеппен мың адам болды. Елуге жуығы қаза болды, олардың 45-і солдаттар мен сержанттар, 1 прапорщик және 4 офицер еді. Шығынның ең көпшілігін мен, қырық шақты адамды Паншерде жоғалттым. Егер мен қарсыласып, азуымды ашпасам олар мені және менің жауынгерлерімді отқа қақтап қуырар еді» – деп, өзі басқарған батальонның Паншердегі соғысқа қатысуын және шығынның осы шатқалда көп болғанын растайды (Сайлан, 2020: 107). Б. Керімбаевтың Паншер шатқалындағы жүргізген соғыс қимылы А. Масудты ақыры бітімгершілікке келуге мәжбүрлейді. Бірақ ол көпке созылмайды.

Бітімгершіліктен бас тартқан Масуд

1984 жылы көктемде Масуд кеңес әскерлерімен бітімгершілікті созудан бас тартты. Сөйтіп, «Паншер арыстаны» аталған ол, Саланг асуы арқылы өтетін жол мен елдің солтүстік-шығыс провинци-

яларында үнемі шайқасып, қарсыластарына көп қиыншылықтар тудырды. 1984 жылдан бастап Масудтың белсенділігі анағұрлым арта түсті. Сондай-ақ, кеңестік тараптың өкілдерімен кездесуден қашқақтады. Ол кеңестік және жергілікті үкімет әскерлері тарапынан Паншерге қарсы жүргізілген тоғыз операцияның барлығында негізгі күштерін және өзін сақтап қалды.

Ресей журналистеріне берген соңғы сұхбаттарының бірінде кеңестік генералдар мен офицерлердің өзіне қарсы дұрыс әрекет ете алмағанын айтты. Оның бұл сөзінде ащы шындық та бар еді. Сонымен қатар ол: «Кеңестік әскерлер шабуыл жасайтыннан бірнеше күн бұрын мен соғыс жоспарының анық-қанығына жетіп алатынмын. Мен ол жоспардың бүге-шігесіне дейін біліп отырдым: қай нысандарға оқ жаудыратынын, десантшыларды қай жерге және қашан түсіретінін, шабуылға шығатын әскердің санын, қандай қару-жарақ қолданылатынын» – деп, өзінің бір сұхбатында алдын ала ақпараттанып отыратынын мәлімдеген (Сайлан, 2018a: 110).

Он жыл бойы кеңес әскеріне қарсы қолына қару ұстап күреске шыққан Ахмад шах Масудтың беделі биіктемесе, ауған халқы арасында төмен түскен жоқ. Өйткені ол бүкіл Ауғанстанды уысына ұстамаса да өзінің туған өлкесі Паншер провинциясын басқыншыларға бермеуге тырысты. Жаппай халық арасында (әсіресе Паншер мен оған қарасты аудандарда) Масуд тек қана даңқа ие болды. Сонымен қатар, жолы болғыш партизан командирі ғана емес, халықтың мұқтаждығын ойлайтын ақылды басшы саналды.

Ахмад шахтың кеңес әскері кеткеннен кейінгі қызметі мен қастандықтан қаза табуы

1989 жылы Кеңес әскерлері Ауғанстаннан кеткеннен кейін Масуд билігіне елдің солтүстік шығысындағы Парван және Тахар провинциясы қарады. Ол 1990 жылы 9 қазанда Ауғанстандағы ислам күрескерлері командирлерінің Жоғарғы кеңесін шақырды. Сосын Пәкістанда моджахедтер кеңесі жетекшілерінің мүшелерімен кездесіп, болашақ үкіметті жасақтау туралы мәселені талқылады. Кабул жүйесіне қарсы күрескен 12 жыл ішінде (1978-1990 жж.) Масуд Ауғанстанды тастамады және Исламабадта не Пешаварда көрінбеді. Ауғанстандағы ұрыс-керіс пен қақтығыстардан алшақ кетіп, Пәкістанға жайғасқан ауғандық қарулы оппозиция қатарынан да табылмады. Яғни мемлекеттік

жүйеге қарсы күрес барысында туған елі мен жасағын тастап сыртқа кетпеді. 1992 жылы сәуірде генерал Рашид Дустум әскерімен бірігіп, М. Наджибулла билігін тақтан тайдырып, Кабулды алды. 25 сәуірде моджахедтердің жетекші кеңесі Масудты Ауғанстанның Қорғаныс министрі деп жариялады. Сөйтіп А. Масуд 1992-1996 жылдары Ауғанстан ислам республикасының Қорғаныс министрі қызметін атқарды (Сайлан, 2018б: 112).

1995-1996 жылдары Кабулға бірнеше мәрте шабуылдаған талибтерге қарсы тұрды және оларға қатты соққы берді. Алайда, 1996 жылы қыркүйектің 26-сы мен 27-сіне қараған түні Масуд күштері талибтерге тойтарыс бере алмай Кабулды тастап шығуына тура келді (Stephen Tanner, 2004: 425). Сөйтіп ол өз жасақтарымен туған өлкесі Паншер алқабына кіріп, өмірінің соңына дейін Талибтерге қарсы позициялық соғысқа көшіп, қайтадан дала командиріне айналды (Bearak, Barry (1999).

А. Масуд тек әскери қолбасшы ғана емес, әлемдегі және Ауғанстандағы жағдайды салмақты саралай білетін саясаткер де болды. Ол талибтер туралы айта келіп: «Талибтер деген кімдер? Олар тонаушы, жыртқыш, сауаты жоқ және мәдениеттен жұрдай жалдамалылар. Осындай адамдар артынан кім ереді» – деп оларға өз бағасын берді (Ахмад шах Масуд, 2001). А. Масуд сонымен қатар талибтерді Пәкістан, Сауд Арабиясы сияқты елдердің қаржыландырып отырғанын, олардың қару-жарағының өздерінікінен сапалы екенін және қолбасшыларының 40 пайызы шетелдіктер екенін де айтып өтті (John F, 2014).

2001 жылы 9 қыркүйек күні түстен кейін Масуд Ходжа-Бахауддин қышлағында екі арабтық журналисті қабылдады. Тілші бірінші сұрақты қоя салысымен, оператор-жанкешті бейне камераға жасырын орналасқан жарылыс механизмін іске қосып үлгерді. Ахмад шах Масуд басынан және ішінен ауыр жараланды. Ауыр жараланған Масуд көп қан жоғалтқандықтан, естүссіз тілге келместен өліп кетті. Сөйтіп, Паншер арыстаны 16 қыркүйек күні жер қойнына тапсырылды (Смерть Панджшерского Льва, 2002).

Қазақ халқында батыр аңғал, әрі сенгіш келеді деген сөз бар. Осы қанатты сөз Паншер арыстанына арналғандай көрінеді. Өйткені оққағарлары мен күзетін қасынан тастамайтын, сауысқаннан сақ жүретін, бір қонған жеріне екінші рет түнемейтін Масудтың көзін жою оның жауларына оңайға соқпады. Оның осал жерін іздеді. Ол баспасөз қызметкерлеріне

әрдайым сұхбат беруге қарсы болмады. Сондықтанда жаулары оның осал жерін пайдаланып, қармағына түсірді. Тілшіміз деп тізесіне оралған жанкештілер, осы жолмен оның көзін жойды (Ahmad Shah Massoud, 2001).

Масуд өлімі 2001 жылғы 11 қыркүйекте Нью-Йорктегі бүкіл әлемдік сауда үйіне Аль-Каида ұйымының жасаған терактісінен екі күн бұрын орын алды. Кейбір болжамдар бойынша Аль-Каида ұйымының осындай ірі теракті жасайтынын Масуд білді. Сондықтан Аль-Каида жетекшісі Усама бен Ладен Паншер арыстанының көзін оған дейін жоюға асықты. Осындай болжамдардың бірі Усама бен Ладеннің Ауғанстанды толық қаратып алуына Масудтың кедергі келтіргенін көрсетсе, бірі оның «Талибтер режиміне» баға жетпес қызмет көрсетуді қалағанын айтады. Қалай болғанда да бұл болжамдардың барлығы Масуд өліміне Усама бен Ладен күдікті деп есептейді. Шындығына келгенде дала командирінің өліміне тапсырыс беруші әлі анықталмады. Оның өліміне кінәлілер қатарында «Талибтер» мен Пәкістанның сыртқы барлау басқармасының аты аталады (Кузьменко, 2014).

48 жасында мерт болған Масуд өмірінің соңғы 25 жылын қолынан қаруын тастамай, тау мен тастың арасында соғысумен өткізді. Өзім 1980 жылдардың бел ортасында 2 жыл Ауған соғысына қатысушы ретінде (автор) оның есімінің бұл уақытта шарықтап тұрғанын білемін. Бірақ кеңес насихаты бұл уақытта оны бас кесер бандар ретінде насихаттады. Кеңес жауынгерлері үшін ол кезде Ахмад шахтың атынан ат үрікті деп айтуға болады. Ал кейіннен ойланып қарасақ Масуд бас кесер бандар емес, өзінің елі мен туған өлкесін жанындай қорғаған дарынды дала командирі екеніне көзіміз жетті. Ол өзінің территориясына кіріп кеткен жыртқыш аңға қарсы күрескен арыстан сияқты елесті көз алдымызға әкелді. Әсіресе Паншер алқабын сыртқы басқыншылар мен ішкі бүлікші күштерге бермей аянбай арпалысуы, оны «Паншер алқабының арыстаны» деген балама атаққа жеткізді. Паншер арыстаны атанған ол Ауғанстандағы ең ықпалды әрі ең әйгілі дала командирі болды.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, 2002 жылы 25 сәуірде Ауғанстан мемлекеті Ахмад шах Масудты елдің «ұлтық батыры» деп жариялады. Оның дарынды қолбасшылығы туралы көптеген деректі фильм-

дер түсіріліп, бірнеше кітаптар мен жүздеген мақалалар жазылды. Паншер арыстанының әскери істің хас шебері екенін Ауғанстанда он жыл бойы соғыс жүргізген 40-армияның қолбасшылары мен армия генералдары да мойындады. Көптеген биік шенді әскерилер оған лайықты бағасын берді. Солардың бірі, Ауғанстанда 1985-1986 жылдарда 40-шы армияны басқарған қолбасшысы Игорь Радионов: «Ахмад шах Ауған оппозициясының өте дарынды көшбасшысы болды және солай қалады. Оның керемет ойы мен жақсы ұйымдастырушылық қасиеттері бар. Кеңестік құпия барлау қызметі кезінде оның артына түсіп аңдыды, қастандық та ұйымдастырды, бірақ бәрі сәтсіз болды. Әрине, А. Масудтың өзіне риза болуына негіз бар. Біз оның әскери шеберлігін құрметтеуіміз керек» – деп, оған өзінің көзқарасын осылай білдірді (Афганская мясорубка, 2001).

Ауған соғысы барысында кеңес әскерлері басшылығы тарапынан Ахмад шах Масудтың көзін жою жан-жақты қарастырылып, кейіннен

бұл шешім өзгертілді. Өйткені артынан миллиондаған халық ерген тұлғаның көзін жоя салу екі тарап арасындағы жағдайды одан әрі ушықтырып жіберетін болса, екіншіден Масудтың басқа дала командирлерінен ерекшелігі де әсер етті. Оның көзін жойғанша келіссөзге келу тиімді деп саналды. 1980 жылдардың басында Масуд көпшілігі тәжік ұлтынан жасақталған моджахедтердің көшбасшысы болса, 1990 жылдары ол Ауғанстанның жалпы ұлттық әскерінің қолбасшысына айналды. Сарапшылар пікірінше ол Ауғанстан Ислам Республикасының президенттігіне лайық тұлға еді. Бірақ оның ұлты тәжік болуына байланысты бұл мүмкін де емес болатын. Өйткені Ауғанстан басшыларының барлығы мемлекеттің басым бөлігін құрайтын пуштун ұлтынан сайланды. Ал тәжік ұлтынан президент сайлау елдегі ұлтаралық жағдайды одан әрі ушықтырып жіберуі мүмкін еді. Міне, әйгілі дала командирі атанған Ахмад шах Масуд осындай тұлға болды.

Әдебиеттер

- Афганская мясорубка: шрамы на сердце // knews.kg. Қаралған күні: 14.02.2014.
 Ахмад Шах Масуд: После войны хочу восстанавливать свою страну . Қаралған күні: 11.09.2001.
 Ахмад Шах Масуд (2020). Қаралған күні: 20.12. 2020.
 Ahmad Shah Massoud // telegraph.co.uk. Қаралған күні: 17.09.2001.
 Биография (2015) Ахмад Шах Масуда . Қаралған күні: 16.08.2015.
 Van Voorst (2010) “Afghanistan: The bear descends on the lion” // everything.explained.today. Қаралған күні: 10.07.2010.
 Bearak, Barry (1999). Afghan ‘Lion’ Fights Taliban With Rifle and Fax Machine. //covertactionmagazine.com. Қаралған күні: 09.12.2019.
 Гареев М. (1996) Моя последняя война. – Москва. – 492 с.
 John F. Burns. Afghan Driven From Kabul Makes Stand in North // Nytimes.com. Қаралған күні: 17.07. 2014.
 Кузьменко О. (2014) Ахмад Шах Масуд – враг бен Ладена // rusplt.ru. Қаралған күні: 11.09.2014.
 Ляховский А. (1995) Трагедия и доблесть Афгана. – Москва. – 650 с.
 Martyrs Week, Massoud’s Death Anniversary Commemorated”. Two years later, in 1975, he led the first rebellion of Panjshir residents against the government of that time // tolonews.com. Қаралған күні: 09.09.2019.
 Панджшерские операции // ru.wikipedia.org. Қаралған күні: 3.06.2020.
 Перне Н. (2008) Панджшер арыстаны мен панджшер падишахы // Қазақ әдебиеті. – 11-17 шілде.
 Сайлан Б. (2018) Біз болған соғыс. – Алматы: Қазақ университеті. – 508 б.
 Сайлан Б.С. (2020) Мұсылмандық батальондар: Борис Керімбаев жасағының жауынгерлік жолы. – Алматы: Қазақ университеті. – 135 б.
 Слинкин М.Ф. (1999) Народно-демократическая партия Афганистана у власти. Время Тараки-Амина (1978- 1979 гг.). – Симферополь. – 359 с.
 Смағұл Б. (2014) Қазақтың қара майоры. – Алматы. – 160 б.
 Смерть Панджшерского Льва. // mk.ru. Қаралған күні: 08.09.2002.
 Stephen Tanner (2004). Afghanistan: A History of Wars from Alexander the Great to the Fall of the Taliban. p. 448.

References

- Afganskaia miasorubka: shramy na serdtse [Afghan meat grinder: scars on the heart]. // knews.kg. 14.02.2014.
 Ahmad Shah Masud: Posle voyny hochu vosstanavlivat svoju stranu [Ahmad Shah Massoud: After the war I want to rebuild my country]. // kp.ru. 11.09.2001.
 Ahmad Shah Masud (2020) [Ahmad Shah Massoud]. // e-reading.club. 20.12. 2020.
 Ahmad Shah Massoud [Ahmad Shah Massoud]. // telegraph.co.uk 17.09.2001.

- Biografiia (2015) Ahmad Shah Masuda [Biography of Ahmad Shah Massoud]. // peoples.ru. 16.08.2015.
- Van Vorst (2010) «Afghanistan: medved spuskaetsia na lva» [Afghanistan: The bear descends on the lion]. // Everythingexplained.today. 10.07.2010.
- Barak Barri (1999). Afganskii «lev» boresia s talibami s pomoiu vintovki i faksimilnogo apparata [Afghan 'Lion' Fights Taliban With Rifle and Fax Machine]. // covertactionmagazine.com. 09.12.2019.
- Gareev M. (1996) Moia posledniia voina [My last war]. Moskva, 1996. 492 s.
- Djon F. Berns. Afgantsy, izgnannye iz Kabula, stoiat na severe [Afghan Driven From Kabul Makes Stand in North]. // Nytimes.com. 17.07. 2014.
- Kuzmenko O. (2014) Ahmad Shah Masud – vrag ben Ladena [Ahmad Shah Massoud is bin Laden's enemy]. // rusplt.ru. 11.09.2014.
- Liahovskii A. (1995) Tragediia i doblest Afgana [The tragedy and valor of Afgan]. Moskva. – 1995. – 650 s.
- «Nedelia muchenikov, godovina smerti Masuda». Dva goda spustia, v 1975 godu, on vozglavil pervoe vosstanie jitelei Pandjshera protiv pravitelstva togo vremeni [Martyrs Week, Massoud's Death Anniversary Commemorated". Two years later, in 1975, he led the first rebellion of Panjshir residents against the government of that time]. // toloneews.com. 09.09.2019.
- Pandjsherskie operatsii [Panjshir operations]. // ru.wikipedia.org. 3.06.2020.
- Perne N. (2008) Pandjsher arystany men pandjsher padishahy [Panjshir lion and king Panjshir]. // Qazaq adebiyeti. 2008. 11-17 shilde.
- Sailan B. Biz bolgan sogys [The war we were]. Almaty: Qazaq universiteti, 2018. 508 b.
- Sailan B.S. (2020) Musylmandyq batalondar: Boris Kerimbaev jasagynyn jauyngerlik joly [Muslim Battalion: Combat Path of Boris Kerimbayev's Detachment]. Almaty: Qazaq universiteti, 2020. 135 b.
- Slinkin M.F. (1999) Narodno-demokraticheskaiia partiia Afganistana u vlasti. Vremia Taraki -Amina (1978- 1979 gg.) [The People's Democratic Party of Afghanistan is in power. Time of Taraki-Amin (1978-1979)]. Simferopol, 1999. 359 s.
- Smagul B. (2014) Qazaqtyn qara maiory [Black Major of Kazakhs]. Almaty, 2014. 160 b.
- Smert Pandjsherskogo Lva [Death of the Panjshir Lion]. // mk.ru. 08.09.2002.
- Stiven Tanner (2004). Afghanistan: Istoriia vojn ot Aleksandra Velikogo do padeniia Talibana [Afghanistan: A History of Wars from Alexander the Great to the Fall of the Taliban]. 448 r.

Б.А. Жүрсінбаев¹ , Б.Т. Жұбанышов^{2*} ¹М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Қазақстан, Тараз қ.²Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: mr.berik1973@mail.ru

САҚ-ПАРСЫ СОҒЫСТАРЫ

Бұл мақалада парсылардың патшалары Кир және Дарийдің сақтарға жасаған басқыншылық жорықтары Геродот, Ктесия, Мегасфен Диодор, Полиэн, Беросс сияқты грек деректеріне және Дарийдің Бехустин жазбасына сүйеніп жазылған ғылыми зерттеулер арқылы жан-жақты баяндалады. Атап айтқанда, Кир мен Дарий патша бастаған парсылардың сақ даласына жасаған жорықтарының бағыттары мен уақыттары, ең басты мақсаттары мен себептері, қозғаушы күштері мен алғышарттары және тарихи байланыстары талданып, оған қарсылық көрсеткен сақ тайпаларының атаулары мен олардың мекен еткен аймақтары анықталады. Сондай-ақ Кирмен соғысқан сақтардың патшасы Томирисінің тарихи қызметі мен оның есімінің этимологиясы бірнеше деректердің негізінде ғылыми тұрғыдан сараланады. Кирдің массагеттермен өткен шайқастың бірнеше нұсқалары талдаудан өткізіліп, оның өліміне байланысты болжамдар жасалады. Кирдің өлімінен кейін сақтарға жорықты одан әрі жалғастырған парсылардың патшасы Дарийдің шапқыншылығына да ғылыми негізде бағалар беріліп, оның себептері мен уақыты, бағыттары мен барысы және нәтижесі жан-жақты сипатталады. Дарийдің басқыншылығына қарсы соғысқан сақтардың патшалары Иданфис, Скопасис және Таксакисінің қорғаныс стратегиялары мен партизандық тактикалары, сондай-ақ ерліктері мен табандылықтары деректердің материалдары бойынша сарапталады.

Түйін сөздер: скифтер, парсылар, массагеттер, Геродот, Томирис, Кир, Дарий, Окс, Яксарт, Дунай.

B.A. Dzhursunbaev¹, B.T. Zhubanyshov^{2*}¹ Taraz Regional University named after M.Kh. Dulati, Kazakhstan, Taraz² Kazakh National Women's Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: mr.berik1973@mail.ru

Saka-persian wars

This article examines the military campaign of the Persian kings Cyrus and Darius against Sakas, based on Greek sources such as Herodotus, Ctesias, Megasphenes, Diodorus, Polyene, and Beross, and Darius Behustin. In particular, the directions and times of the Persian expeditions to the Saka steppes, led by King Cyrus and Darius, the main goals and motives, driving forces and preconditions, and historical connections are analyzed, and the names of the Saka tribes that resisted it and their territories are identified. Also, the historical activities of the Saka king Tomiris, who fought against Cyrus, and the etymology of his name are scientifically analyzed on the basis of historical sources. Several versions of Cyrus' battle with Massagets are analyzed and provide arguments about Cyres' death. The invasion of the Persian king Darius, who continued his campaign against the Sakas after Cyrus' death, is also scientifically assessed, and its causes and time, directions and course, and results are described in detail. Analyzed the defence strategies and guerrilla tactics, as well as the heroism and perseverance of the Saka kings Idanfirs, Scopassis and Taxakis against the invasion of Darius.

Key words: Sakas, Persians, Massagets, Herodotus, Tomiris, Cyrus, Darius, Oks, Jaxart, Danube.

Б.А. Джурсунбаев¹, Б.Т. Жубанышов^{2*}¹Таразский региональный университет им. М.Х. Дулати. Казахстан, г. Тараз.²Казахский национальный женский педагогический университет. Казахстан, г. Алматы

*e-mail: mr.berik1973@mail.ru

Сакско-персидские войны

В статье всесторонне рассматриваются завоевательные походы персидских царей Кира и Дария против сакских племен через научные исследования, основанные на греческих источниках таких авторов, как Геродот, Ктесия, Мегасфен Диодор, Полиэн, Беросс, и Бехустинской надписи Дария. Проводится анализ направления и время, главные цели и причины, движущие силы и

предпосылки, а также историческая взаимосвязь персидских походов на сакские земли под предводительством Кира и Дария, определяются названия, месторасположения и среда обитания сопротивляющихся им сакских племен. Также, с научной точки зрения на основе нескольких источников разбирается историческая деятельность сакской царицы Томирис и этимология ее имени. Анализируются несколько вариантов войн Кира против массагетов и прогнозируются причины его смерти. Дается научная оценка походам Дария, продолжавшего после смерти Кира войну против саков, полноценно характеризуются его причины и время, пути направления, ход и конечный результат. На основе источников исследуются стратегия обороны и партизанские тактики, а также героизм и настойчивость, упорные действия саков и их царей Иданфирса, Скопасиса и Таксакиса в войне против Дария.

Ключевые слова: Скифы, персы, массагеты, Геродот, Томирис, Кир, Дарий, Окс, Яксарт, Дунай.

Кіріспе

Еліміздің тарихы өте тереңнен бастау алатыны және түрлі оқиғаларға бай екені баршамызға белгілі. Соның ішінде көне замандағы тарихи үрдістер өзінің құпиялылығымен ерекшеленгендіктен, әрі толық зерттелмегендіктен тарихшылар қауымын үнемі қызықтырып келе жатқаны анық. Сондықтан да қазақтардың ежелгі тарихы басқа кезеңдерге қарағанда өзекті болып қала береді. Соның ішінде қазақ халқының шығуы мен оның генезисіне негіз қалаған сақтардың тарихы ғылыми тұрғыдан әлі де зерттеуді қажет ететін мәселелердің бірі. Әсіресе сақтардың парсылармен жүргізген соғыстары немесе Кир, одан кейін Дарий бастаған парсылардың сақ даласына жасаған басқыншылығы отандық тарихнамада әлі толық ашылған жоқ. Сондықтан да тарих ғылымында бұл мәселенің арнайы талдануы қазақтардың ертедегі тарихын ғылыми негізде тура және терең түсінуге мүмкіндік бермек. Өйткені парсы-сақ соғыстары арқылы біз сол кездегі ұлан байтақ сақ даласында мекен еткен тайпалардың тұрақтары мен мекендері, оларды билеген патшалардың атқарған қызметтері мен рөлдері, тағдыры өте күрделі қарапайым сақтардың тәуелсіздік жолындағы талай азапты жолдарын анықтай аламыз. Ал бұл бағытта зерттеу жүргізу тарихтың ақтаңдық жолдарын аша түседі. Сондай-ақ сақтардың тарихын білу дегеніміз өткеннен сабақ алып, болашақты дұрыс болжауға да мүмкіндік беретіні сөзсіз.

Материалдар және әдістер

Парсылардың басқыншылық соғыстарына қарсы тұрған сақ тайпаларының тарихи сахнадағы орны мен рөлін бағалауда өркениеттілік негіздеменің алар орны ерекше. Осы бағыттың шеңберінде тайпалардың тарихқа қосқан салмағын анықтауда нақты қадамдар мүмкіндік

береді. Жалпы мақаланың теориялық-методологиялық бағытын өркениеттілік ұстаным мен тарихилық қағида жасайды. Сондай-ақ, сақ тайпаларының белсенді рөл атқаруына қатысты тарих ғылымындағы методикалық бағыттар негізге алынды. Бұл бағыттың қадамдары тарихилық қағидалармен де сәйкес болып шығады. Мақаланың деректік базасын көне антикалық авторлардың еңбектері мен парсы патшаларының бұйрығымен тасқа қашалып жазылған Бехистун жазбалары жасақтайды. Бұл дерек көздерінің арасында көнелігімен құнды Бехистун жазбалары ерекше орын алады. Мұны парсының билеушісі I Дарийдің бұйрығымен б.з.д. 518 жылы тасқа қашаған. Деректің бағалылығы бұл жазбада «сақ» атауы беріліп, сақ тайпалық одағының рулары аталады. Тарихнамада Бехистун жазбаларындағы жазулардың сыры ашыла бастаған соң зерттеушілердың сақтарға деген ынтасы ауып, тарихта сақтану саласының негізі қалыптасты. Бұл деректің материалдары көптеген зерттеушілердің еңбектеріне себеп болып, әр түрлі көзқарастардың шығуына жағдай жасады. Антикалық авторлардың кітаптарының ішінде Геродот, Ктесия, Мегасфен және тағы басқалардың жазбалары ғылым үшін өте құнды. Мақаланың мазмұнын ашуда Диодор, Ктесий, Беросс кітаптарындағы деректер қолданылды.

Нәтижелер және талдаулар

Деректерде парсылар алғаш рет б.з.д. IX ғасырдан бастап кездеседі. Бұл уақытта көшпелі парсы тайпалары Аншан өлкесін мекендейді. Осы кезеңде парсылардың мемлекетін Ахеменидтердің әулеті билеуге көшеді. Б.з.д. 558 жылы парсылардың тағына отырған II Кир б.з.д. 550 жылы Мидияны басып алып, олардың мемлекеттік және қоғамдық құрылысы мен жүйесін игеріп, өздеріне еш өзгертпестен

сіңіріп алады (Curzon, George Nathaniel, 2018: 75). Осыдан соң Кир Парфияны, артынша Лидияны бағындырса, б.з.д. 545 пен 539 жылдар аралығында Дранжанаға, Маргиянаға, Хорезмге, Согдиянаға, Бактриянаға үстемдігін орнатады. Б.з.д. 539 жылы Вавилония да парсылардың билігін мәжбүрлікпен мойындағаннан кейін, Таяу Шығыстағы бүкіл керуен жолдары Кирдің бақылауына өтеді. Бүкіл әлемге билік құруға ұмтылған Кирдің келесі жоспарына Египетті басып алу кіреді. Бірақ бұл мақсатқа жету үшін ол алдымен империяның солтүстік-шығысындағы сақ тайпаларынан төнетін қауіптің алдын алуға шешім қабылдайды. Сол үшін Кир басты назарын ең бай мемлекеттердің бірі Египетке емес, кең далада көшіп-қонып жүрген сақ тайпаларына қарай бағыттайды. Дегенмен парсылар шапқыншылықты бастамас бұрын оған алдын ала дайындалып, біршама іс-шараларды жүзеге асырады. Соның ішінде олар сақтармен арадағы шекараға бекініс жүйелерін тізіп, оған әскерлерін жайғастырады және оларға қажетті азық-түлік қорын жасақтайды. Сол бекіністердің бірі Яксарттың (Сырдария) аймағындағы Согдианияда, қазіргі Ұратөбеде орналасты. Антикалық жазушылар бұл бекіністі Кирополь немесе Кирэсхат деп атаған. Бұл қаланы кезінде сақтарды бағындыруға келген Александр Македонскийдің өзі арнайы барып көрген екен (Дандамаев, 1985: 52). Осылайша жорықтың жабдығын жасаған Кир б.з.д. 530 жылы сақтарға қарсы соғысын бастайды. Жалпы Кирдің сақтарға жасаған жорығы туралы антикалық әдебиеттерде бір-біріне қарама-қарсы, әрі қайшылыққа толы бірнеше нұсқалары кездеседі. Оған Геродот, Ктесия, Мегасфен және тағы басқалардың жазбалары кіреді. Мысалы, Геродот Кир Аракс өзенінен (Амудария) өтіп, Каспий теңізінің маңайын мекендеген массагеттерге жорық жасаған десе (Щеглов, 1998:115), Үндістан туралы бірнеше үзінділер қалдырған грек саяхатшысы Мегасфен өз шығармасында Персиядан жорыққа шыққан Кир Ауғанстан мен Үндістанның аралығындағы массагеттердің иелігіне келгенін жазады. Әрине, Мегасфеннің заманында және ол аралаған жерлерді, атап айтқанда Жоғары Инд, Кабул және Гиндукушты кейіннен көшіп келген массагеттердің тікелей ұрпақтары ассакендер мекендеген болатын. Сондықтан, грек саяхатшысы Мегасфеннің Кирдің массагеттерге жасаған жорығы туралы әңгімені ассакендерден естігендіктен, ол осы мәліметтердің негізінде қателескені көрініп тұр (Щеглов, 1998: 116).

Антикалық деректердегі мәліметтерді жан-жақты талдаған И.В. Пьянков, бұл жорық Гирканиядан солтүстікке және Каспий теңізінен шығыстағы жазық даланы мекен еткен көшпелі тайпаларға қарсы бағытталғанын анықтайды (Дандамаев, 1985: 54). Геродот пен Мегасфеннің әңгімелеріндегі қайшылықтарға қарамастан, Кирмен соғысушы тайпаны екеуі де массагеттер деп атаған. Алайда, осы оқиғаны баяндаған Беросс пен Ктесийдің нұсқаларында Кирдің қарсыластары басқаша атаумен беріледі. Беросста Кир дайлармен шайқасады. Осы тұста Беррос б.з.д. III ғасырда өмір сүрген дахтар массагеттердің орнында өмір сүргендіктен оларды Кирдің қарсыластары деп атаған. Ктесий болса Кирді дербиктермен соғыстырады. Ктесийдің бұл тұжырымдамасы шамасы сол уақыттағы парсылардың ресми дәстүрлерінен туындаса керек. Өйткені, ахеменидтердің аңызын жеткізуші қызметін атқарған Ктесий парсылардың деректеріне ғана сүйенген. Өз кезегінде дербиктер Каспий мен Арал теңіздерінің аралығындағы даланы мекендеген қуатты массагет тайпаларының бір бөлігін құраған. Ктесийдің уақытында дербиктердің атауы басқа массагет тайпаларына қарағанда кеңінен тараған (Дандамаев, 1985: 54).

Осы тұста Кир жаулап алмақ болған көшпенді тайпаларға қысқаша анықтама беріп кетсек. Массагеттер б.з.д. V ғасырдан бастап белгілі. Олардың атаулары II Кирдің ортазиялық көшпенділерге жасаған жорығы кезінен бастап тек грек әдебиеттерінде ғана аталады. Осыған байланысты массагеттерді Беросс дай десе, Ктесий дербиктер деген (Алексеев, 2003:65)

Парсы деректері бойынша б.з.д. VI-V ғасырларда бұл Орта Азияны дахтар, сақтар, тиграхауда сақтары және хаумаваарга сақтары мекен еткен. Ертедегі деректерде көрсетілген ортаазиялық дахтар Ксеркстың «Антидэвовская надпись» атты жазбасында кездеседі. Ксеркстың жазбасы б.з.д. 484 жылы билеген уақытына келеді. Ғылыми әдебиеттерде Ксеркстың дахтары мекендеген аймақтарын анықтауға тырысуда. Ставиский оларды Яксарттың маңайына немесе Зеравшан мен Сырдария арасына жатқызса, Дандамаев болса дахтар Каспийдің шығысында орналасқан дейді. Алайда бұлардың бәрі болжам ғана. Дахтар туралы толық мәліметтер б.з.д. 331-328 жылдарға келеді. Бұл уақытта дахтар Александр Македонскийге табанды қарсылық көрсеткен еді. Зерттеушілер аталған кезеңде дайлардың мекен еткен аймақтары туралы түрлі пікірлер айтады. Мәселен, Мачинский дайларды Үстіртте,

Ф.Я. Косыке Түркімениядағы Амударияның сол жағалауына, В. Томашек Александрдың кезінде дайлар Окс (Амудария) пен Яксарттың (Сырдария) арасында, содан кейін Маргианада, Дж.Аткинсон Яксарт өзенінің бойында, Э.Босворт Яксарттың (Сырдария) оңтүстігіндегі Соғды мен хорасмиялықтардың арасында, И.В.Пьянков пен И.Н.Хлопин Танаистың (Сырдария) солтүстігінде, С.Г.Кляшторный Аралдың маңайында қоныстанған деген пікірлер береді (Балахванцев, 2018: 69).

Грек деректерінде хаумаварга сақтары амиргий скифтері делінсе, Дарийдің Накш-и-Рустамдағы жазбасында *gimigim umurga* деп аталады. Сақтардың қоныстануы туралы жазба және лингвистикалық деректерді жан-жақты талдаған Б.А. Литвинский хаумаварга сақтары географиялық жағынан Орта Азияның оңтүстік-шығысын, тиграхауда сақтары оның батысын, соғдының арғы жағындағы сақтар Сырдарияның орта ағысында, дахтар болса Аралдың маңы мен Сырдарияның оң жағалауында қоныс тепкен (Алексеев, 2003: 66).

Антикалық әдебиетте Кирдің жеңілісі терең із қалған және оның өліміне байланысты бірнеше болжам бар. Соның Геродоттың әңгімесі басқаларға қарағанда толықтырылған түрде айтылған және ол басқа болжамдарға қарағанда кеңінен тараған. Көптеген антикалық авторлар сүйенген бұл болжамында Кир массагеттердің патша әйелі Томирисінің үйлену туралы жасаған ұсынысынан бас тартуын сылтауратып соғысты бастаған. Парсылар Аракстен (Амудария) өту үшін оған көпір сала бастаған кезде массагеттер оларға «егерде соғысқың келсе, онда көпір салмай-ақ өзеннен еркін өте беріңдер, біз үш күндік жерге шегінеміз, егер оған келіспесендер, онда біз өтейік, бірақ сендер де солай жасандар» дейді. Бұл хабарды алған Кир кеңес құрған кезде оған қатысушылардың бәрі өз жерінде қарсы алуды жөн көреді. Тек мұны кеңеске қатысушы Лидияның бұрынғы билеушісі Крез ғана құптамай «егер сен жауды өзіміздің жерімізге жіберсең, онда Камбистің ұлы Кир әйелге бағынып, өз еліне еруге жол берді деген ұятқа қаласың, сондықтан біз өзеннен өтейік те артынша шегінгендей болып тұрағымызға әр түрлі тағамдар мен шараптарды және жаралы әскерлерді тастап кетейік», – деп өз ұсынысын білдіреді. Крездің кеңесін дұрыс көрген Кир Аракстен өтеді де, бір күндік жерге жеткенде әлсіз жауынгерлерін тастап шегініп кетеді. Парсылардың сыртынан бақылап жүрген массагеттер Кирдің қалдырған әскерін

қырады да, парсылардың тұрағында қалған тамақ пен шарапқа тойып, ұйқыға кетеді. Осыны аңдып тұрған парсылар қайтып келеді де, ұйқыда жатқан массагеттерді тұтқынға алады. Олардың ішінде Томирис патшаның ұлы Спаргапис та бар еді. Мұны естіген Томирис Кирге «егерде ұлымды қайтармасаң, онда қаншалықты тойымсыз болсаң да қанға тойдырамын», – деп сәлемдеме жібереді. Алайда тұтқынға түсіп мастығынан айыққан Спаргапис қолын бұғаудан босатқан бойда өзін-өзі өлтіреді. Осыдан кейін Томирис бүкіл әскерімен Кирге шабуыл жасап, парсыларды ауыр жеңіліске ұшыратып, шайқаста өлген Кирдің денесін таптыртып, оның басын қанға толтырылған тері меске салып, былай дейді: «Сен тірі кезінде қанға тоймап едің, енді тойғанша іш» (Дандамаев, 1985: 53).

Ал Диодор, Ктесий, Беросс және басқа да антикалық жазбаларда бұл оқиға қысқаша, әрі басқаша сипатта баяндалады. Ктесийде-Кир соңғы шайқасын дербиктермен өткізеді. Бұл оқиға үш күнге созылады. Бірінші күнінде парсылар дербиктерден күшті соққы алып, Кир үнділіктің қолынан ауыр жарақаттанады. Үнділіктер дербиктердің одақтасы ретінде көмек береді. Екінші күні парсылар дербиктерді тас-талқан етіп, елін жаулап алады. Бұл күнгі шайқаста үнділіктер айтылмайды, бірақ сақтар парсылардың одақтасына айналады. Үшінші күні Кир соңғы рет бұйрық беріп, жақындарының қасында көз жұмады (Щеглов, 1998:118).

Диодордың еңбегінде скифтердің әйел патшасы өздеріне жорық жасаған Кирдің әскерін талқандаған соң, алдымен Кирді тұтқынға алып, содан кейін барып оны өлтірген. Беросс ескертпесіндегі Кир Орта Азиядағы скиф тайпаларына кіретін дайлармен өткен шайқаста қаза тапқан. Ксенофонт болса «Киропедии» атты еңбегінде Кир өзінің астанасында өз ажалынан қайтқанын жазады. Алайда, ол деректі бұрмалаған. Оның себебі, Кир парсылардың астанасында емес Пасаргадахта жерленеді. Шамасы Камбиз Кирдің денесін массагеттерден сатып алса керек (Schmidt, 1953: 45). Өйткені, Кир өлген соң оның орнына таққа отырған Камбиздің кезінде сақтар мен парсылардың арақатынасы жөнделіп, Кирдің денесі парсыларға қайтарылып беріледі. Оның денесі аса құрметтеліп, Пасаргадахта арнайы жасалған кесенеге қойылған (Гусаков, 2010: 13).

Енді Кирді шайқас даласында өлтіріп, тарихта есімі аңыз ретінде қалған массагеттердің патша әйелі Томирисінің этимологиясына назар аударайық. Өкінішке орай, оның есімін

грек тілінен қазақ тіліне транскрипциялауда зерттеушілер негізінен Геродоттың әңгімесімен ғана шектеліп, басқа жазбаларға назар аударма бермейді. Осыған байланысты отандық әдебиеттерде Томирисің есіміне Тұмар, То-мар, Тамыр деп түрліше анықтама беріліп жүр. Егерде басқа жазбалармен салыстырар болсақ, Геродоттағы Томирис әйелдің емес еркектің есімі екеніне көз жеткізуге болады. Мұны басқа дерек көздерімен салыстырып көргенде анық байқалады. Мәселен Полиэнның «Стратегма» атты еңбегінде парсылардың патшасы Дарий сақтарға жорыққа шыққан кезде оған қарсы тұру үшін кеңес құрған үш патшасының бірі Тамирис деп аталады (Полиэн, 2002: 236).

Неміс тарихшысы А. Херрманн болса осы Полиэнның келтірген сақ патшалардың бірі Томирисің есімін массагеттердің патша әйелі Томириспен байланыстырады. (Немировский, 2005:219). Жоғарыдағы еңбектерден көріп отырғанымыздай Томирис деген есіммен сақтардың ер патшасы да аталған. Осы тұста көшпелілерде әйел мен еркекті бір есіммен атау дәстүрі жоқ екенін ескергеніміз жөн. Ондай болса бұл есімдегі гректің ис жалғауын алып тастасақ онда Томир деген түбірі қазақтың Темір деген атауға келетіні және оны тек ер адамдарға ғана қолданатыны белгілі болады. Осыған байланысты массагеттердің патша әйелінің есімі Томирис емес басқаша аталған деген қорытындыға келіп, массагеттердің әйел патшасының есімі Томирис деп атаған Геродоттың әңгімесіне сын көзбен қарауға мәжбүрлейді. Өйткені, Томирис туралы оқиғаны 100 жылдан кейін естіген Геродот массагеттердің патша әйелінің есімін күйеуінің есімімен ауыстырып алғаны көрініп тұр. Оның үстіне жалпы зерттеушілер өз еңбектерінде Геродот пен басқа да антикалық жазушылардың сақтар туралы берген мәліметтерді жартылай аңыздар түрінде жеткізгеніне тоқталып кетеді. Себебі олар бұл мәліметтерді басқа дерек көздерінен алған. Әсіресе, зерттеушілердің басым бөлігі Геродоттың нұсқасы шынайы тарихи дәлелдемелерге сүйенбеген қысқа әңгімелерден тұрғанын атап өтеді. Осыған байланысты болса керек, ертеде Геродотқа шебер аңыздар мен әңгімелердің шығарушысы ретінде қараған. Сондықтан Геродот өзінің еңбегінің екінші бөлімінде тыңдаушыларының алдында ақталуға және өзінің келтірген мәліметтерінің шынайы екенін арнайы түрде дәлелдеуге тырысқан. Фукидид Геродотты тарихи шындықты айтушы емес, тыңдаушылар немесе оқушылардың көңілін

бір сәтке көтеруге мақсат қойған «прозалық тарихшылардың», логографтардың қатарына жатқызды. Ал Ктесий болса өзінің «Парсы тарихын» жазған кезде алдына Геродоттың еңбектеріндегі өтіріктерді шығаруды мақсат еткен. Геродотты Аристотель, Фемистий, Гермоген, Гелий және тағы басқалары да «ертегі жазғыш» деп атаған. Ф. Мищенко Геродоттық ақпараттарға сенімділік танытпағандардың қатарына Манефонды, Гарпократионды, Феопомпады, Цициеронды, Лукианды, Иосиф Флавияны кіргізеді. Олардың қатарына Плутархты, Элиананы, Оригенды кіргізуге болады. Тіпті Плутарх Геродотқа арнап еңбек жазып, онда ол Геродотты деректерді саналы түрде бұрмалаған деп кінә тағады (Куклина, 1985: 9). Осы тұста Геродоттың шатаسقанын дәлелдеуде Ктесийдің шығармасын басшылыққа алғанымыз дұрыс. Ктесийдің жазуынша II Кир Бактрияны басып алған соң, сақтармен соғыс жүргізіп, олардың патшасы Аморганы тұтқынға алады. Аморганың әйелі Спаргапип күйеуінің тұтқынға түскенін естіген соң жаңадан әскер жинап парсыларға соққы береді де, Кирдің бірнеше туыскандарын тұтқынға алады. Бұл жағдай Кирді сақ патшасын өз туыскандарына ауыстыруға мәжбүрлейді (Артамонов, 1973: 10).

Яғни әңгімеде Кирмен соғысушы сақтардың патша әйелі Спаргапип, ал оның күйеуі Аморг деп аталады. Аморг немесе Амор деген есімнің алдына «т» дыбысын қойсақ, онда «Тамор», яғни «Темір» деген мағынаны білдіріп тұр. Өйткені, Ктесий өзінің грек тілінің ерекшелігіне байланысты және естілуіне қарай «т» дыбысынсыз «Аморг» деп жазған. Бірақ, өкінішке орай Ктесийдің Кирдің сақтарға жасаған жорығы туралы әңгімесіне салыстырмалы түрде ғана қарамасақ, оны толық шынайы деп қабылдай алмаймыз. Өйткені, Страбон да Геродотпен қатар Ктесийді де «ғажайыпқа сенетін тыңдаушылардың сезімін қанағаттандыру үшін қияли әңгімелерді құрастырушылар» деп оларды бір бағытқа топтастырып, былай дейді: «Ктесия, Геродот, Гелланикаға сенгенше, одан да Гесиод пен Гомердің батырлар туралы жазған әңгімесіне немесе қайғырушы ақындарға сенген әлдеқайда оңай» (Куклина, 1985: 9). Парсылардың сақтарға жасаған жорықтарын б.з.д. 526 жылы дүниеден озған Камбиздің орнына бірнеше жылға созылған үлкен тақталастың нәтижесінде билікке келген I Дарий Гистаспа ұйымдастырады. Оны ол билігін күшейтіп алысымен таққа талас кезінде өзін қолдағысы келмеген Бактрия мен Маргиана сияқты Ортаазиялық елдердің билеушілерін

жазалау мақсатында шабуыл жасаудан бастайды (Гусаков, 2010: 13).

Жалпы алғанда М.А. Дандамаевтың еңбегіне назар аударсақ, онда Дарий Скифияға екі рет жорық жасаған деген пікір айтылады (Дандамаев, 1963: 270). Онда ол зерттеушілердің грек деректеріне ғана ден қойып, ал Дарийдің Бехустин жазбасындағы маңызды оқиғаларды талдауға алмағанын алға тартады. Оның жазуынша Дарийдің скифтерге жасаған жорығы Қара теңіздің жағалауына қарай бағытталса, онда неге ахаменидтік жазбадағы тиграхаудалық сактар үнемі Орта Азиядағы тайпалармен қатар аталады деген мәселені қояды. Оның үстіне қаратеңіздік скифтер парсыларға парадрайя сактары деген атаумен белгілі болған және Македония, Греция және басқа да көрші елдермен қатар көрсетіледі. Яғни, бір тайпаны әр түрлі атаумен бірнеше аймаққа орналастырудың мүмкін еместігін алға тартады. Шынында да М.А. Дандамаевтың пікірін назарға алсақ, онда Бехустин жазбасы мен Геродоттағы Дарийдің скифтерге жасаған басқыншылығы екі жорықтан тұрған. Осыған байланысты тиграхаудаға жасаған жорығы жазылған Бехустин жазбасы І Дарийдің билік құрғанына үшінші жыл толғанда жазылған. Ол б.з.д. 519 жылға сәйкес келеді.

Бехустин жазбасының V-ші бағанында Дарийдің тиграхауда сактарына жасаған жорығы туралы былай делінеді: «Сөйлеп тұрған Дарий патша: мен әскерімді бастап сактардың еліне аттандым. Сол кезде бөрік шошақты сактар шайқасқа түсу үшін қарсы шықты. Мен өзенге келген кезде одан бүкіл әскеріммен бірге өттім. Содан кейін сактардың 100-ден бір бөлігін талқандадым, ал қалған бөлігін тұтқынға алдым. Олардың көсемі Скунханы тұтқынға алып, алдыма алып келді. Сол кезде оларға менің бұйрығым бойынша басқа көсем тағайындалды. Содан соң сактардың елі менікі болды» (Дандамаев, 1963: 556). Яғни, Бехистун жазбасында парсылардың патшасы Дарий әскерімен сактардың еліне аттанып, тік шошақты бөрік киген сактардың соңына түскенін, бірақ сактар онымен шайқасқа түспей кең далаға қарай шегініп кеткенін, олардың соңына түскен ол теңізден өтіп, көп сактарды өлтіргені баяндалады. Өзінің сактардың даласына жасаған жорығын одан әрі жалғастырған Дарий сактардың бір билеушісін жазалап өлтіргенін, ал Скунха деп аталатын екінші бір билеушіні сактардың өздері байлап алдына алып келген соң, оларға жаңадан билеуші тағайындап, сактарға өз билігін орнатқанын мақтанып жазады. Осы мәтінді жан-жақты талдаған

зерттеушілер, Дарий Каспий теңізіне құятын Амударияның ескі саласы Ұзбойды кесіп өтіп, Соғдыдан солтүстік-батыстағы Хорезм мен Арал теңізіне дейінгі аралықты мекендеген сактардың жерлеріне басып кірген деген болжам жасайды. Осылайша Бехустиндегі дерекке назар аударсақ, Дарий кезінде Ахеменид Кир қаза тапқан далада табысты соғыстар жүргізіп, сактардың бір бөлігін өзіне бағындыра алған. Қолға түскен Скунхаға Дарий үлкен маңыз береді. Оның суреті Бехистуннің тасында ахеменидтік патшаның басқа да күшті жаулармен бірге басылып көрсетілген (Гусаков, 2008: 65).

Дарийдің сактар даласына жасаған жорығының себебі мен уақыты туралы зерттеушілердің арасында ортақ пікір жоқ. Өкінішке орай Геродот жорықтың уақыты жөнінде тек «Вавилонды алған Дарий скифтерге қарай жорыққа шықты» деген сөзбен шектеліп, оның скифтерге жасаған жорығының негізгі себебін скифтерден Мидияға жасаған жорығы үшін кек қайтарудан іздейді. Жорықтың мақсаты готтардан шыққан римдік автор Иорданның еңбегінде былай деп беріледі: «Парсылардың патшасы Дарий готтардың (скифтерді Иордан осылай атаған) королі Антираның қызын әйелдікке сұрайды. Парсылармен туысқан болуға жиіркенішпен қараған Готтар оның өтінішін қабыл алмай, елшілерін бос қайтарады. Оған ашуланған Дарий готтарға қарсы 700 мың әскерін бастап масқарасын шығарғаны үшін кек алу мақсатында жорыққа шығады» (Черненко, 1984: 15).

Алайда бұл тұжырымдарды қате деген қазіргі таңдағы зерттеушілер осы мәселе бойынша өз пікірлерін ұсынады. Мәселен, Б.А. Рыбаков Дарийдің скифтерге жасаған жорығының негізгі себебі, Парсы империясының ықпалын сол кездегі барлық әлемге таратудан тұрған, сондықтан парсылар гректердің Қаратеңіздегі отарларын бағындыру және Грецияға баратын сауда жолдарын бақылауға алғысы келгені жөніндегі пікірін білдіреді (Рыбаков, 1979: 169). Алайда бұл автордың да болжамы дұрыс бағытқа жетелемейді. Өйткені Дарий гректерді бағындырғысы келсе, Дунайдан өтпей-ақ басқаша жолмен өздеріне қарата алатын еді. Осыған байланысты С.П. Толстовтың жасаған тұжырымдамасы шындыққа сәйкес келеді. Кирдің массагеттерге, Дарийдің скифтерге жасаған жорықтарын негіздеген ол мына пікірін алға тартады: «...Бұл екі жорыққа да басқыншылық сипат беру қиын. Өйткені екі колбасшы-патша да осындай аса көп пайда бермейтін, әрі жүзеге асуы өте қиын ақылға

қонымсыз іске бармас еді. Шамасы бұл тұста олар империяның солтүстік-шығысындағы жолдарға үнемі қауіп төндіріп тұратын скиф-массагеттердің даласын тәртіпке салуды көздесе керек... Менің ойымша Дарийдің жоспарына оттың күшімен, қылыштың жүзімен Скифияның даласына тереңірек кіре отырып, Орта Азияның солтүстік-батысынан шығу арқылы біржолата солтүстік шығысындағы қатал көршілерінің күш-қуатын талқандап, империяның солтүстік шекарасын жинақтау кірген. Оның үстіне скифтерге жорық жасау арқылы европалық скифтер қауіп төндіріп тұрған Закавказьедегі ахеменидтік билікті нығайтуды көздеді» (Толстов, 1948: 105-107). Дәл осы көзқарасты Б.Н. Граков та қолдайды. Зерттеушілер Дарийдің сақтарға екінші рет жасаған жорығының түпкі мақсатын айқындай алғанымен, алайда оның қай уақытта жүзеге асырғаны жөнінде бір ортақ шешімге келе алмауда. Мәселен, грек авторларына сүйенген В.В. Латышев алғаш рет Дарийдің сақтарға жасаған екінші жорығы б.з.д. 512 жылы жүзеге асқан деп өз пікірін қалдырады. Бұл көзқарасты Б.И. Граков, М.И. Артамонов, Б.А. Рыбаков жөн деп табады. Ал В.Д. Блаватский, Б.Г. Гафуров және тағы басқалары болса бұл жорықты б.з.д. 513 жылға әкеп тірейді. Б.з.д. 514 жылы Дарий скиф даласына жорық жасаған деген тұжырымды дәлелдеп В.В. Струве бірнеше зерттеу еңбектерін жазады (Черненко, 1984: 7-8). Оны ежелгі дүниенің жылнамасын зерттеудегі ірі маман Э. Бикерман жақтайды (Bickerman, 1969: 193.). Яғни б.з.д. 514 жылы өткен деген бағытты кеңестік зерттеушілердің басым бөлігі қолдайды (Черненко, 1984:7). Бұлардан басқа Дарийдің Скифияға жорығын батыс зерттеушілерінен Д.М. Балсер (Balcer, 1972:102) мен Дж.Камерон (Cameron, 1975:79) б.з.д. 514-510 жылдар аралығында, ірі парсытанушы Р. Фрай б.з.д. 510 жылы деген уақыттарға тоқталады (Freu, 1964: 39). Сонымен зерттеушілердің арасында нақты тұжырым болмағандықтан Дарийдің сақтарға жасаған екінші жорығы шамамен б.з.д. 514-510 жылдар аралығында жүзеге асқан. Парсылардың сақтарға жасаған екінші жорығына байланысты келесі мәселе – ол Дарийдің қанша әскери күшпен шабуыл жасағандығы болып табылады. Геродоттың жазуынша Дарий сак-скифтерге қарсы мол ірі әскери күш жинаған. Оның айтуынша Дарий Фракияның Боспорынан өтетін кезде Мрамордан екі бағана тұрғызып оған: «Ол өзімен бірге еріп келген өзіне бағынышты барлық халықтарды тізіп жазды. Оның әскері атты әскерлерді қосқанда 7000 000 әскер мен 600

кемені құраған», – деп жазады (Рыбаков, 1979: 171). Шамасы Дарий Скифияға қарай 7000000 қарулы әскерді алып шықты деп жазған Помпей Трогта Геродоттың мәліметін пайдалануы әбден мүмкін. Оның артынша Дарий готтарға қарсы 7000000 адаммен келді деп дәл осы санды Иордан да көрсетеді. Ал Ктесий Книдский болса парсы әскерлерінің санын 8000000-ға дейін көбейтеді. Геродоттың мәліметін Б.А. Рыбаков шындыққа санап, онымен толықтай келіседі (Рыбаков, 1979: 172).

Дегенмен, ертедегі авторлардың мәліметі шындыққа тура келмейді. Оның себебін Е.А. Разин дұрыс ашып береді. Ол былай деп жазады: «Геродоттың парсы әскерін асыра көрсетуі гректердің артықшылығын және олар жеңіске жеткен соғыстарының маңыздылығын ерекше атап өтудегі антикалық тарихшылардың жалпы үрдісінің негізінде жатыр» (Черненко, 1984:19). Осы көзқарасты ұстанған Геродотта Скифияны бағындыруға аттанған парсылардың санын еселеп көбейткен. Өйткені осыған дейін парсылар гректердің бірнеше қалаларын басып алған еді. Сондықтан өздерінің маскара жеңілістерін ақтау үшін олар парсылардың санын көбейтіп отырған. Оның үстіне парсылардың соққысын бірінші қабылдаған скифтер гректердің одақтасы болып келетін. Осы жағдайды Б.А. Рыбаков та былай деп атап өтеді: «Фракия мен Скифияға жасаған Дарийдің жорығын ұзақ уақыттарға созылған грек-парсы соғыстарының алғашқы әскери әрекеті деп тануымыз қажет» (Рыбаков, 1979:106). Дегенмен кейбір тарихшылардың жүргізген зерттеулерінен туындаған тұжырымы бойынша Дарийдің скифтерге жасаған әскерінің саны 100 мыңның шамасын құраған (Черненко, 1984: 20).

Скифияға қарай жорыққа жан-жақты дайындалған Дарий ешкімге де жеңілдік жасамай, әрбір парсыны әскер қатарына алған. Мәселен Геродот былай деп жазады: «Скифтерге қарсы жорыққа шығуға тиісті Эобаа деп аталатын парсының үш ұлы болатын және оны үшеуіне де скифтерге қарсы жорыққа шығуға міндеттелді. Сол кезде Эобаа Дарийге барып үшеуінің біреуін үйде қалдыруды өтініп сұрайды. Патша болса оған досы ретінде өтінішін орындап үшеуін де жорыққа қатыстырмай, үйлерінде қалдыруға уәдесін береді де, қызметшілеріне бұйырып Эобааның үш баласын да өлтірткізеді. Осылайша жазаға тартылған ұлдары мәңгіге үйлерінде қалады» (Рыбаков, 1979: 173). Скифияға жасаған жорыққа Парсы империясының құрамына кірген басқа елдер қатысқан. Бірақ олар

жорыққа қатысуға міндетті саналған парсыларға қарағанда өздерінің орнына басқа біреуді жіберу немесе сатып алу құқығын иеленді. Мысалы, вавилондық Ширку өзінің орнына жарты жылға 50 күміс цикл төлеп басқа адамды жіберсе, үш вавилондық өздерінің орнына басқа адамдарға мол ақша төлеп үш жылға жіберіп қана қоймай, Дарийдің әскеріне бір есек, 12 киім, 12 сауыт, 24 жұп аяқ киім берген (Черненко, 1984: 35). Геродоттың жазуынша б.з.д. 513 жылы Суздан шыққан парсылардың зор әскері Кіші Азия арқылы Боспорға бағыт алады. Дарий скифтердің жеріне басып кірмес бұрын алдымен теңізден барлау шайқасын жүргізеді. Бұл жөніндегі мәліметті Геродот емес Ктесий Книдский береді. Өз еңбегінде Ктесий былай жазады: «Дарий каппадокийлік сатрап Ариараманға Еуропадан өтіп, скифтерге бас салып, олардың еркектері мен әйелдерін тұтқынға алып келуге бұйрық береді. Ариараман 30 елу ескектік кемемен арғы бетке өтіп, скифтерді, соның ішінде ағасының бұйрығымен жасаған қылмысы үшін байлауда жатқан скифтік патшаның інісі Марсагетті тұтқынға алады. Скифтердің патшасы Скифарб Дарийге ызаға толы хат жазады. Дарий де одан қалыспай оған қарымта жауап жазады» (Черненко, 1984: 80-81). Осыдан кейін Ктесийдің сөзінше скифтердің патшасы жазған хатын сылтауратқан Дарий өз жорығын бастаған. Суздан бастап әскер «патша жолымен» жүріп, Каппадокияға жеткен кезде жолдан бұрылып, Фракиялық Боспордың жағасында орналасқан Халкедонға қарай бағыт алады. Осы жерден бұғаз арқылы өтуді жоспарлайды. Парсылардың Геллеспонт арқылы үлкен көпірді қалай салғаны жөнінде Эсхил өзінің өлеңінде суреттеген. Геродот болса Дарийдің салған көпірін Византия мен Боспорға кіретін храмның арасында деп анықтама береді және оның ұзындығы 1350 метр деп көрсетеді. Ол көпірді Дарий тек кемелерді пайдалану арқылы ғана сала алады. Ал жалпы көпірдің құрылысын гректер басқарды. Осылайша өзеннен арнайы салған көпірмен европалық жағалауға өткен соң, Дарийдің әскері Фракияның жеріне келіп, осы жерде өзінің тылын қорғау үшін парсылар Дориск деген бекінісін тұрғызады. Бекініс Марица өзенінің сағасындағы фракиялық тайпалардың иелігінде орналасты. Оған Дарий скифтерге қарсы жорыққа шыққан кезде күзетшілерін қалдырып кетеді. Әскері Боспордан өткен соң Дарий гректерге Истраға кемелерімен жүзіп барып, сол жерден тағы да көпір салуға бұйрық береді (Черненко, 1984: 58). Бұл жолы Дунайдан өтетін парсы әскерлеріне оларға бағынған

ионийлік гректер өздерінің кемелерінен көпір салып береді. Дарийдің Дунайдан өтуі үшін көпір салуға гректердің Абидос, Ламсак, Пария, Проконесса, Кизика, Византия, Хиос, Самос, Фокк және Милеттің тиран билеушілері кемелерін береді (Черненко, 1984: 12).

Көпірден өткен соң Дарий оны қиратып, көпірді салған гректерді өзіне қосып алғысы келеді. Бірақ Коя атты әскербасшысының ақылымен Дарий көпірді бұзудан бас тартады. Кейін Кояның бұл батыл шешімі парсыларды толық қырылудан аман сақтап қалады (Harmatta J, 1979: 20). Сонымен осы көпір арқылы парсылар Дунайдың сол жағалауына өтіп, скифтердің иелігіне аяқ басады. Парсылардың скифтерге басып кіру жоспары туралы хабар бүкіл даланың түкпір-түкпіріне тарап кетеді. Парсылардың басып кіргенін естіген скифтер жекелеп төтеп бере алмайтынын түсініп, кеңес құру үшін көрші тайпаларға өз шабармандарын аттандырады. Соның нәтижесінде жан-жақтан жиналған патшалар мәжіліс құрады. Оған тавр, агафирс, невр, андрофаг, меланхлен, гелон, будин және сарматтардың патшалары қатысады. Скифтердің патшасы оларға парсылардың патшасы бізді ғана емес сендерді де қоса басып алуға келе жатыр. Егерде олар бізді бағындырса, онда сендерге тыныштық бере қоймас, сондықтан парсыларға қарсы бірігіп соғысайық деген ұсыныс жасайды. Алайда мәжіліске қатысушылардың пікірі екіге бөлініп кетеді. Скифтермен бірге парсыларға табанды түрде соғыс жүргізуге гелондар, будиндер және сарматтар уәделерін берсе, ал неврлер, андрофагтар, агафирстер, меланхлендер мен таврлар болса парсылар тек өз иеліктеріне кірген кезде ғана шайқасатынын айтады. Олардың соғыстан тыс қалуы Дарийдің көшпенділердің арасында жүргізген іріткі салу саясатының ықпал етуінен туындаса керек. Әйтпесе олар Дарийдің қандай мақсатпен келе жатқанын алдын ала білмеуі мүмкін емес еді. Осындай бытыраңқылықтың салдарынан парсыларға қарсы көшпелі тайпалардың біртұтас одағы құрылмай қалады. Скифке көмекке тек гелондар, будиндер және сарматтар келеді. Дегенмен скифтер үшін бұл жиналыста қол жеткізген табысы көрші тайпалардың соғыс кезіндегі ұстанымдарын алдын ала анықтап алып, соғыс жүргізудің негізгі бағыттарын белгілейді (Агбунов, 1989: 142).

Осыған байланысты мәжілістен кейін соғысуға бел бұған скиф тайпалары кеңес құрып, алда өтетін соғыстың стратегиялық жоспарын жасайды. Соғысқа тек жорыққа жа-

рамды еркектер қатысып, ал әйелдер мен балаларды және барлық малдарын солтүстікке қарай көшіріп жібереді. Соның нәтижесінде скифтер емін-еркін қимылдауға мүмкіндік алады. Дегенмен басқыншыларға қарсы төтеп беру үшін скиф әскерінің құрамына еркектермен қатар қыздар мен келіншектер де кіріп, парсылармен соғысқа қолына қару ұстауға ұстамды адамдардың бәрі қатысқан. Геродоттың жазуынша солтүстікке тек аналар мен балалар ғана кеткен. Скифтердің кеңесінде әскерлердің алдына қойған міндеттерді Геродот нақты анықтайды: «...ашық майданда ешқандай да шайқасқа түспеу... екі әскери топқа бөлініп өз отарларымен шегіну және басқыншылардың жолында кездесуі мүмкін құдықтар мен басқа да су көздерін көму және шөптердің бәрін өртеу». Б.Н. Граков скифтердің жоспарын былай деп түсіндіреді: «Соғыс біртұтас стратегиялық жоспар бойынша жүргізілді, яғни жауды әбден есеңгірету үшін елдің ішіне тереңірек кіргізу тактикасын қолданды». Б.А. Рыбаков та оның тұжырымын қолдап мынадай пікірін білдіреді: «Скифиядағы парсы әскерлерінің іс-әрекеті Дарийдің ойлаған жоспарымен емес, мүмкіндігінше даланың терең түкпіріне алып баруға ұмтылған скифтердің стратегиялық есебімен анықталды». Скифтердің жаппай шегіне жүріп соғысуы парсы әскерлерінің саны жағынан өте көп болғандығынан туындады. Сондықтан жағдайды дұрыс бағамдаған скифтер жеңіске апаратын стратегияны таңдап алады (Черненко, 1984: 94). Парсылармен соғыс кезінде скифтердің әскері үш бөліктен тұрған және оларды үш патша басқарған. Бұл бөлімдер әскери іс-қимыл басталғанға дейін бөлек-бөлек орналасқан, тек белгілі міндетті бірігіп орындау үшін Иданфирс пен Таксакисінің бөлімдері қосылып әрекет етуге тиіс болған. Осыдан кейін ғана парсыларға қарсы соғыстың аяғына дейін скифтердің екі бөлімдері қимыл көрсеткен. Оның ішіндегі саны аз және шапшаң қимыл көрсететін тобын Скопасис, ал ең ірісін Иданфирс басқарса, соңғысына Таксакис қосылған. Бүкіл әскерлердің жиналу орталығына сарбаздар жан-жақтан келген. Геродоттың жазуынша скифтер әскерінің бір жерге жиналуы соғысты жүргізу жоспарын талқылаған кезде жүзеге асқан. Скифтердің соғыс жүргізетін барлық әскери күштеріне басшылық жасауды олардың бас патшасы Иданфирс атқарды. Кейін парсылардың патшасы Дарий дәл осы Иданфирспен келіссөз жүргізген. Парсылармен шайқасқа түсу немесе түспеу керектігін тек Иданфирс қана қабылдады. Келіссөз кезінде парсылар

скифтердің атынан делінген нақты жауабын осы Иданфирстен алды. Яғни Иданфирс бүкіл скифтердің атынан өз жауабын беріп отырды. Б.А.Рыбаков Иданфирс, Таксакис және Скопасис патшалық еткен тайпаларды анықтауға әрекет жасайды: «Шамасы Иданфирс Герростағы тайпалық қасиетті бейіттердің басты қорғаушысы болып табылатын Днепрдың төменгі жағындағы патша скифтеріне патшалық жасаған. Таксакис патша гелондармен будиндерге билік құрған. Мүмкін оның билігі борисфендіктер сияқты орманды дала алқаптың тайпаларына жүрсе керек. Скопасис болса Азов бойындағы көшпенді скифтерге патшалық құрған. Оларға сарматтар да қосылған» (Рыбаков, 1979: 175). Скопасис бастаған скифтердің әскери тобы парсылармен өткен соғыстың басынан бастап аяғына дейін өте қиын да күрделі мақсаттарды орындаған. Өйткені олар өте шапшаң қимылдайтын жеңіл атты әскерлерден тұрған.

Сонымен парсылармен азаттық үшін соғысқа түскен скифтер көшпенділердің ертеден келе жатқан әдістерін қолдана отырып, үш әскери топтың біріншісі парсыларды далаға тереңдете енгізу үшін алдаусыратып шығысқа қарай, қалған екеуі солтүстікке бағыт алады. Үш күндік жол жүрген скифтер парсыларға айналып келіп бас салады да, аз уақытқа созылған шайқастан соң парсыларды көзден тыс тасада қалдырмай шығысқа қарай шегініп кетеді. Нәтижесінде скифтердің жоспары жүзеге асып, оларды қуған парсылар амалсыздан далаға тереңдеп кіре береді. Оның үстіне шешуші шайқасқа бармаған скифтер парсылардың азық-түлік іздеген ұсақ топтарын талқандаумен айналысады (Черненко, 1984:14).

Парсылар скифтердің соңына түсе отырып, сарматтардың жеріне басып кіреді, кейін қайтадан скифтердің жеріне қайтып оралады. Осы жерде олар будиндер мен гелондардың иелігіне кіреді. Содан кейін парсылар Оар өзеніне жетіп, сол жерде ірі бекіністер салады да, одан әрі меланхлен, андрофаг, невр, агафирстердің жеріне жорықтар жасайды. Б.А. Рыбаковтың жазуынша Азовтың түбінде Дарий әскерін екі бөлікке бөледі. Негізгі күшін басқарған Дарий сол жерде қалып ірі бекіністер сала бастаса, ал шапшаң қимылдайтын бөлігі скифтердің соңынан қуу және будин-гелондардың иелігіне жорық жасау үшін Танаистың арғы бетіне өтеді. Будиндердің иелігіне басып кірген парсылар олардың ағаштан жасалған бекініс қаласына тарпа бас салады. Бірақ парсылар қаланы будиндар тастап кеткеніне қарамастан оны өртеп жібереді (Черненко, 1984: 94-95).

Дарийдің әскерін Оар өзеніне дейін алып келген скифтер болса бағытын кері бұрып, қайтадан батысқа қарай кетеді. Скифтердің аяқ астынан жоғалып кеткенін көрген Дарий әрі скифтердің негізгі күштерін тауып, онымен шешуші шайқасқа түсу үшін Оар өзенінің бойына салып жатқан бекінісін тастап белсенді түрде жорыққа шығады. Жолда Дарий скифтердің екі әскеріне кездескен кезде, олар парсыларды солтүстіктегі шекарасы арқылы кезінде Дариймен соғысудан бас тартқан көршілерінің аймағына алып барады. Кезінде жауға бірлесіп соғысудан бас тартқан андрофаг, меланхлен және неврлердің иеліктері скифтер мен парсылардың жорығынан қайта-қайта талқандалады, әрі осы өңірлерде скифтер мен парсылар бір-бірімен тағы да бірнеше рет шайқасқа түседі. Батыстағы агафирстердің шекарасына жеткен кезде, скифтер тағы да тосыннан оңтүстікке бұрылады. Скифтердің соңына түскен парсылардың әскері болса бұл кезде әбден сілікпесі шығып, күйзеліске түскен еді. Дарий әскерінің қайта-қайта мазасын алған скифтер парсылардың атты әскерін талқандап, оларды жаяу әскердің қорғауына барып тығылуға мәжбүрлейді (Толль, 1928: 22).

Скифтердің соңынан қуу ұзаққа созылғаны соншалықты, Дарий Иданфирске өздерін күштіміз деп есептесе шайқасқа түсуге немесе әлсіздіктерін мойындаса парсылардың билігін мойындау жөнінде келіссөз жүргізуді ұсынады. Оған Иданфирс былай деп жауап береді: «Мен ешқашанда адамдардан қорыққаннан қашқан емеспін және қазірде сенен қашып жүрген жоқпын. Мен бар болғаны бейбіт кезде қалай көшіп жүрдім, солай әлі еш өзгеріссіз көшудемін. Сенің менімен неге шайқасқа түспейсің дегеніңе айтарым, бізде сен басып алып, қиратып кетеді деген қорқыныштан тез арада шайқасқа түсетіндей қалаларымыз немесе түпкілікті орналасқан қоныстарымыз жоқ. Егерде сендер шайқасты тездеткілеріңіз келсе, онда біздің ата-бабаларымыз жатқан бейіттерді тауып алып, соны талқандаңыздар... Ал оған дейін біз сенімен соғыспаймыз, егерде біз оны қаламасақ». Иданфирис жауабын: «Мен сенің билеушің боламын деген сөзің үшін сазайынды тартасың», – деп ашық қорқытумен аяқтайды (Черненко, 1984:104). Өзінің қорқытуы жай емес екенін білдіргісі келген Иданфирис Скопасис басшылығымен скифтерді гректер күзеткен көпірге барып, оны қиратып келуді тапсырады. Гректерден орындаймыз деген жауапты алған соң, олар өздерінің негізгі күштеріне барып қосылады. Скопасис гректермен жүргізген

келіссөзден кейін скифтің патшалары тағы да кеңес өткізіп, онда шегіне жүріп шайқастан белсенді іс-әрекеттер жүргізуге көшуге, тіпті реті келсе шешуші шайқасқа түсу жөнінде шешім қабылдайды. Бірақ олар алдымен әбден әлсіреген парсы әскерлеріне жан-жақтан қайта-қайта соққылар береді, соның ішінде олар азық-түлік іздеп шыққан парсылардың әскери топтарына тұтқиылдан тап беріп жойып отырады. Әсіресе скифтердің атты әскерлері парсыларды түнде жиі-жиі шауып тұрған. Осыдан кейін ғана скифтер парсыларға шешуші шайқас беру үшін бүкіл әскерімен келіп сап түзейді.

Бұл жөнінде парсылармен соғысқа дайындалған «скифтер Дарий әскерінің алдына ең мықты деген атты әскерлерін аттандырады», – деп жазады Геродот. Скифтердің бұл әскери тобы парсыларды Истрадан үш күндік жерден күтіп алады. Е.В. Черновтың есебі бойынша парсылық әскердің бір күндік жол жүруі 28 шақырымға тең болғанын есепке алсақ скифтердің алдыңғы әскері мен парсылардың негізгі күштері Истра мен Тирасаның аралығындағы Когильник өзенінің бойында кездесуі мүмкін. Дарийдің Скифтердің даласына жасаған жорығы кезінде Дунайдың маңайындағы аймақ ірі әскери оқиғалардың өткен сахнасына айналған. Қызығы сол Страбонның еңбегінде де скиф-парсы соғысы Днестр мен Дунайдың аралығында өткен делінеді (Андрух С.И. Нижнедунайская Скифия в VI-начале I в до н.э. (Этно-политическая аспект). – Запорожье, 1995. – 206 с., с.12). Деректерге назар аударсақ, шешуші шайқасқа түсу үшін бір-біріне қарама-қарсы тұрған кезде алдарынан жүгіріп өткен қоянды қуып кеткен скифтердің іс-әрекеті парсыларға психологиялық тұрғыдан кері ықпал жасаған. Оның үстіне скифтер парсыларға бес жебе, тышқан, құрбақа және құсты хабарлама ретінде жібереді. «Хаттың» мәнін Дарийдің кеңесшісі Гобрий егерде парсылар көкке ұшып кетпесе, жерге немесе суға сүнгімесе, онда олар кері қайтпай біздің жебемізден қаза табады деп шешеді. Бұл жауапты естіген Дарий жағдайдың мүлдем мүшкіл екенін түсініп, өзінің кеңесшілері мен қолбасшыларын және басқа да жақындарын жинап, оларға кері қайтудың қауіпсіз іс-шарасын жасаудың қажеттігін жеткізеді. Оған Гобрий былай деп кеңес береді: «Патша ием, бұларды бағындыру қиын екенін көп еститін едім. Осы жаққа келіп, олардың бізді мазаққа айналдыруын көріп, естігенімнің бәрі дұрыс екеніне көзім жетті. Сондықтан менің ойымша скифтер Истрадағы көпірді қиратып тастамай тұрғанда немесе гректер бізді сатып кетпесін десек, қараңғы

түскен бойда жаппай от жағып, оның қасына жолға жарамайтын әлсіздер мен жаралыларды тастап, оған скифтерді алаңсыз сендіру үшін есектерді байлап жасырын түрде кетіп қалуымыз керек». Осы кеңесті дұрыс шешім деп таныған Дарий Дунайға қарай шегінуге жарлық береді. Сондай-ақ Гобрийдің кеңесін басшылыққа алған Дарий скифтерге қашқанын білдірмес үшін орналасқан жерлеріне қажетті жабдықтары тиелген жүктерін, әлсіреп науқасқа ұшыраған жауынгерлерін және иттер мен есектерін тастап кетеді. Ал, скифтер болса иттер мен есектердің дауыстары естіліп тұрғандықтан Дарийдің кетіп қалғанын білмей қалады. Скифтердің парсылардың кетіп қалғанын танертен байқауы, олардың парсылар тастап кеткен ордасын талқандауы Дарийге ұзап шығуға қосымша уақыт беріп қана қоймай, оларға іздерін жасырып үлгеруге мүмкіндік береді. Оның үстіне Дарийдің жаралыларды өлімге қиып тастап кетуі парсыларды үлкен қырғыннан құтқарып қалады. Алайда скифтерден аман қалудың жалғыз жолы Дунайдағы көпірге жетіп үлгеру керек деген түсінікті қабылдаған парсылардың шегінісі алғашқы түннен бастап-ақ жаппай қашуға айналады (Черненко, 1984: 104).

Дарийдің қашқаны туралы хабарды естіген Иданфирис Дунайдағы көпірді қирату мақсатымен Скопасис бастаған скифтердің әскерлерін екінші рет тағы да аттандырады. Дегенмен Дарийдің шаңдарын көрсетпес үшін түнде ғана жүргендіктен, скифтер көпірге бірінші болып жетеді де оны күзетіп отырғандарға: «гректер, сіздерге белгілеген уақыт бітті. Ал сендер болсандар бұл жерде қалу арқылы ақылсыз іс жасап жатырсыздар. Ертеректе көпірді күзету үшін қорыққандықтан қалып едіңіздер, енді көпірді талқандап тезірек кетіңіздер. Сендер құдайдың

және скифтердің арқасында еркін болдыңыздар. Сендердің бұрынғы билеушілеріңді енді қайтып ешкімге соғыс аша алмайтындай етеміз», – дейді (Фронтин, 1996: 25). Скифтердің екінші рет көпірге келуі және оны бұзып тастандар деп талап етуі гректерді тығырыққа тіреп, өзара кеңесуден кейін Милет қаласының тираны Гистийдің жоспарын қабылдауға мәжбүрленеді. Ол бойынша гректер көпірдің скифтер жағындағы бөлігін ғана қиратып, ал қалған бөлігін қиратып жатқан сыңай танытып, скифтерге «алаңсыз Дарийді іздеп тауып, біз үшін кек алыңыздар, бізге еш алаңдамаңыздар» деп ұсыныс айтады. Скифтер болса гректерге тағы да сеніп парсыларды іздеп кетеді. Таңға таман парсылар көпірге келіп жеткен кезде оларды көрген гректер көпірді қайтадан қалпына келтіреді (Фронтин, 1996: 25).

Осылайша көпірдегі кемелерді алып Грецияға кетеміз деп алдаған ионийлік гректер Дарийдің әскерін өткізіп жібереді. Сәтсіз аяқталған Дарийдің шапқыншылығы скифтердің күш қуатын әлсірете алмады. Олардың ықпалы б.з.д. V-IV ғасырларға дейін сақталып тұрды.

Қорытынды

Б.з.д. VI ғасырда скифтердің күш қуаты жоғары деңгейге жетеді. Жаумен алыс, орта және жақын қашықтықтан табысты шайқастар жүргізу үшін скифтердің негізгі шабуылдаушы және қорғаныс қару кешені қалыптасады. Қорғаныс қару-жарақтары дулыға, сауыт, қалқан, әскери белбеулерден тұрды. Иеленген аймақтарын басып алу мен кеңейту кезеңі тоқтайды. Б.з.д. VI ғасырдың соңында әлемдік империя құруға ұмтылған ахеменидтік Персияның патшасы Дарий Скифияға сәтсіз жорық жасайды.

Әдебиеттер

- Агбунов М.В. (1989) Путешествие в загадочную Скифию. Москва: Наука. 191 с.
- Алексеев А.Ю. (2003) Хронография Европейской Скифии VII-IV до н.э. Санкт-Петербург: Изд. Государственного Эрмитажа. 420 с.
- Андрух С.И. (1995) Нижнедунайская Скифия в VI-начале I в до н.э. (Этнополитическая аспект). Запорожье. 206 с.
- Артамонов М.И. (1973) Сокровища саков. Аму-Дарьинский клад. Алтайские курганы. Минусинские бронзы. Сибирское золото. Москва: Искусство. 280 с.
- Балахванцев А.С. (2018) Политическая история ранней Парфии. Москва. Дисс. на соиск. уч. степ. докт. ис. наук. 467 с.
- Гусаков В.В. (2008) Эволюция мифа в традиционном обществе (по результатам центральноазиатских этнологических исследований). Народное творчество и этнография. №1. С.61-68.
- Гусаков В.В. (2010) Сако-массагеты, их соседи и современники в среднеазиатской политике державы Ахеменидов. Вопросы истории. Вестник Владикавказского научного центра. №1. Т.10. С.11-16.
- Дандамаев М.А. (1985) Политическая история Ахеменидской державы. Москва: Наука. 319 с.
- Куклина И.В. (1985) Этногеография Скифии по античным источникам. Ленинград: Наука. 206 с.

- Немировский А.А. (2005) Массагеты Геродота и саки тиграхауда. Эдубба вечна и постоянна. Санкт-Петербург. С. 217-224
- Полиэн. (2002) Стратегемы. Пер. с. греч. Под. Общ. Ред. А.К.Нефедкина. Санкт-Петербург: Евразия. 608 с.
- Рыбаков Б.А. (1979) Геродотова Скифия. Историко-географический анализ. Москва: Наука. 242 с.
- Толль Н.П. (1928) Скифы и гунны. Париж: Евразийское книгоиздательство. 106 с.
- Толстов С.П. (1948) По следам древнехорезмийской цивилизации. Москва. Ленинград: АН СССР. 328 с.
- Фронтин С.Ю. (1996) Военные хитрости (Стратегемы). Санкт-Петербург: Алетейя. 520.
- Черненко Е.В. (1984) Скифо-Персидская война. Киев: Наукова думка. 117 с.
- Щеглов Д.А. (1998) Массagetский поход Кира Великого (локализация и историческая интерпретация). Военная археология. Оружие и военное дело в исторической и социальной перспективе. Санкт-Петербург. 1998. С. 114-118.
- Balcer J.M. (1972) Darius' Scythian expedition. Classical Philology. Vol. 76. p. 99-132
- Bickerman E.J.(1969) Chronology of the Ancient World. London.352 p.
- Cameron G.G. (1975) Darius the Great and his Scythian (Saka) campaign. Bisutun and Herodotus. Aclr. Vol. 4. p. 77-88
- Curzon George Nathaniel. (2018) Persia and the Persian Question. Cambridge University Press. 175 p.
- Frye R.N. (1964) The charisma of kingship in ancient Iran. Iran. Vol. 6. p. 36-54.
- Harmatta J. (1979) Darius' expedition against the Saka tigraxauda. Studies in the sources on the history of Pre-Islamic Central Asia. Budapest. p. 19-28.
- Schmidt E.F. (1953) Persepolis. Chicago. Vol. 1-3.

References

- Agbunov M.V. (1989) Puteshestvie v zagadochnuii Skifiu. [Journey to the mysterious Scythia]. Moskva: Nauka. 191 s.
- Alekseev A.Iu. (2003) Khronografiia Evropeiskoi Skifii VII-IV d.n.e. [Chronography of European Scythia VII-IV bc]. Sankt-Peterburg: Izd. Gosudarstvennogo Ermitazha. 420 s.
- Andruk S.I. (1995) Nizhnedunaiskaia Skifiia v VI-nachale I v do n.e. (Ethno-politicheskaia aspekt). [Lower Danube Scythia in the 6th-beginning of the 1st century bc(Ethno-political aspect)]. Zaporozhe. 206 s.
- Artamonov M.I. (1973) Sokrovishcha sakov. Amu-Darinskii klad. Altaiskie kurgany. Minusinskie bronzy. Sibirskoe zoloto. [Treasures of the Sakas. Amu-Darya treasure. Altai burial mounds. Minusinsk bronzes. Siberian gold]. Moskva: Iskusstvo. 280 s.
- Balakhvantsev A.S. (2018) Politicheskaia istoriia rannei Parfii. [Political history of early Parthia]. Moskva. Diss. na soisk. uch. step. dokt. is. nauk. 467 s.
- Gusakov V.V. (2008) Evoliutsiia mifa v traditsionnom obshchestve (po rezul'tatam tsentralnoaziatskikh etnologicheskikh issledovani). [Evolution of Myth in Traditional Society (Based on the Results of Central Asian Ethnological Research)]. Narodnoe tvorchestvo i etnografiia. №1. S.61-68.
- Gusakov V.V. (2010) Sako-massagety, ikh sosedi i sovremenniki v sredneaziatskoi politike derzhavy Akhemenidov. [Sako-Massagets, their neighbors and contemporaries in the Central Asian politics of the Achaemenid state]. Voprosy istorii. Vestnik Vladikavkazskogo nauchnogo tsentra. №1. T.10. S.11-16.
- Dandamaev M.A. (1985) Politicheskaia istoriia Akhemenidskoi derzhavy. [Political history of the Achaemenid state]. Moskva: Nauka. 319 s.
- Kuklina I.V. (1985) Etnogeografiia Skifii po antichnym istochnikam. [Ethnogeography of Scythia according to ancient sources]. Lenigrad: Nauka. 206 s.
- Nemirovskii A.A. (2005) Massagety Gerodota i saki tigrakhauda. Edubba vechna i postoianna. [Massagets of Herodotus and Saki Tigrahauda. Edubba is eternal and constant]. Sankt-Peterburg. S. 217-224
- Polien. (2002) Strategemy. [Stratagems]. Per. s. grech. Pod. Obshch. Red. A.K.Nefedkina. Sankt-Peterburg: Evraziia. 608 s.
- Rybakov B.A. (1979) Gerodotova Skifiia. Istoriko-geograficheskii analiz. [Herodotov Scythia. Historical and geographical analysis]. Moskva: Nauka. 242 s.
- Toll N.P. (1928) Skify i gunny. [Scythians and Huns]. Parizh: Evraziiskoe knigoizdatelstvo. 106 s.
- Tolstov S.P. (1948) Po sledam drevnekhorezmiiskoi tsivilizatsii. [In the footsteps of the ancient Khorezm civilization]. Moskva. Leningrad: AN SSSR. 328 s.
- Frontin S.Iu. (1996) Voennye khitrosti (Strategemy). [War Tricks (Stratagems)]. Sankt-Peterburg: Aleteia. 520 s.
- Chernenko E.V. (1984) Skifo-Persidskaia voina. [Scytho-Persian War]. Kiev: Naukova dumka. 117 s.
- Shcheglov D.A. (1998) Massagetskii pokhod Kira Velikogo (lokalizatsiia i istoricheskaiia interpretatsiia). [Cyrus the Great's Massaget campaign (localization and historical interpretation)]7 Voennaia arkheologiia. Oruzhie i voennoe delo v istoricheskoi i sotcialnoi perspektive. Sankt-Peterburg. 1998. S. 114-118.
- Balcer J.M. (1972) Darius' Scythian expedition. Classical Philology. Vol. 76. p. 99-132
- Bickerman E.J.(1969) Chronology of the Ancient World. London.352 p.
- Cameron G.G. (1975) Darius the Great and his Scythian (Saka) campaign. Bisutun and Herodotus. Aclr. Vol. 4. p. 77-88
- Curzon George Nathaniel. (2018) Persia and the Persian Question. Cambridge University Press. 175 p.
- Frye R.N. (1964) The charisma of kingship in ancient Iran. Iran. Vol. 6. p. 36-54.
- Harmatta J. (1979) Darius' expedition against the Saka tigraxauda. Studies in the sources on the history of Pre-Islamic Central Asia. Budapest. p. 19-28.
- Schmidt E.F. (1953) Persepolis. Chicago. Vol. 1-3.

FTAMP 03.61.00

<https://doi.org/10.26577/JH.2021.v100.i1.010>**С.С. Бекешов**

Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар мен
инжиниринг университеті, Қазақстан, Ақтау қ.
e-mail: bekeshov_sarsen@mail.ru

ҚАЗАҚТЫҢ ДӘСТҮРЛІ АҒАШ ҰҚСАТУ, ОЙМЫШТАУ ТАРИХНАМАСЫ

Бұл мақалада қазақтың дәстүрлі ағаш ою өнері халқымыздың заттық және рухани мәдениетінің негізгі элементтері қарастырылады. Зерттеуде ағаш бұйымдарының көнеден сақталған түп нұсқалары мен ағаш шеберлердің XVIII және XX ғасыр басындағы қолөнер бұйымдары сараланады. Орта Азия халықтарының ағаш ұқсату, оймыштау өнеріне қатысты еңбектерге шолу жасалады. Соның ішінде М.С. Мұқановтың «Қазахская юрта», Х. Арғынбаевтың көлемді зерттеу еңбегі «Қазақ халқының қолөнері», Ө. Жәнібековтің «Культура казахского ремесла», көп жылдар Қазақстанның Орталық мұражайында қызмет еткен этнограф, зерттеуші Н.А. Оразбаеваның «Народное декоративно-прикладное искусство казахов», С. Қасимановтың «Қазақ халқының қолөнері» еңбегінде ағаш ұқсату технологиясы мен ою-өрнек түрлеріне кеңінен қарастырған, К. Ибраеваның «Казахский орнамент», Т.К. Басеновтің «Казахский народный орнамент» ою-өрнектің бес топқа бөлгені туралы қарастырған, Ұ. Қыдыралиннің «Маңғыстау қазақтарының дәстүрлі шаруашылығы» атты қомақты еңбегінде «Қолөнерге байланысты үй кәсіптері» бөлімінде ер және әйел адамдар қол өнері ғылыми тұрғыда сараланған, осы тақырып аясында авторлар ағаш шеберлердің әдіс-тәсілдерін қарастырған. Олардың шығармашылық мұралары – үй жиһаздары, ыдыс-аяқтар, арбалар, күймелер, ер-тұрмандар мен әдет-салтқа қатысты бұйымдар да көрініс тапқан. Осы жәдігерлер арнайы ізденіс пен ғылыми талдауға негіз болды. Маңызды зерттеу нысандарымен қатар ол бұйымдарда белгілі бір қалыпта сақталған ағаш оймыштаудың әдістері мен тәсілдері, шеберлердің құрал-саймандарын зерделеуден де туындап отыр.

Еңбекте ағаш оймыштау өнері тұтас, қазақтың дәстүрлі мәдениеті ауқымында, оның дамуының басты салалары шаруашылық-тұрмыстық және жерлеу ғұрпы тұрғысында қаралады.

Түйін сөздер: ағаш, өрнектеу, оймыштау, қазақтар, қолөнер бұйымдары.

S.S. Bekeshov

Yessenov University, Kazakhstan, Aktau
e-mail: bekeshov_sarsen@mail.ru

Historiography of kazakh traditional wood carving

This article examines the main elements of the subject and spiritual culture of the Kazakh traditional wooden ornament. The study examines the primordially preserved original wood products and crafts of carpenters of the 18th – early 20th centuries. Review of the works of the peoples of Central Asia on the art of woodcarving, design and decoration. Including «Kazakh yurt» by M. S. Mukanov, voluminous research work of H. Argyubaev «Craft of the Kazakh people», «The culture of Kazakh crafts» by U. Zhanibekov, «Folk decorative and applied art of Kazakhs» which was written by ethnographer and researcher N.A. Orazbayeva, S. Kasimanova «Crafts of the Kazakh people» demonstrates the technology of processing wood and types of ornaments, «Kazakh ornament» by K. Ibraeva, «Kazakh folk ornament» by T.K. Basenova. In the significant work of U. Kydyralin «The traditional economy of the Mangistau Kazakhs» in the section «Handiwork related to home craft» male and female crafts are scientifically differentiated, the authors considered the techniques of craftsmen. Their creative heritage includes household items, dishes, carts, chariots, saddles and objects related to customs and traditions. These exhibits became the basis for special research and scientific analysis. In addition to important research objects, methods and techniques of wood carving, preserved in a certain form in products, are also the result of studying the tools of craftsmen.

The study examines the art of woodcarving as a whole, in the context of traditional Kazakh culture, the main directions of its development from the point of view of everyday and funeral customs.

Key words: wood, ornamentation, carving, Kazakhs, handicrafts.

С.С. Бекешов

Каспийский государственный университет технологий и инжиниринга
имени Ш. Есенова, Казахстан, г. Актау,
e-mail: bekeshov_sarsen@mail.ru

Историография казахской традиционной резьбы по дереву

В данной статье рассматриваются основные элементы предметной и духовной культуры казахского традиционного деревянного орнамента. В исследовании рассматриваются исконно сохранённые оригинальные изделия из дерева и ремесел плотников XVIII – начала XX веков. Делается обзор произведений народов Средней Азии по искусству резьбы по дереву, оформлению и их украшения. В том числе «Казахская юрта» М. С. Муканова, объемный исследовательский труд Х. Аргынбаева «Ремесло казахского народа», «Культура казахских ремесел» У. Жанибекова, «Народное декоративно-прикладное искусство казахов», написанное этнографом и исследователем Н.А. Оразбаевой, в книге «Ремесла казахского народа» С. Касиманов широко рассматривается технология обработки дерева и виды орнаментов, «Казахский орнамент» К. Ибраевой, «Казахский народный орнамент» Т.К. Басенова. В значительном труде У. Кыдыралина «Традиционное хозяйство мангистауских казахов», в разделе «Рукоделие, связанное с домашним ремеслом» научно дифференцированы мужские и женские ремесла, авторы рассмотрели приемы мастеров. Их творческое наследие включает предметы домашнего обихода, посуду, телеги, колесницы, седла и также есть предметы, связанные с обычаями и традициями. Эти экспонаты стали основой для специальных исследований и научного анализа. Помимо важных объектов исследования, методы и приемы резьбы по дереву, сохранившиеся в определенной форме в изделиях, также являются результатом изучения орудий труда мастеров.

В исследовании рассматривается искусство резьбы по дереву в целом, в контексте традиционной казахской культуры, основные направления ее развития с точки зрения бытовых и погребальных обычаев.

Ключевые слова: дерево, орнаментация, резьба, казахи, изделия ремесла.

Кіріспе

Қазақ қолөнеріндегі өнердің кең тараған түрі тұрмыстық бұйымдар ағаштан ұқсату (жасау) болып табылады. Бұл үшін ағаш шеберлері негізгі шикізат етіп ағаш пен сүйек, күміс пластинкалар, теріні көркем өңдей отырып, пайдаланды. Ағашты оймыштап, әрлеу әдісінің ерте кезден келе жатқан дәстүрі осы күнге дейін кейбір белгілі шеберлер арасында сақталып пайдаланылып келеді. Қазақстанның Орталық, Облыстық тарихи-өлкетану мұражайларында ағаштан ұқсатылған бұйымдар XVIII және XX ғасырдың бас кезінде жасалынған. Қазақстанда кездесетін қолөнер бұйымдары бірнеше аймақтарды (Батыс, Шығыс, Оңтүстік, Орталық, Солтүстік) қамтиды. Жинақталған материалдар шаруашылық-тұрмыстық саладағы қазақ халқының ағаш ою өнерінің мүлдем толық зерттелмегендігін айғақтап, алдағы мерзімде оны кешенді зерттеу қажеттігіне әкелді.

Материалдар және әдістер

Осы зерттеу бойынша ғылыми материалдар екі топты құрады: біріншісі біздің жерімізге келген алғашқы саяхатшылар, зерттеушілердің жазбалары мен отандық зерттеушілер еңбектері;

екіншісі жоғарыда айтып өткеніміздей өңірлік музей қорларында жинақталған ағаш бұйымдар коллекциясының озық үлгілері. Алғашқы зерттеулер мақалаға жазба дерек ретінде, ағаш оймыштау өнерінің дәстүрлі қазақ қоғамындағы қолданысының дәлме-дәл болмысын анықтауға мүмкіндік береді. Отандық зерттеушілердің еңбектері тарихнамалық, деректік қор ретінде ғылыми салыстырмалы сараптауға негіз болды. Музей экспонаттары ағаш оймыштау өнеріндегі көне дәстүрлі технологиясын анықтауға, ою-өрнектердің семантикасын нақтылауға мүмкіндік береді.

Нәтижелер және талдаулар

Қазақтың дәстүрлі ағаш ұқсату және ою өнері көптеген саяхатшылар мен әскери шенді қызметкерлерді, ғылыми ізденіспен шұғылданған ғалымдарды бей-жай қалдырмады. Осы бір талғамы зор қолөнер саласы туралы алғашқы рет «тарихтың патшасы» атанған Геродот көшпелі халықтың тұрғын үйлері туралы «Әркім ағаштың астында өмір сүреді. Қыс мезгілінде ағаш ақ киізбен тығыздалып жабылса, ал жаз кезінде төбесі ашық қалдырылады» – деп тандай қакты (Геродот, 1972: 103).

Әл ибн Фадлан X ғасырда қазіргі Батыс Қазақстан аумағынан (Жем өзені) өтіп бара

жатып оғыздардан көрген күмбез тәрізді киіз үй туралы баяндайды. Әл-Якуби XI ғасырда түріктердің киізбен жабылған қабырғалы шатырлары туралы өз еңбегінде атап көрсетеді Орталық Азия көшпелілерінің «Доңғалақты үй», «Үй арбасы» жөніндегі өз еңбектерінде Плано Карпини мен Гильом де Рубрук те XIII ғасырдың орта кезінде жазып қалдырған.

Тарихшы ибн Баттута өз еңбегінде Алтын Орда дәуіріндегі қазіргі Қазақстан жеріндегі мекендеген елдің «үйлі арбасы» туралы тоқталады.

Қазіргі таңда XVI ғасырдың небір ағаш бұйымдарының басым көпшілігі Эрмитажда сақтаулы. XVI ғасырда ибн Рузбихан ханның соғыс жорықтарының біріне қатыса жүріп, мол олжаның, мүлкімен қоса қазақтардың он мыңға жуық киіз үйлерінің қолға түскенін мәлімдейді.

Қазақтардың сол кездегі шаруашылығы мен мәдениеті туралы XVI ғасырдың ортасында ибн Рузбихан «Бұл елдің кейбір ағаштары өте қатты болады, олардан үлкен шеберлікпен төрт доңғалақты күркесі бар мықты арбалар жасайды» деп суреттейді. Олеарий Адам өз еңбегінде XVII ғасырда қазақтар пайдаланған «Күйме арбасы» туралы құнды мәліметтер қалдырған. Онда: «Қос дөңгелекті түндігі ашылған күмбезге кіретін есігінің ортасында терезесі бар».

Капитан И.Г. Андреев өз еңбегінде XVIII ғасырдағы қазақ ауылында болған сапарынан кейін халықтың қолөнері, салт-дәстүрі, наным-сенім туралы сөз етеді, нәзік ағаштан киіз үй тұрғызу, ер-тоқым, ағаштан ыдыс-аяқ жонатындығы жөнінде арнайы тоқталады (Андреев, 1998:66-67).

XIX ғасырдың аяғында қазақтар небір көркем қолөнер бұйымдарын (XVIII-XIX ғғ.) Петербургтегі шығыстанушылардың 3-ші конгресінің көрмесіне қойылған. Неміс дәрігері Р. Карутц «Среди киргизов и туркменов на Мангышлаке» атты еңбегінде халықтың қолөнеріне қатысты көптеген құнды дерек келтіреді. Автор көшпелілердің ішіп-жем, заттық мәдениетін арнайы зерттеген. Ол еңбегінде ағаштан ұқсатылған бұйымдарға, әсіресе, «киіз үйдің сықырлауығына», «темекі салғышқа», «оймышталған маңдайшаларға», «босағаларға» жан-жақты тоқталып өткен.

Раушан Каргабекованың «Ағаш ою» мақаласында қазақтың ағаш ою әдістері мен түрлерін сипаттап өткен. Ағаш өңдеуі бүкіл Қазақстан аумағы бойынша таралған және де арнайы қазахи оюмен өрнектелген. Ағаш шеберлері орманға бай Шығыс және Солтүстік Қазақстанда

қатты ағаштарды пайдаланып, арнайы ою үшін пайдаланады, соның ішінде қызыл қайың, үйеңкі, қара немесе қызыл балқарағай, күл, жаңғақ ағашы және емен. Оңтүстік Қазақстанда қарағаш, жаңғақ ағашы, алмұрт, акация, шынар ағаштары ою үшін қолданылады (Kargabekova, 2018).

Меруерт Егізбаева және Ринат Жұматаевтың «Тарбағатай қазақтарының сәндік және қолданылған өнері» еңбегінде ағаштан жасалған бұйымдар Тарбағатай қазақтарының тұрмысында ұзақ және өте кең қолданылғанына тоқталады. Оның себебі ағаштың қол жетімділігі және оны өңдеудің қарапайымдылығы ғана емес, сонымен қатар бұл материалдың қажеттілігі көшпенділер үшін маңызды сапа болып табылады (Egizbayeva, Zhumataeva, 2013).

Лариса Додхудоева өзінің «Тәжікстандағы ағаштан ойып салу өнері» еңбегінде Паргардағы Муг тауы сарайынан табылған біздің дәуіріміздің VII-VIII ғасырлары аралығында құрылыстар болғандығын жазады. Оюлар әртүрлі және табиғи материалдарды өңдеудің жоғары техникасымен, оның ішінде қанжар қабықшаларын, жебе біліктерін, түймелерді, күректерді, ыдыстарды, құрсауды және басқаларын қолданумен ерекшеленеді. Бұл қолөнердің тағы бір тәсілі өрім жасау болды (Ulugova, 2020).

Ағаш оюға қатысты мәліметтер – қазақтың кәсібі, (соның ішінде ағаш ұқсатуға қатысты) көптеген мақалалар, саяхатшылардың қолжазбалары – революцияға дейінгі авторлар, кейбіреулердің тағдырлары мен өмір жолдары елеусіз қалып отырған.

Ағаш ұқсатуға қатысты, әсіресе, қолөнер бұйымдары мен ондағы ою-өрнек түрлерінің орналасуы жөнінде Кеңес дәуіріндегі республика зерттеушілері де зерттеген. Орыс, Орта Азия халықтарының (өзбек, түркмен, қырғыз) ағаш оймыштауға қатысты материалдар жинақталып, жүйеленген. Сондай-ақ, ағаш ұқсатуға қатысты, әсіресе, оны тазалау, дайындау, құрал-саймандар жөніндегі мәліметтер де кеңінен зерделеніп отырған. Осындай еңбектердің бірі – ағаш шеберлеріне көмекші құрал ретінде жарық көрген А.А. Авросимова, Н.Н. Каплан, Т.Б. Митлянскаялардың «Художественная резьба по дереву, кости и рогу» атты көлемді зерттеуі. Еңбекте орыс халқының дәстүрлі ағаш ою өнері туралы айтылған, ыдыс-аяқтар мен шаруашылық бұйымдардағы шеңберлі және геометриялық оймыштар нақты сараланады. Археологиялық қазба жұмыстары негізінде баяндалатын В.А. Барадулиннің «Художественная обработка по дереву» атты еңбегінде де ағаш оймыштары

кеңінен талданады. Ал орыс деревнясы мен қалалардағы ескі үйлер мен храмдардағы күрделі аумақты оймыштар А.В. Кирюхиннің құрастырумен шығарылған «Домовая и художественная резьба по дереву» атты еңбегінде жан-жақты баяндалған. Зерттеуде ағаш оймыштаудың соңғы кезде назардан тыс қалып бара жатқанына да көңіл аударылады.

Ағаш ұқсату өнері Орта Азия халықтары зерттеушілерін де бей-жай қалдырмаған. Н.А. Аведованың «Ташкентская резьба по дереву в работах Максуда Касимова» атты еңбегінде туысқан өзбек халқының қолөнері сөз болады. Сонымен қатар өзбек халқының өзіне тән оймыштау ерекшеліктері кестесімен берілген. Зерттеуші жергілікті шеберлердің қазақ, қырғыз, түркімен халықтарының ою-өрнектерін жетік меңгеріп, оларды ағаштан ұқсатылған бұйымдарға тиімді етіп қолдана білгендігін, тіпті оны күрделі композиция құру барысында топтастыра бере алғандығына көңіл аударып, оймыштардың арнайы «топқа» бөлінуіне ерекше тоқталады.

Ағаш оймыштау өнерінің тәжік халқы арасында да кеңінен тарағаны М.А. Рузиевтің «Искусство таджикской резьбы по дереву (конец XIX–XX вв.)» атты еңбегінде баяндалады. Көп жылдық экспедиция материалдары бойынша жазылған еңбекте оймыштау өнерінің архитектура (сәулет) мен мешіт, монша және үй жиһаздарында қалай көрініс тапқаны, шеберлердің геометриялық және өсімдік тектес ою-өрнектерінің «шектеулі», «жолақты» түрін өзіндік стильмен бере білгендігіне назар салынады. Әсіресе, қарастырылып отырған кезеңдегі шеберлер арасында оймыштың тілік, бедерлі, жайпақ бедерлі, екі-үш қырлы бедер түрлерінің кеңінен қолданылғаны айтылып, осы оймыштарға арналған құрал-саймандарға біршама тоқталады. Ал тәжіктердің ағаш оймыштарындағы ою-өрнек түрлері мен оған көрші халықтың әсері бар екені туралы зерттеуші М.Андреевтің «Орнамент горных таджиков и киргиз Памира» еңбегіне арқау болған (Андреев, 1928: 41). Еңбекте тұрғын үйдің қабырғалары мен бұйымдарда орындалған ою-өрнектер қарапайым әдіспен, сондай-ақ «чулочный» орнаментпен (өрнекпен) көркемдеп, өзіндік ерекшеліктерімен дараланатыны баса айтылады. Бұндай ерекшеліктің орын алу себебін М.Е. Массон бұл өңір халқының мұсылман дінін қабылдағанға дейінгі дәстүрлерінен, яғни арийлік стильден іздейді.

Жоғарыда аталған зерттеуде тіреуіштерде (колона) оймышталған, ондағы тілік және

биік, аласа оймыштар мен өсімдік пен геометриялық ою-өрнектердің қолданылуы сөз болады. Сонымен қатар моңғол халқының ағаш оймыштау өнеріне қатысты деректер Н.В. Кочешковтың «Народное искусство монголов» атты еңбегінде жүйелі қамтылған. Ағаш түрлеріне бай келетін моңғол өлкесінде ағаш ұқсатумен халықтың басым көпшілігі дерлік айналысқан. Шеберлер әр бұйым түрлеріне қарай, мәселен киіз үй сүйегі, үй жиһаздары мен ыдыс-аяқтарға арнап ағаш түрлерін дұрыс тандай білген. Этнографиялық экспедиция материалдары негізінде башқұрт халқының қолөнеріне қатысты С.А. Авижанская, Н.В. Бикбулатов, Р.Г. Кузеевтердің «Декоративно-прикладное искусство башкир» атты көлемді еңбектері жарық көрді. Авторлар ағаш оймыштаудың оңтүстік-шығыс аймақта кең өріс алғандығын және негізінен үй жиһаздары мен ыдыс аяқтарда өрнекті (ажурные) оймыштың басым таралғанына, алайда бұл өнер түрінің кейінгі кездері ұмытылып бара жатқанына тоқталады. Кеңес дәуірінде якут халқындағы ағаш оймыштау өнері де зерттелген. Белгілі зерттеуші И.А. Потаповтың «Якутская народная резьба по дереву» атты еңбегінде қолөнер шеберлерін екі топқа, ағаш бұйымдарын оймыштаушы – кәсіби шеберлерді бес топқа (қазба байлықтарды өңдеп, талшықты өсімдік затты өңдеу, ағаш өңдеу саласы, ағашты нығыздау саласы, жан-жануарлардан алынатын шикізат көздерін өңдеу) бөліп қарастырады. Әсіресе, автордың еңбегінде ерекше көңіл аудартатын жайт қазақ халқының қымыз құятын тегене іспеттес «чоронның» жасалу ерекшелігі мен ұқсастығы. Осындай ұқсастық тостаған мен піспекте де байқалады.

Туысқан қарақалпақ халқындағы ағаш ұқсату өнерінің тарихы «Этнография каракалпаков (XIX начало XX века)» атты еңбекте кең көлемде зерттелген. Еңбекте қарақалпақтар арасындағы ағаш оймыштардың ерекшеліктері мен осы кәсіпке байланысты діни-нанымдар кеңінен сөз болады. Ал осы халықтың қолөнеріндегі ою-өрнек жөніндегі мағлұматтар 1945-1950 жылдары жасакталған Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедиция материалдарында біршама көрініс тапқан. Бұл материалдарда ою-өрнектердің негізінен кебеже мен есіктерде, сондай-ақ ұсақ-түйек бұйымдар мен ұлттық киімдерді кестеленуі талданады (Жданко, 1955: 55-69).

Ағаш ою өнері бурят халқы арасында да кең таралған. Зерттеуші И.И. Соктоева «Изобразительное и декоративное искусство Бурятии»

атты еңбегінде шебердің бұйымдар жасайтын ағаш түрлеріне айрықша мән беретінін және негізінен оларда ірі бедерлі оймыштардың кен таралғанын, мұның ірі құрылыстармен храмдарда да орын алғанына назар аударады. Әсіресе, шеберлердің балаларға арналған сувенирлер «гротест» мәнерімен орындалатынына тоқталады. Қазақтардағы ағаш ұқсату өнерінен айтарлықтай ерекшелігі жоқ қырғыз қолөнерінің дамуы да зерттеушілер назарынан тыс қалмаған. Қырғыз шеберінің ыдыс-аяқ пен музыкалық аспаптар жасаудағы дәстүрлері ғалым К.И. Антипинаның «Особенности материальной культуры и прикладного искусства южных киргизов» атты еңбегінде арқау болған. Ағаш бұйымдардың сүйекпен әдіптелуі баяндалған Н.А. Оразбаеваның «Искусство резьбы по кости казахов» атты еңбегінде Қазақстанның барлық дерлік аймағында кездесетін ағаш бұйымдардың түрлері, атаулары, оймыштау технологиясы сараланады. Қазақстанның Қостанай, Ақтөбе облыстарының материалдары бойынша жазылған т.ғ.д., профессор М. Мұқановтың «Резьба по дереву у казахов» атты мақаласы бұл мәселеге байланысты алғашқы еңбек. Мақалада осы өңірлердегі үй жиһаздары мен ыдыс-аяқтар, шаруашылық бұйымдардың ұқсату әдісіне кеңінен тоқталады, сонымен қоса құрал-саймандар сөз болады. Бүгінде ағаш оймыштарында ою-өрнектердің мән-мазмұны мен құпия сыры зерттеуші ғалымдарды бей-жай қалдырмай әлі де өзіне көңіл аудартып келеді. Бұл тақырып аясында екі ұдай пікірлер де аз емес (Муканов, 1959: 159-163).

Осы тақырып төңірегінде алғаш С.В. Иванов «Орнамент народов Сибири как исторический источник» атты еңбегінде қозғаған. Аталған ғылыми еңбекте әр этностың ою-өрнектері мен таңбалары туралы мол мағлұматтар келтіріліп, ою-өрнектердің орналасу әдісіне тиянақты түрде жүйеленеді. Сондай-ақ еңбекте ою-өрнектің генезисі, олардың әр ұлтта атауы мен семантикасы талданады. Кеңес дәуірінде Солтүстік Кавказ халықтарындағы ағаш бұйымдарын оймыштау да біршама зерттелген. Әсіресе, 1959 жылғы Солтүстік Кавказда болған экспедиция адыгей, черкес, кабардин халықтарындағы ағаш бұйымдарының оюмышталуы туралы мол мәлімет жинады. Екі комплекске бөліп қарастырылатын Кавказ халықтарының ағаш бұйымдарының (үй жиһаздары мен ыдыс-аяқтар) түрлі материалдармен көркемдеуі, ою-өрнектер салуы зерттеушілердің назарын аудартқан.

Қазақ қолөнерінің бір саласы болған «ағаш оймыштау» туралы әлі күнге дейін арнайы зерттелген еңбектер жоқтың қасы. Академик Ә.Х. Марғұлан «Казахское народное прикладное искусство» атты күрделі еңбегінің «Резьба по дереву и кости» атты бөлімінде ағаш бұйымдарының түрі мен оймыш түрлеріне қысқаша тоқталып өткен.

Ғалымның үш томдық еңбегінің 2-ші томындағы «Мебель и домашняя утварь» және «Ершілік» өнері туралы тарауында автор ағаш өнеріне жалпылама сипаттама беріп, түрлі-түсті суреттерімен шектелген. Ал белгілі этнограф М.С. Мұқановтың «Казахская юрта» атты көлемді ғылыми еңбегінде киіз үйдің даму тарихы жөнінде көп мәліметтер келтіріліп жүйелі сараланады. Сондай-ақ, «қазақтың киіз үйінің» ұқсату технологиясына, киізге жасалатын бұйымдар мен ондағы сан алуан өрнекті бау-басқұрларға, шашақ, жел бауларға кеңінен тоқталған. Қазақ халқының қолөнері туралы көп жылдық этнографиялық экспедиция нәтижесінде жазылған Х. Арғынбаевтың көлемді зерттеуінің алатын орны ағаш ою өнері үшін де ерекше. Автор көлемді еңбегінде «Ағаш ұқсату», «Үйшілер өнері», «Ершілер өнер», «Мебельдер мен ыдыс-аяқтар жасау өнері» тақырыптарына жеке-жеке тоқталып, зерттеген. Қазақ халқының қолөнерін жетік меңгерген этнограф, қоғам қайраткері Ө. Жәнібеков «Культура казахского ремесла», «Жолайырықта», «Эхо... По следам легенды о золотой домбре» еңбектерін бірлі-жарым ағаш ою түріне тоқталып өтеді. Ол түрлі-түсті суреттермен толықтырылған. Кейінгі кезде жарық көрген «Казахи. Историко-этнографическое» атты еңбектің «Домашние промыслы и ремесла в конце XIX начале XX вв.», «Деревообделочное искусство», «Пища и утварь» тарауларында ағаштан ұқсатылатын шаруашылық бұйымдар туралы мол деректер кездеседі.

Көп жылдар Орталық мұражайында қызмет еткен этнограф, зерттеуші Н.А. Оразбаеваның «Народное декоративно-прикладное искусство казахов» атты еңбегінде ағаштан ұқсатылған бұйымдар кеңінен талданады. Автор әсіресе, шеберлердің эшекейлеу тәсілдеріне жан-жақты тоқталған. Қазақ халқының қолөнерін зерттеуге қомақты үлес қосқан елімізге белгілі шеберлердің аты-жөндерін анықтап, қолөнер тарихына шолу жасаған Ә. Тәжімұратовтың «Шебердің қолы ортақ» атты еңбегінің де алар орны ерекше. Қазақ халқының барлық дерлік қолөнер саласын сараланған белгілі зерттеуші С. Қасиманов.

Автор «Қазақ халқының қолөнері» еңбегінде қолөнер бұйымдарының ұқсату технологиясы мен ою-өрнек түрлеріне кеңінен тоқталады. Қолөнерге қатысты келесі бір көлемді еңбек зерттеуші Қ. Ибраеваның «Казахский орнамент» атты зерттеуі. Еңбекте автор ағаш бұйымдары киіз үй, үй жиһаздары, ыдыс-аяқтарға тоқталып, ою-өрнек түсіру, оймыш, сүйекпен безендіру әдістерін кеңінен зерделейді. Белгілі ғалым, өнер зерттеуші Т.К. Басенов «Прикладное искусство Казахстана» атты еңбегінде көне заманнан бастау алған қазақ халқы қолөнерінің әр саласына зерттеу жүргізген және бірнеше фотосуреттермен толықтырған. Т.К. Басеновтың «Казахский народный орнамент» атты еңбегінде қазақ халқының ою-өрнек және олардың қолданылуына үлкен мән беріліп, ұсталарға, шеберлерге ұсынылған бес топқа бөлінген ою-өрнектердің топтамасы берілген. Белгілі этнограф Ү. Қыдыралынның «Маңғыстау қазақтарының дәстүрлі шаруашылығы» атты қомақты еңбегінің «Қолөнерге байланысты үй кәсіптері» бөлімінде ер және әйел адамдар қол өнері біршама сараланған. Әр жылдары ағаш ұқсату өнеріне қатысты бірлі-жарым этнографиялық экспедиция қорытындылары жайында шағын мақалалар да жарық көрді. Мәселен, этнограф Э.А. Масанов 1956-1957 жылдары Қазақ ССР Ғылыми Академиясының Ақмола, Ақтөбе, Көкшетау, Қостанай облыстарында жүргізілген экспедиция материалдары негізінде жазылған «Из истории ремесла казахов» (XIX ғасырдың ортасы – XX ғасырдың басы) еңбегінде ағаш бұйымдарына, ондағы ою-өрнектер мен оймыштарға біршама тоқталады.

Осы жылы «Микульская Е. Заметки об орнаментальном искусстве Гурьевской области» атты мақаласы жарық көрді. Бұл мақала 1957 жылы көктемде Қазақ ССР Ғылым Академиясының тарих, археология және этнография институтының экспедиция материалдары негізінде жазылды. Автор ою-өрнектерге талдау жасап, оймыш түрлеріне тоқталады. Өнер зерттеуші Л. Тульбасиеваның «Искусство Казахстана» журналында жарияланған «Традиционная мебель казахов» атты мақаласында негізінен үй жиһаздарының атаулары, олардың атқаратын қызметі, оймыш түрлері сарала-

нып, арнайы суреттермен толықтырылған. Ағаш оймыштау өнерін зерттеумен бұрынғы Кеңес Одағы республикаларындағы (Дағыстан, Өзбекстан, Қырғызстан) зерттеушілер де айналысып, бірнеше зерттеу еңбектерін жариялады (Тульбасиева, 1994: 55-58). П.М. Дебиров «Резьба по дереву в Дагестане» атты еңбегінде ағаш ұқсатумен қатар оймыштау түрлеріне және әдіс-тәсілдері жөнінде мағлұматтар береді. Әрбір этникалық топтың, табасар, құмық, лезгин шеберлерінің айырмашылығы арнайы зерттеледі (Дебиров, 1982: 237).

Ал А. Мұхтарованың «Резьба по дереву в долине Зеравшана» атты ғылыми еңбегінде сәулетшілік, тіреуіштерді көркемдеу, оймыштау ерекшеліктері сөз болады. Өнер зерттеуші Л.И. Ремпель «Резьба и роспись по ганчу и дереву» атты еңбегінде өзбек халқының үш түрлі оймыш түрлерін сөз етеді. Онда қыш пен ағаш оймыштау өнерінің ортақ белгілеріне кеңінен тоқталумен қатар, бірнеше жыл жиналған фотолар берілген (Ремпель, 1962: 60).

Зерттеуші И.В. Савицкий өзінің «Резьба по дереву в Каракалпакии» атты еңбегінде каракалпак халқының ағаш оймыштау өнеріне тоқталады. Еңбекте сәулетшілік, үй жиһаздары, құрал-саймандар, оймыш түрлері, ондағы ою-өрнектер туралы құнды мәліметтер беріледі (Савицкий, 1965: 77).

Қорытынды

Бұл еңбекте арнайы терминдердің, қолданбалы өнері және басқа да атаулардың жазылуы қазіргі қазақ тілі нормаларына сай қолданылады.

Қазақтың дәстүрлі ағаш оймыштау өнерін әрі қарай зерттеудің келешегі зор екені анық. Оны қазақ қолданбалы өнерінің жалпы жүйесінде кешенді түрде зерттеуге болады. Біздің зерттеуіміз ағаш оймыштау өнері қазақ халқы тарихының жарқын беттерінің бірін құрайтын көрсетті. Ағаш оймыштау өнерінің үлгілерін одан әрі анықтап, генезисін, типологиясын зерттеу жалпы ғылыми, мәдени мәселелерді шешуге – бірігей тарихи – мәдени мұраны сақтауға, халық өнерін насихаттап, пайдалануға септігін тигізетіні сөзсіз.

Әдебиеттер

- Андреев И. (1998). Описание Средней орды киргиз-кайсаков. Алматы. 280 с.
- Андреев М. (1928). Орнамент горных таджиков и киргизов Памира. Ташкент: Общество для изучения Таджикистана и иранских народностей за его пределами. 41 с.
- Геродот. (1972). История в девяти книгах. (Пер. с др.- греч.). Ленинград: Наука. 600 с.
- Дебилов П.М. (1982). Резьба по дереву в Дагестане. Москва: ГРВЛ. 237 с.
- Жданко Т.А. (1958). Изучение народного орнаментального искусства каракалпаков // В кн. Материалы и исследования по этнографии каракалпаков. Труды археолого-географической экспедиции. Т.3.Москва.:АН СССР. 812 с.
- Муканов М.С. (1959). Резьба по дереву у казахов //ТИИАЭ. Т.6. Алма-Ата.: АН КазССР. 163 с.
- Ремпель Л.И. (1962). Историческая предпосылка развития монументально-декоративного искусства в Узбекистане и резьба по ганчу //Резьба и роспись по ганчу и дереву. (Дополнение по тексту Б.Н. Засыпкина). Ташкент. 128 с.
- Савицкий И.В. (1965). Народное прикладное искусство каракалпаков. Резьба по дереву. Ташкент. 193 с.
- Тулбасиева Л. (1994) Традиционная мебель казахов //Искусство Казахстана. Алма-Ата. 141 с.
- Kargabekova R. (2018). Aghash you (woodcarving). The Encyclopedia of Crafts in WCC-Asia Pacific Region. <https://encyclo-craftsapr.com/aghash-oyu-wood-carving/> (Date: 05.01.2021)
- Egizbayeva, M. Zhumatayev, R. (2013). 2nd World Conference on Design, Arts and Education. Decorative and applied art of the kazakhs Tarbagatai. Procedia – Social and Behavioral Sciences. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.01.1334> (Date: 06.01.2021)
- Ulugova, L. (2020). The Art of the Wood Carving in Tajikistan. Voice on Central Asia. <https://voicesoncentralasia.org/the-art-of-the-wood-carving-in-tajikistan/> (Date: 06.01.2021)

References

- Andreyev I. (1998). Opisanie Srednej ordy kirgiz-kajsakov [Description of the Middle Horde of the Kirghiz-Kaisaks]. Almaty. p 280.
- Andreyev M. (1928). Ornament gornyh tadjikov i kirgizov Pamira [Ornament of mountain Tajiks and Kyrgyz of the Pamirs]. Tashkent: Society for the Study of Tajikistan and Iranian Peoples Beyond. p 41.
- Gerodot. (1972). Istoriya v devyati knigah [A story in nine books]. Leningrad: Science. p 600.
- Debirov P.M. (1982). Rez'ba po derevu v Dagestane [Wood carving in Dagestan]. Moscow.: MEOOL. – p 237.
- Zhdanko T.A. (1958). Izuchenie narodnogo ornamental'nogo iskusstva karakalpakov [Study of the folk ornamental art of the Karakalpaks]. Materials and research on ethnography of Karakalpak. Proceedings of the Archeolo-geographical expedition. T.3.Moscow.: AS USSR. p 812.
- Mukanov M.S. (1959). Rez'ba po derevu u kazahov [Wood carving among Kazakhs]// IHAЕ. Т.6.Алма-ата.:АS KazUSR. p 163.
- Rempel L.I (1962). Istoricheskaya predposylka razvitiya monumental'no-dekorativnogo iskusstva v Uzbekistane i rez'ba po ganchu [Historical background for the development of monumental and decorative art in Uzbekistan and ganch carving]. // Carving and painting on ganch and wood. Tashkent. p 128.
- Savitskii I.V. (1965). Narodnoe prikladnoe iskusstvo karakalpakov [Folk applied art of the Karakalpaks]. Wood carving. Tashkent. p 193.
- Tulbasiyeva L. (1994). Tradicionnaya mebel' kazahov [Traditional Kazakh furniture]. Art of Kazakhstan. Alma-ata. p 141.
- Kargabekova R. (2018). Aghash you (woodcarving). The Encyclopedia of Crafts in WCC-Asia Pacific Region. <https://encyclo-craftsapr.com/aghash-oyu-wood-carving/> (Date: 05.01.2021)
- Egizbayeva, M. Zhumatayev, R. (2013). 2nd World Conference on Design, Arts and Education. Decorative and applied art of the kazakhs Tarbagatai. Procedia – Social and Behavioral Sciences. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.01.1334> (Date: 06.01.2021)
- Ulugova, L. (2020). The Art of the Wood Carving in Tajikistan. Voice on Central Asia. <https://voicesoncentralasia.org/the-art-of-the-wood-carving-in-tajikistan/> (Date: 06.01.2021)

Т. Абылов Анкара университеті, Түркия, Анкара қ.
e-mail: abylovtt@gmail.com

АЛТЫН ОРДАДА ИСЛАМ ДІНІНІҢ ТАРАЛУЫНА ӘСЕР ЕТКЕН ФАКТОРЛАР

Ислам діні қазіргі Қазақтан топырағына алғаш VIII ғасырда келсе де дала халқының толығымен мұсылмандануы тек Алтын Орда заманында (XIV ғасырдың ортасында) жүзеге асқан деп толық айта аламыз. Осы себептен қазақ халқының дәстүрлі діни дүниетанымының қалыптасуында Алтын Орда кезеңі маңызды орын алады. XIII ғасырдың алғашқы ширегіне дейін Орта Азияда ислам халықтың көпшілігі ұстанатын дін еді. Алайда, моңғол шапқыншылығынан кейін, ислам діні өзінің жетекші орнынан айырылып, алып империядағы көп діндердің біріне айналды. Алтын Орда мемлекетінің алғашқы жылдарында-ақ қоғамдық санаға үстемдік ету үшін діндер арасында үлкен бәсекелестік жағдайы орын алды. Дегенмен көп өтпей, ислам діні алдыңғы орынға шықты. Берке хан заманында басталған Алтын Орданың мұсылмандану процесі, Өзбек хан тұсында мемлекеттің ресми дініне айналуымен аяқталды. Бұл жағдай тарихи және археологиялық деректер бойынша дәлелденіп отыр. Исламның Алтын Ордада орнығуына бірнеше мәдени, әлеуметтік, экономикалық және геосаяси факторлар әсер еткен деп тұжырымдауға болады. Өз кезегінде ислам діні дала халқының руханияты үшін күресте жеңіске жетіп қана қоймай, Алтын Орда мемлекетінің тарихында үлкен рөл ойнаған.

Түйін сөздер: Алтын Орда, дін, мұсылмандану, түркілер, моңғолдар.

T. Abylov

Ankara University, Turkey, Ankara,
e-mail: abylovtt@gmail.com

Factors that influenced the spread of islam in the Golden Horde

Although Islam began to penetrate the territory of Kazakhstan at the beginning of the 8th century, the complete Islamization of the population was during the Golden Horde (half of the 14th century). Therefore, the period of the Golden Horde is very important in the formation of the traditional religious worldview of the Kazakh people. Until the first quarter of the 13th century, Islam was the religion of the majority of the population in Central Asia. However, after the Mongol invasion, Islam lost its leading position and became one of the many religions in the vast empire. In the first years of the Golden Horde, there was a great competition between religions to dominate the public consciousness. But Islam soon took the lead at the end of this struggle. The process of Islamization of the Golden Horde, which began during the reign of Berke Khan, ended with the official religion of the state under the Uzbek Khan. This fact is confirmed by both historical and archaeological evidence. It can be argued that the spread of Islam in the Golden Horde was influenced by several cultural, social, economic, and geopolitical factors. Islam, in turn, not only won the struggle for the spirituality of the people, but also played a significant role in the history of the Golden Horde.

Key words: The Golden Horde, religion, Islamization, Turkic peoples, Mongols.

Т. Абылов

Университет Анкара, Турция, г. Анкара,
e-mail: abylovtt@gmail.com

Факторы, повлиявшие на распространение ислама в Золотой Орде

Несмотря на то, что Ислам начал проникать на территорию Казахстана в начале VIII века, полная исламизация населения была во времена Золотой Орды (в половине XIV века). Поэтому период Золотой Орды имеет очень большое значение в формировании традиционного религиозного мировоззрения казахского народа. До первой четверти XIII века ислам был преобладающей религией среди народов Средней Азии. Но после монгольского нашествия ислам утратил свое ведущее положение и стал одной из многих религий в империи. Но после

возникновения Золотой Орды началась борьба между религиями за влияние на общественное сознание. В конце этой борьбы победил ислам. Процесс исламизации, начавшийся во времена Берке хана, завершился принятием ислама в качестве государственной религии при Узбек хане. Этот факт подтверждается как историческими, так и археологическими данными. Можно утверждать, что на распространение ислама в Золотой Орде повлияли несколько культурных, социальных, экономических и геополитических факторов. Ислам не только победил в борьбе за духовность народа, но и сыграл большую роль в истории Золотой Орды.

Ключевые слова: Золотая Орда, религия, исламизация, тюрки, монголы.

Кіріспе

XIII ғасырдың алғашқы жылдарына дейін моңғолдардың ислам әлемімен бейбіт сауда байланыстары бар еді. Бейбіт қарым-қатынастар Шыңғыс хан құрған мемлекет пен Хорезмшах мемлекеті арасындағы қанды соғыстан соң бұзылды. Осылайша, бүкіл ислам әлеміне үлкен қауіп төнді. Дегенмен көптеген мұсылман елдерін жаулап алған моңғолдар аз уақыт ішінде жергілікті халықтың дінін қабылдап, тіпті ислам дінінің жайылуына себепші болды. Өздерін жеңген халықтың дінін қабылдау тарихта қалыпты жағдай. Бірақ керісінше жағдай орын алса мұның маңызды себептері болуы тиіс. Сондықтан моңғолдардың исламды қабылдауы тарихтағы зерттеуді қажет ететін ең елеулі оқиғалардың бірі саналады.

Жалпы адамзат баласы діни дәстүрлерін берік сақтап, ата-бабаларының наным сенімдерін ұрпақтарына қалдыруға тырысады. Осы себептен де араларына келген жаңа наным-сенімдерді бірден қабылдамай қоймайды. Дәл солай, бастапқыда моңғолдарда да ата-бабаларының дәстүрлі дінін берік ұстанатын, алайда моңғолдардың бір ерекшелігі басқа діндердің де араларында таралуына қарсы болмайтын. Шыңғыс хан заңдары бойынша, басқа дін өкілдеріне еркіндік берілетін, діни төзімділік болған. Осы себептен болар кейіннен моңғолдар әр түрлі діндерді де қабылдай бастайды.

Шыңғыс хан құрған алып империядан еншісін алып бөлінген елдердің арасында Алтын Орда (Жошы ұлысы) мемлекеті де бар еді. Бұл елде әр түрлі этникалық және діни топтар өмір сүрген. Олардың арасында ислам діні алдыңғы орынға шығуына бірнеше фактор әсер еткенін байқауға болады. Оларға төменде жеке-жеке тоқталамыз және Алтын Орда дәуірінде жазылған араб, түрік және басқа тілдердегі тарихи деректерді талдай отырып қарастыратын боламыз.

Материалдар және әдістер

Тақырыпты зерттеу барысында Алтын Орда дәуірінде жазылған араб, парсы, түрік және т.б. тілдердегі түпнұсқа тарихи деректерді қарастыра отырып, мұсылмандануға әсер еткен факторларды анықтау тырыстық. Бұл үшін Алтын Орданың діни және саяси құрылымын жан жақты қарастырып, тек қана жалпы тарих кітаптардағы ғана емес, діни және әдеби кітаптар мен саяхатнамалардағы мағлұматтарға жүгіндік. Деректерді талдау барысында тарихилық және объективтілік ұстанымдарын басшылыққа алу маңызды саналады. Өйткені ол оқиғалардың тарихи алғышарттарын анықтап, себеп-салдарлы байланыстарына талдау жасап, қоғамдық өзгерістерге ықпал еткен факторларды анықтауға мүмкіндік беріп қана қоймай, ғылыми жұмыстың құндылығын арттырады. Белгілі бір діни яки саяси идеологияға бұра тартпай, объективті ұстаным сақталған жағдайда, мәселенің мәнін ашып, салдарлары мен нәтижелеріне баға беруге болады. Осы себептен бұл зерттеуде ғылымилық, логикалық, жүйелілік әдістері қолданылды.

Нәтижелер және талдаулар

Мәдени фактор

XIII ғасырда Алтын Орда мемлекетінің негізгі халқы көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан. Бұл мемлекетте қала мәдениеті кешеуілдеп дамыды. Жалпы «мәдениет» сөзі арабша «бір жерге орналасу, орнығу» мағынасындағы «мәдәнә» етістігінен шыққан. Урбанизациямен тікелей байланысты «мәдениет» ұғымы араб тіліндегі «мәдинә» (қала) сөзімен түбірлес. Араб тілінде мәдениет немесе өркениет мағынасында «хадара» сөзі де қолданылады. Ал «хадари» деп көшпелі «бәдәуилік» өмірді тастап қалаға орналасқан адамға айтылады. Осы себептен мәдениеттің қала өмірімен тығыз байланысты екендігін аңғару қиын емес.

Алтын Орда мемлекетінің алғашқы жылдарында ескі қалалар мен елді мекендерді қайта қалпына келтіру қолға алынған еді. XIII ғасырдың ортасында Алтын Ордада жаңа қалалардың құрылысы басталған. Әсіресе Берке хан заманында (XIII ғасырдың 50-шы жылдарынан бастап 60-шы жылдардың ортасына дейін) қала құрылысы дамыды (Егоров, 2010:78). Бұл өз кезегінде ислам дінінің таралуына әсер етті. Себебі бұл қалаларда мұсылман саудагерлер көптеп шоғырланатын. Ғасырлар бойы қалыптасқан және әртүрлі мәдениеттердің мұрасына ие болған ислам әлемі, көшпелі халықтың діни және дүниеауи танымына әсер еткені сөзсіз. Алтын Ордада жаңа салынған қалаларда ислам сәулет өнерінің озық үлгілері сақталған Орта Азия мен Мысырдан алынған технология қолданылды. Мұсылман елдерінен Алтын Ордаға қолөнершілер мен ұсталар келетін (Шпулер, 2016:414,420). Осылайша олар жергілікті қала мәдениетінің дамуына елеулі үлес қосты. Алтын Орда мемлекетінің алғашқы жылдарында-ақ хандардың Сарай Бату (Жувейни, 1911:18) мен Сарай Берке (әл-Қалқашанди, 1914:457) қалаларын салдырғаны тарихи деректерден белгілі. Сондықтан Алтын Ордадағы қалалардың құрылысына сол заманның танымал шетелдік ұсталары қатысты деп толық айтуға болады.

Қала құрылысы үшін географиялық орналасуы бойынша әртүрлі орындар таңдалатын еді. Бұл қалалардағы тұрғын үйлер негізінен күйдірілген кірпіштен салынатын болған. Орта Азия мұсылман қалаларының үлгісі бойынша қаланың жанына бекініс (оны парсыша «куһандиз» деп атайды, орыс тілінде «кремль») тұрғызылып, ал үлкен қалалардың маңайына шетелдік саудагерлер тұратын керуенсарайлар салынған. Қала қабырғалармен қоршалып, төңірегіне шұңқыр қазылатын болған (Шпулер, 2016:421).

Әрине, жеке үйлерге қарағанда қоғамдық ғимараттар кең әрі ауқымды етіп, тастан немесе күйдірілген кірпіштен салынған. Мысалы, Алтын Орда астанасы Сарайдағы хан сарайы сондай ғимараттардың бірі. Сондай-ақ, мешіттер де тастан тұрғызылған. 1287 жылы Мысыр сұлтаны Калауын қазынадан екі мың динар қаражат бөліп, мысырлық шеберлерге Ескі Қырымдағы мешітті салдырған еді (әл-Мақризидің, 1997:200). Кейіннен Алтын Ордада ғимараттар салу үшін жергілікті сәулеткерлер де қолданылған. Шпулер, Өзбек ханның Ескі Қырымдағы мешітін жергілікті ұсталар салғанын айтады (Шпулер, 2016:426). Осылайша Алтын Орда қала мәдениетінің

дамуымен қатар ислам діні таралды, мешіт-медреселер салынып, ғылым мен білім дамыды.

Әлеуметтік факторлар: мұсылман халық, мұсылман ханымдар мен мемлекет қызметкерлері

Үлкен әскери бірліктерімен келген моңғолдар Дешті Қыпшақ жерінде екі маңызды оқиғаға тап болды. Бұлардан біріншісі олардың көп өтпей түркіленуі, ал екіншісі болса мұсылмандануы еді. Моңғолдардың түркілену үрдісі Бату хан заманында-ақ басталған болса, мұсылмандануы Берке хан заманында басталып Өзбек хан дәуірінде аяқталды.

Алтын Орда моңғолдарының түркілену дәуірінің өте ерте кезеңдерде басталуының өте маңызды себептері болды. Бату ханның Батысқа жорығына қатысқан әскер санына қатысты әр түрлі пікірлер бар. Г. Вернадский әскер саны 150 мың шамасында болған десе (Вернадский, 2000:101), Л. Гумилев 40-50 мың болғанын айтады (Гумилев, 1992:116). Батуды әскерлері арасында түркілердің саны басым болып, тек әскербасылар моңғолдардан тағайындалатын еді (Хартог, 2007:224). Сондай-ақ, бұл өңірде бірнеше ғасырлар бұрын Хазарлар, Бұлғарлар, Оғыздар, Қимақтар мен Қыпшақтар сияқты түркі текті халықтар өмір сүретін еді. Әрі бұлардың көпшілігі көшпелі халықтар еді. Осы себептен Бату хан мен оның соңынан келген әскерлер және олардың отбасылары өмір сүру салты тұрғысынан жергілікті халықты бөтенсімей біте қайнасып, араласып кетті. Алтын Ордадағы моңғолдардың түркілену кезеңін Араб тарихшысы Әл-Омари (1301-1384) былай деп сипаттайды: *«Ежелден бұл мемлекет қыпшақтарға тиесілі еді. Бірақ татарлар бұл жерлерді басып алған соң, қыпшақтар оларға бағынышты болды. Содан кейін [татарлар] олармен [қыпшақтармен] араласып, туыс болды. Бұл жерлер кейін олардың [татарлардың] табиғаты мен тегінен басым түсіп, толығымен қыпшақтанды»* (әл-Омари, 1971:150).

Бұл түркілену процесінің қаншалықты жылдам жүзеге асқандығын көрсетеді. XIII ғасырдың соңында Алтын Ордада әдеби тілдің қыпшақша болғанын көруге болады. Сол замандағы Алтын Ордаға барған саудагерлер мен саяхатшылар қыпшақ тілін үйренудің моңғол тіліне қарағанда тиімдірек екендігін байқаған болатын (Saunders, 1971:176).

Алтын Ордадағы моңғолдық элементтің түркіленуі (қыпшақтануы) мұсылмандануымен

қатар жүрді. Еділ Бұлғарлары мен Хорезмде өмір сүрген түркі халықтарының көпшілігі мұсылман еді. XIII ғасырдың ортасында Алтын Ордаға келген саяхатшы, францискан монахы Уиллем жергілікті бұлғарлардың исламды берік ұстанатындығын жазады (Ruysbroeckli, 2010:143). Ал XIV ғасырдың жиырма-сыншы жылдарында доминикан монахы Уильям, Алтын Орданы бір мұсылман мемлекеті ретінде сипаттайды (William of Adam, 2012: 47-49).

Сонымен қатар, моңғолдар мұсылман елдерін жаулап алған соң, кейбірі сол жерлерге орналасты, сонда мұсылман әйелдермен үйленіп туыстық қатынастар орнатты. Мұндай қарым-қатынастар нәтижесінде мұсылман әйелдердің күйеулері мен балаларының діни наным-сенімдеріне ықпал еткендігін көруге болады. Әсіресе өз балаларының ислами әдеппен тәрбие шеңберінде өсулерінде үлкен рөл ойнаған. Тарихшы ән-Нәсәуи, Шыңғыс ханның әскерлері 1220 жылы хорезмшах Мұхаммедтің әйелдері мен қыздарын тұтқынға алғанын, олардың арасында Хан Сұлтанды ұлы Жошымен үйлендіргенін және қалғандарын моңғол әскербасыларына бергендігін жазады (ән-Нәсәуи, 1953:300-301). Осы орайда, Жошы ханның Алтын Орданың бірінші мұсылман ханы Беркенің әкесі екендігін және оның исламды қабылдауында анасы Хан Сұлтанның үлкен рөлі болғандығын айта аламыз.

Алтын Орда хандары әйелдеріне үлкен құрмет көрсететін болған. Ханның әйелдері салықтан түскен қаражаттың біршама бөлігін алып отырған. Басқаша айтқанда, беклербекпен (эмир әл-умара) теңдей ақша алатын болған. Тарихшылар хан әйелдерінің екі жүз түмен ақша алғандығын, ал бір түменнің он мың дирхем болғандығын айтады (Ebu'l-Fida, h. 1286:93; Қалқашанди, 1914: 425-426). Мұсылман ханымдар мемлекет мәселелеріне де белсенді араласатын болған. Мәселен Ибн Халдун, Өзбек ханның таққа отыруына Баялун ханымның үлкен рөлі болғандығын айтады (Ибн Халдун, 2000:606). Атақты саяхатшы Ибн Баттута, Алтын Орда Өзбек ханның ханымдарына үлкен құрмет көрсететіндігін, бірінші ханым Тайтұғлының сарайдағы ең ықпалды әйел екендігін жазады (Ибн Баттута, 1987: 341). Сонымен қатар Ибн Баттута Алтын Ордадағы қарапайым халық арасында да әйелдердің мәртебесінің жоғары екендігін танданыспен жазады: *«Бұл жерде көрген таңқаларлық жағдайларымның бірі ерлердің әйелдерін өте қатты құрметтеулері еді»* (Ибн Баттута, 1987:336). Алтын Орда үлкен

мәртебеге ие болған мұсылман әйелдердің жақындарының исламды қабылдауында үлкен әсері болғандығында еш күмән жоқ.

Орта ғасырларда мемлекет қызметкерінің діни сенімі де маңызды саналған, яғни «ханның діні халықтың да діні» деген принцип болған. Сондай-ақ әділ басшылар халық тарапынан әрқашан бағаланып, құрмет көрген. Алтын Орданың алғашқы хандары мұсылман емес еді (Бату, Сартақ, Ұлақшы). Батудан соң таққа отырған Сартақ, хан болмай тұрып христиан дінін ұстанатын еді әрі сарайында христиан дін адамдары қызмет ететін (Ruysbroeckli, 2010:126). Тарихшы Жүзжани, Сартақ ханның, туысы Беркемен тек мұсылман болғандығы үшін ғана онымен жолығуды қаламағандығын жазады (Жүзжани, 1864:450).

Берке ханның заманында Жошы ұлысында мемлекетте мұсылмандану процесі басталды. Ислам дінін ұстанатын Берке хан (1256-1267) мемлекеттегі лауазымды қызметтерді мұсылмандарға бере бастайды. Өз кезегінде Алтын Ордадағы беделді мұсылмандар Беркенің саяси реформаларын қолдап отырған. Тарихи деректерге қарағанда, Берке хан мұсылмандардан Шарафуддин Қазуини атты кісіні уәзірі етіп тағайындаған. Алтын Ордаға келген Мысырлық елшілер бұл уәзірдің түрікше және арабша жақсы білетінін айтқан (Ибн Әби Фадаил, 2017:125). Берке хан Алтын Орданы басқарып тұрған тұста оның қарамағына Ирандағы моңғол билеушілерінен қашқан көптеген ғалымдар мен дін білгірлері келген. Сәйкесінше бұл адамдарға әр түрлі мемлекеттік қызметтер берілген.

Берке ханнан кейін мұсылмандану процесі тоқтаған жоқ. Өмірінің соңында исламды қабылдаған Тоқта хан заманында мемлекеттік қызметке мұсылмандар көптеп келе бастайды (Golubovich, 1906:384). Тоқта ханның тұсында Хорезмді Құтлық Темір атты күдіретті мұсылман әмір басқаратын еді. Тоқта ханнан кейін Өзбек ханның таққа шығуына жәрдемдескендер де осы Құтлық Темірдің айналасында топтасқан мұсылман элита болатын (Ибн Халдун, 2000:606).

Сопылық факторы

Алтын Ордада ислам дінінің кең таралуына сопылықтың да үлкен рөлі болды. Моңғол шапқыншылығынан бұрын Еділ Бұлғариясы, Хорезм және Қырым сияқты жерлерде сопылық ілімі таралған болатын. Бұл жерлер кейін Алтын Орданың құрамына кірді. Ислам әлемінде

X ғасырдан бастап исламның мистикалық бағыты сопылық алдыңғы орынғы шыққан еді. Бұл процесс Алтын Орда мемлекеті құрылған заманда да жалғасты (Галияхметова, 2006:295).

Сопылық немесе тасаууф, арабша «суф» яғни «жүн» сөзінен шыққан. Өйткені алғашқы сопылар жүннен жасалған киімдер киетін еді. Бұл дәстүр Алтын Орда дәуірінде де ұмытылмағанға ұқсайды. Мәселен, Ибн Баттута Мажар қаласындағы Рифаи тариқатының шейхі Мұхаммед әл-Батаһидің сапарға шыққан факиһтердің біріне жүннен жасалған шапан кидіргенін жазады (Ибн Баттута, 1987: 336).

Алтын Ордада ислам ең басынан бері сопылық жолы арқылы таралды десек артық айтқан болмаймыз. Тарихшы әл-Айни (ө.ж.1451), Хорезмде сопылық ілімін таратқан Нәжмуддин әл-Кубра мүридтерінің арасында «Сағдуддин әл-Хамауиді Хорасанға, Кемалуддин әс-Сирақи (Сығнақи болуы мүмкін Т.А), Низамуддин әл-Жендиді Қыпшаққа, Сәйфуддин әл-Бахарзиді Бұхараға» (әл-Айни, 2010:91) жібергенін айтады. Осылардың арасында шейх Сәйфуддин әл-Бахарзиден Алтын Орданың ханы Берке исламды қабылдаған еді. Сол заманнан бері сопылар мен Алтын Ордадағы билеуші сынып арасында жақсы қарым-қатынастар бұзылмаған. Хандар атакты шейхтер мен тариқат пірлеріне келіп ақыл-кеңестерін тыңдайтын болған.

Тарихи деректерде Алтын Орда ханы Тура Менгуге сопылық ілімнің әсер еткені соншалық тағынан бас тартуға дейін барғаны айтылады. Тудан Менгу хан «дүние істерінен бас тартып, игілерге ереді және өзінің орнына бауыры Төле Бұғаны таққа отырғызуға кеңес береді» (Әл-Мансури әл-Дәуадар, 1998:131). Тудан Менгу бұл әрекеті сол заманда сопылықта кең таралған «дүниені тәрк етуі» (Тәрк-і дүние), «азға қанағат ету» сияқты ұстанымдарына негізделген еді.

Алтын Ордада ислам дінінің таралуында Кубрауи тариқатымен қатар, Яссауи тариқаты да маңызды рөл ойнады. Авторы белгісіз «Шажарат әл-әтрак» (1457 жылы жазылған) атты еңбекте Өзбек ханның исламды Саид атадан хижри 720 жылы (1320-1321) қабылдағаны айтылады (The Shajarat ul-Atrak, 1838:231). Америкалық зерттеуші Девин Деуис, Саид атаның, Ибн Баттута саяхатнамасында атын жазып қалдырған Саид ибн Абдулхамид болуы мүмкін екендігін айтады. (DeWeese, 1994:132–133). Ибн Баттута, оны «әс-саид әш-шәриф» және «нақиб әш-шурафа» деген атақтарымен қатар атаған (Ибн Баттута, 1987:339). Девин Деуис, Саид атаның шын аты Ахмет болған деп болжайды (DeWeese, 1994:359).

XVI ғасыр тарихшыларынан Өтеміс қажы «Шыңғыснамасында» Өзбек ханның исламды қабылдауына әсер еткен тұлғаның Баба Түклес есімінде бір әулие болғандығын жазады. Қазақ аңыз-әпсаналарында оның аты Баба Шашты Түкті Өзіз деп айтылады. Девин Деуис жоғарыда аты аталған Саид атамен осы Баба Түклектің арасындағы байланысты зерттей келе бұл екі кейіпкердің бір тұлға екендігіне ешқандай дәлел жоқ деген қорытындыға келеді (DeWeese, 1994:129, 375–379). Насапнамалардағы бір дерекке сүйене отырып, Баба Түклектің Саид атаның сүт бауыры болғандығын айтады (DeWeese, 1994:371–372).

Атакты түрколог В. Бартольд, «[Өзбек хан] Исламды қабылдаған соң, оған Сұлтан Мұхаммед Өзбек хан атын берген Шейх Саид ата (есімі Ахмед) еді. Ол Ташкент маңында жерленген Зеңгі атаның шәкірті» (Бартольд, 2002:140–142) деп жазады. Бұл жерде Бартольд атап өткен Зеңгі атаның Сүлеймен Бақырғанидің (Хәкім ата) мүридін екендігін, ал Сүлеймен Бақырғани болса Ахмед Яссауидің мүридін екендігін айта кету керек. Сәйкесінше аталмыш тұлғаларды Яссауи ілімін таратушылар деп айта аламыз.

XVIII тарихшысы Әбдүлғаффар әл-Қырым «Умдәту әт-Тауарих» атты еңбегінде Алтын Ордада Берке ханнан кейін ислам дінін таратқан басқа да шейхтердың есімдерін атайды: «Хазіреті Әли ұрпағы Шейх Мәжидуддин Ширвани, Хазіреті Әбу Бәкір Сыддық ұрпағы Баба Түклес Шейх Нәжибуддин, Пайғамбардың ұрпақтарынан басқа екі сейіт (саид) – Шейх Ахмед және Шейх Хасан Гүргани» (Kıymî, 1343:35-36). Девин Деуис, Шейх Мәжидуддин Ширванидің немересі Саид Яхия Ширваниді (ө.ж. 1463 немесе 1465) XVII ғасырда Анадолы мен Қырымда тараған Халветийе тариқатын құрған тұлға болған деп көрсетеді (DeWeese, 1994:358).

Алтын Ордада ислам дінін таратуда тек Орта Азиялық емес, сонымен бірге Анадолыдан шыққан сопылық өкілдері үлкен рөл атқарды. Солардың бірі аңыз тұлға Сары Салтық еді. Ол Анадолыдағы тақ таласында жеңіліп, 1263-1264 жылдары Қырымға көшкен селжұқ сұлтаны II. Иззеддин Кейкавусқа он екі мың адамдық тайпасымен келіп қосылған (Осак, 1978:67). Сол заманда Анадолыдағы Кейкавус жақтастарының жағдайы қиындағандықтан, Қырымға, яғни Алтын Орда иеліктеріне үдере көшу басталған (Turan, 1998:458-590). Бұл өз кезегінде ислам дінінің Алтын Ордада таралуына жол ашты.

XVII ғасырда өмір сүрген Османдық саяхатшы әрі тарихшы Әулие Челеби, Сары Салтықты Ахмет Яссауидің Анадолыдағы Қажы Бекташ-и Уәлиге жіберген үш жүз жетпіс дәруішке басшылық жасаған тұлға ретінде көрсетеді. Салтықбай атымен танылған Сары Салтықтың шын аты Мехмед Бұхари екендігін айтады (Evliya Çelebi, 1999:657).

Сары Салтықтың өмірбаяны саналатын Салтықнамада оның ғазуат жорықтары туралы да көп айтылады. Сары Салтық ғазуат соғыстарын Анадолыда Гияседдин Кейхүсрев заманынан бастап, Иззеддин Кейкавус дәуірінде де жалғастырғаны айтылады. Сол заманда Қырымдағы Судак қаласы маңында Баба Салтық деген кент салынған. Сары Салтық бұл кентті ғазуаттарда әскери база ретінде қолданған. Салтықнамада Сары Салтықтың аты аталмай тек «татар ханы» деп көрсетілген Алтын Орда ханымен қатар соғыстарға қатысқаны айтылады. Аталмыш «татар ханының» Берке хан болуы әбден мүмкін. Себебі Сары Салтық Алтын Орда жерінде өмір сүрген тұста яғни хиджри 663/миладиді 1264-1265 жылында Берке хан мен Ноғай бастаған Алтын Орда әскерлері илхандықтарды Кавказдағы Терек өзенінің жанында жеңіліске ұшыратқан еді (Ән-Нуәйри, 2004:245).

Бұл жеңісті сол дәуірдегі мұсылман дін ғалымдары Берке хан мен әмір Ноғай илхандықтардан халифаттың кегін қайтарды деп бағалаған. Осы себептен көрші Анадолы мен Хорасаннан Алтын Орда жеріне соғысқа қатысқысы келген мұсылман ғазуатшылар келе бастаған. Мысалы, осы кезеңде Әзірбайжаннан Сафеуддин Эрдебили мүридтерімен бірге Қырым мен Дешті Қыпшаққа келген (Togan, 1981:268).

Экономикалық фактор

Сауда – тарихи процестегі ең күшті факторларының бірі. Тарихта оның қоғамдық өмірге әсер етпеген кезеңі жоқ. Сондықтан сауда қатынастары әр түрлі діни сенім мен мәдениет өкілдері арасындағы қарым-қатынастарда да әрқашан маңызды рөл ойнады.

XIII-XIV ғасырларда Ұлы Жібек жолының оңтүстіктегі тармағы Таяу Шығыста орын алған соғыстар мен қақтығыстар нәтижесінде қауіпті болатын. Осы себептен солтүстік жолы, яғни Алтын Орда территориясы тандалатын. Бұл өз кезегінде Алтын Ордадағы қалалардың дамуы мен гүлденуіне ықпалын тигізді. Илхандық мемлекет қайраткері әрі тарихшы Ата Мәлік

Жувейни Бату хан туралы былай дейді: *«Қолы ашық жомарт еді. Көрші елдердің патшалары жіберген сыйлықтарды қазынаға қоймай, аз-көп демей сол жердегі моңғол, мұсылман бәріне таратып беретін. Шет елдерден келген саудагерлердің тауарларын түгел сатып алып, оларға артығымен төлейтін»* (Жувейни, 1911:222). Зерттеушілер, Батудан Өзбек ханға дейінгі барлық Алтын Орда хандарының саясаты қалалық мәдениетті, сауда мен өндірісті ең жоғары дәрежеде дамыту болғанын жазады (Греков, Якубовский, 1950:153-155).

Алтын Орда астанасы Сарай әр түрлі жерлерден келген саудагерлердің біраз уақыт тұрақтап қалатын жері болған (Ибн Баттута, 1987:363). Саудагерлер өздері және тауарлары қорғалатын арнайы жерлерде тұрған. Олар Еділ бойынан солтүстіктегі басқа өңірлерге де бару арқылы саудаларын жасайтын (345).

Осылайша орта ғасырларда мұсылмандардың Орта Азия мен Таяу Шығыста сауда экономика саласындағы алда болуы көптеген халықтардың ислам дінін қабылдауына әсер етті. Алтын Орда халқының көпшілік бөлігі ислам дінін саудагерлер арқылы таныды. Осы орайда Әбілғазы Баһадүр хан тарихи еңбегінде, Берке ханның исламды алғаш рет Бұхарадан келген екі саудагер арқылы танығанын айтады (Абулғозий, 1992:107).

Геосаяси фактор

1258 жылы Хулагу бастаған моңғолдар (илхандықтар) Аббаси халифатының астанасы Бағдатты алады. Осылайша илхандықтар халифатты жойып, халифаны өлтіру арқылы мұсылмандардың дұшпанына айналды. Илхандықтар сол кезден бастап қазіргі Иран мен Ирак жерлерін іс жүзінде 1335 жылы соңғы билеуші Абу Саид қайтыс болғанға дейін басқарды.

Илхандықтар көпшілік мұсылмандар өмір сүретін жерлерді басқарғанды және олар дәстүрлі діни сенімдерінде қалып, мемлекетіндегі христиандарға қамқоршы болды. Сыртқы саясатында Византиямен және мұсылман елдеріне крест жорықтарын ұйымдастырып отырған католик әлемімен одақтас болды. Сондай-ақ, илхандықтар Құбылай қағанды мойындайтын, ал оның саясаты бір кезеңдерде негізінен мұсылмандарға қарсы бағытталған еді (Чулууны Далай, 1983:75).

Осы тұста Мысыр мен Шамда Аюбилер мемлекеті әлсіреп, Қыпшақ текті мәмлүктер мемлекет тізгінін қолдарына алды. 1260 жылы

мәмлүктер илхандықтарды Айн Жалут деген жердегі шайқаста ойсырата жеңеді. Бұдан кейін кресшілер мен илхандықтарға қарсы соғыстарда мәмлүктер әрқашан ислам әлемінің қорғаушылары ретінде көріне бастайды.

XIII ғасырдың үшінші ширегінде әлем саясатында маңызды өзгерістер болды. Алтын Орда билігі Кавказ бен Иранның солтүстігіндегі территориялар үшін илхандықтармен үнемі күресуге мәжбүр болды. Себебі Шыңғыстан соң Жошы ұлысына Хорезм, Саксин және Бұлғардан бастап Дербентке дейінгі жерлер, сондай-ақ батыста *«татар атының тұяғы тиген барлық жерлер»* (Жувейни, 1911:31) берілген еді. Әл-Омари, Шыңғыс ханның өсиетіне сәйкес Арран, Тебриз, Хамадан және Мераге аймақтары Жошы ұлысының құрамына кіреді деп жазады (әл-Омари, 1971:101-102). Сауда жолдарының бойында орналасқан бұл қалалардың экономикалық үлкен маңызы болған. Илхандықтар Иран мен Иракта үстемдік орнатқаннан соң аталмыш аймақтардағы Алтын Орда үстемдігін мойындамады. Бұл жерлерді илхандықтарға беріп қою Жошы ұлысының экономикалық және саяси мүдделеріне де теріс келетін еді. Өз кезегінде бұл Шыңғыс ұрпақтары құрған екі мемлекет арасындағы соғыстарға себеп болады.

1260 жылы Мәмлүктер Аббаси халифатын қалпына келтіре алды. Берке хан мұсылман болғандықтан Аббаси халифасын мойындады. Осылайша, Алтын Орда мемлекеті ислам әлемінде жетекші күшке айналады. Дәл осы кезде бір жақта илхандықтармен басқа жақта кресшілермен күресуге мәжбүр болған мәмлүктер де күшті одақтасқа зәру еді. Хижири 661 (1263) жылдан бастап Алтын Орда мен Мысыр арасында елшілер жүрді. Берке хан елшілері арқылы мәмлүк сұлтаны Байбарысқа өзінің және халқының мұсылман екендігін, илхандықтарға қарсы бірігіп соғысулары керектігін жеткізді. Байбарыс та өз кезегінде елшілері арқылы хаттарында мұсылман ынтымағын сақтаудың маңыздылығын, Мұхаммед пайғамбардың өзі дін үшін Құрайыш бауырларымен күрескенін ескерте келе Берке ханды илхандықтарға қарсы болатын қасиетті соғысқа ынталандырған еді (Ибн Әбдуззахир, 1976:88-89). Бұдан одақтың құрылуында діннің мотивациялық тұрғыдан қаншалықты әсер еткендігін анық байқауға болады. Нәтижеде Алтын Ордалықтар мен мәмлүктер арасында илхандықтармен одақтастарына қарсы әскери одақ құрылады.

Осы тұста Византия императоры Михаил VIII Палеолог илхандықтармен одақтастықты

нығайтуға тырысты. Тіпті қызы Мария Деспинаны қымбат жасауларымен Хулагу илханға тұрмысқа беру үшін аттандырды. Мария жолда Кайсериге жеткенде Хулагудің өлгені туралы хабар жетеді. Бірақ сонда да сапарын жалғастырып, Хулагудің ұлы Абака илханға тұрмысқа шығады (Ebu'l-Fe-ges, 1987:585). Византияның ол уақытта Алтын Ордаға қарсы шығуға шамасы жетпейтін, сондықтан илхандықтардың қолдауына мәжбүр еді.

Алтын Орда илхандықтар мен оның одақтастарына қарсы өзінің әскери күшін бірнеше рет пайдалануға да мәжбүр болады. Берке ханнан кейін де таққа отырған кейбір хандар мұсылман болмаса да Алтын Орда мен Мысыр арасындағы одақтастық үзілмеді. Бұл өз кезегінде Алтын Орданың сыртқы саясатын қалыптастырды және алдағы уақытта ислам әлемінің бір бөлігіне айналуына жол ашты.

Қорытынды

Осылайша, Алтын Ордада исламның таралуына бірнеше фактордың әсер еткенін, не себептен ислам басқа діндермен салыстырғанда мүмкіндігінің көбірек болғандығын анықтауға тырыстық. Алтын Орданың мұсылмандану процесі туралы зерттеулердің дін тарихы тұрғысынан үлкен маңызы барын ескерсек, бұл тақырыптың әлі де жан-жақты зерттеуді қажет ететіні сөзсіз.

Қорытындылай келе, көшпелілердің дамыған қалалық мәдениетпен ұшырасуы олардың дүниетанымына үлкен әсер еткен деп ойлаймыз. Өйткені мәдениет, қалалармен тығыз байланысты ұғым, ал бұл жағдайда ислам әлемінің орта ғасырларда басқалардан көш ілгері болғаны белгілі. Алтын Ордада қалалардың мұсылман сәулет стилінде салынуына мұсылман халықтарымен арадағы мәдени қарым-қатынастар себепші болған, бұл өз кезегінде исламның кең таралуына әсер еткен деп бағамдауға болады.

Алтын Ордада исламның таралуына тағы басқа бірнеше әлеуметтік факторлар да әсер етті. Біріншіден, Алтын Ордада халықтың негізгі бөлігі көшпелі түркі тайпалары еді. Олар исламмен өте кезеңдерден бері таныс еді. Бұл моңғолдардың көпшілік түркілер арасында сіңіп, түркілену мен мұсылмандануына себепші болды. Екіншіден, моңғол элитасының мұсылман ханымдармен үйленуі жаңа буын мұсылман билеушілерін шығуына себепші болса, мемлекеттік қызметке мұсылмандардың көптеп алынуы исламның мемлекеттік ресми дін болуы мүмкіндіктерін арттырды.

Алтын Орда территориясында Орта Азиямен қатар Анадолыдан келген исламның мистикалық бағыты саналатын сопылық өкілдерінің белсенді түрде дін таратулары, элитадан бастап қарапайым халыққа дейін үлкен әсер етті. Сондай-ақ, Алтын Орданың орта ғасырларда ең маңызды сауда жолдары бойында

орналасуы, сауда экономикалық қатынастарда мұсылмандардың белсенділігі, бұл сауда жолдарына бақылау жасау үшін Алтын Орданың илхандықтармен таласқа түсуі, илхандықтарға қарсы мұсылман елдерімен одақтасуы геосаяси тұрғыдан көп діндердің арасында исламның таңдалуына себеп болған факторлар еді.

Әдебиеттер

- Абулғозий, Шажарайи турк (1992). Ред. Б. А. Ахмедов, Ташкент, Чулпон.
- Әл-Айни, Бадруддин (2010). Иқд әл-жуман фи тарихи әһл әз-заман, Т.1, ред. Мухаммад Мухаммад Амин, Каир: Дар әл-кутуб уә уасаик әл-қаумийа.
- Әл-Қалқашанди (1914). Әбу әл-Аббас Ахмед, Субх әл-а'ша фи сина'ат әл-инша, Т. 4, Каир: әл-Матбаату әл-Әмирийа.
- Әл-Мақризи (1997). Ахмад б. Әли, әс-Сулук ли-марифәти дуәли әл-мүлүк, ред. Мұхаммед Әбдүлкадир Ата, Т. 2, Бейрут, Дару әл-Кутуби әл-Илмийа.
- Әл-Омари, ибн Фадлуллаһ (1971). Мәсалику әл-Әбсар фи Мәмалики әл-Әмсар, Мәмалику әш-Шарқи әл-Ислами уә әт-Турки уә Мысири уә әш-Шами уә әл-Хиджази, Т.3, ред. Кәмил Сулейман әл-Джабури, Бейрут: Дару әл-Кутуби әл-Илмийа.
- Әл-Мансури әд-Дәуадар (1998). Байбарыс, Зубдәту әл-фикра фи тарихи әл-хиджра, ред. Доналд С. Ричардс, Бейрут.
- Ән-Нәсәуи, Мұхаммед (1953). Сирату әс-Султан Жәләлуддин Манкубирти, ред. Хафиз Ахмед Хамди, Каир: Дар әл-фикри әл-Араби.
- Ән-Нуэйри, Ахмед ибн Әбдүлаһһаб (2004). Ниһаяту әл-Әрәб фи фунуни әл-Әдәб, Т. 27, тхк. Др. Нәджиб Мустафа Фәууаз, Др. Хикмет Кәшли Фәууаз, Бейрут: Дару әл-Кутуби әл-Илмийа.
- Бартольд В.В. (2002). Двенадцать лекций по истории турецких народов // Бартольд В.В. Работы по истории, филологии тюркских и монгольских народов. Москва: Вост. лит-ра.
- Вернадский Г.В. (2000). Начертание русской истории. Санкт-Петербург: Лань.
- Галиахметова Г.Г. (2006). “Суфизм в Золотой Орде”, Материалы международной конференции «Суфизм в Иране и Центральной Азии», Алматы.
- Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. (1950). Золотая Орда и ее падение, Москва- Ленинград.
- Гумилёв Л.Н. (1992). От Руси к России, Москва: Экспрос.
- Егоров В. (2010). Историческая география Золотой Орды в XIII-XVI вв, Москва: Красанд.
- Жувейни Алааддин Ата Мәлик (1911). Китаб-и Тарих-и Джихан Гушай, ред. Мухаммед б. Әбдүлаһһаб-и Казвини, Т.1, Лейден, Брилл.
- Жүзжани Әбу Омар Минхаджуддин Осман б. Сираджиддин (1864). Табақат-и Насыри, ред. У. Нассау Лис, Хадим Хусейн, Абдулхай Сахбан, Калькутта, Колледж Пресс.
- Ибн Әбдузахир, Мухиддин (1976). Әр-Раудату әз-Захиру фи сирати әл-мәлики әз-Захир, ред. Әбдуләзиз әл Хуәйтыр, Әр-Рияд.
- Ибн Әби Фадаил (2017). Муфаддал, ән-Нәхджу әс-сәдид уә әд-дурру әл-фәрид фима ба'д тарихи Ибни әл-‘Амид, ред. Др. Мұхаммед Кәмалуддин Иззуддин Әли әс-Сеййид, Дамаск, Дару Са'дуддин.
- Ибн Баттута (1987). Тухфату ән-Нуззар фи Ғараиб әл-Әмсар уә ғаджаибу әл-Әсфар, Бейрут: Дару әл-Ихйа'у әл-‘Улум.
- Ибн Халдун (2000). Тариху ибн Халдун, Т. 5, Бейрут: Дар әл-Фикр.
- Хартог Лео (2007). Чингисхан. Завоеватель мира. Москва: Олимп.
- Чулууны Далай (1983). Монголия в XIII–XIV веках, Москва, 1983.
- Шпулер Бертольд (2016). Золотая Орда. Монголы в России. 1223–1502 гг., Ауд. М.С. Гатин, Қазан.
- Golubovich Girolamo (1906). Biblioteca bio-bibliografica della Terra santa e dell'Oriente francescano, Quaracchi, T. 1, Firenze: Collegio di S. Bonaventura, 1906.
- De Weese Devin (1994). Islamization and Native religion in the Golden Horde. Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition. Pennsylvania: Pennsylvania State University Press, University Park.
- Ebu'l-Ferec Gregory (1987). Abu'l-Farac Tarihi, C. II, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara, 1987.
- Ebu'l-Fida, Tarihu Ebi'l-Fida: Muhtasar fi tarihü'l-beşer, IV, İstanbul: Daru't-Tibaati'l-Amire, h. 1286.
- Ebu'l-Gazi (1925). Bahadır Han, Şecere-i Türk, İstanbul: Matba'a-i Âmire, 1925.
- Evliya Çelebi (1999). Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi, C.I, 2. kitap, haz. S. A. Kahraman, Y. Dağlı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- Kırımı, Abdülgaffar (1343). Ümdetü't-Tevarih, İstanbul: Matba'a-i 'amire, h.
- Köprülü M. Fuad (1984). Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Ocak Ahmet Yaşar (1978). “Sarı Saltık ve Saltıknâme”, Türk Kültürü, Sy: 197.
- Rumî, Ebü'l-Hayr (1987). Saltık-Nâme, Haz. Şükrü Halûk Akalın, Ankara: Kültür Ve Turizm Bakanlığı Yay.
- Ruysbroeckli Willem (2010). Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk 1253–1255, çev: Z. Kılıç, İstanbul, Kitap Yayınevi.

- Saunders J. (1971). The history of Mongol Conquests, London.
 The Shajarat ul-Atrak, or Genealogical tree of the Turks and Tatars (1838). çev. Col Miles, Londra, 1838.
 Togan Zeki Velidî (1981). Umumi Türk Tarihine Giriş, 3. Baskı, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981.
 William of Adam (2012). How to defeat the Saracens, ed. and trans. Giles Constable, Washington DC: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.

References

- Abulgozi, Shajarat-i turk [Genealogy of the Turks], ed. B. A. Ahmedov, Taşkent, Chulpon, 1992.
 Al-Aini, Badruddin, 'Iqd al-Juman fi Tarikh Ahl al-Zaman,, V.1, ed. Muhammad Muhammad Amin, Cairo: Dar al-kutub ua uasaiq al-qaumiyya, 2010.
 Al-Mansuri Ad-Dauadar, Baibars, Zubdat al-fikra fi tarikh al-hijra, ed. Donald S. Richards, Beirut, 1998
 Al-Maqrizi, Ahmad b. Ali, As-Suluk li-Marifati duwali al-Muluk, ed. Muhammed Abdalqadir Ato, V. 2, Beirut, Daru al-Kutubi al-İlmiyya, 1997.
 Al-Omari, ibn Fadhlullah, Masaliku al-Absar fi Mamaliki al-Amsar, Mamaliku ash-Sharqi al-İslami ua at-Turki ua Mysri ua ash-Shami ua al-Hijazi, V.3, ed. Kamil Suleiman al-Jaburi, Beirut: Daru al-Kutubi al-İlmiyya, 1971.
 Al-Qalqashandi, Abu Al-Abbas Ahmed, Subh al-a'sha fi sina'at al-insha, V. 4, Cairo: Al-Matbaatu al-Amiriyya, 1914.
 An-Nasawi, Mohammed, Siratu as-Sultan Jalaluddin Mankubirti, ed. Hafiz Ahmad Hamdi, Cairo: Daru al-fikri al-Arabi, 1953.
 An-Nuairi, Ahmed ibn Abdulwahhab, Nihayatu al-Arab fi fununi al-adab, V. 27, ed. Dr. Najib Mustafa Fawwaz, Dr. Khikmet Kashli Fawwaz, Beirut: Daru al-Kutubi al-İlmiyya, 2004.
 Barthold V. V., Dvenadsat leksi po istorii tureskih narodov // Bartold V.V. Raboty po istorii, filologii trkskih i mongolskih narodov [Twelve lectures on the history of the Turkish peoples // Barthold V. V. Works on the history, philology of the Turkic and Mongolian peoples]. – Moscow: Vost. lit-ra, 2002.
 Chuluuny Dalai, Mongolia v XIII–XIV vekah [Mongolia in the XIII–XIV centuries], Moscow, 1983.
 DeWeese, Devin. Islamization and Native religion in the Golden Horde. Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition. Pennsylvania: Pennsylvania State University Press, University Park, 1994.
 Ebu'l-Ferec, Gregory, Abu'l-Farac Tarihi, V. II, trans. Ö. R. Doğrul, Ankara, 1987.
 Ebu'l-Fida, Tarihu Ebi'l-Fida: Muhtasar fi tarihü'l-beşer, V. IV, İstanbul: Daru't-Tibaati'l-Amire, h. 1286.
 Egorov V., İstoričeskaya geografiya Zolotoi Ordy v XIII–XVI vv [Historical geography of the Golden Horde in the XIII–XVI centuries], Moscow: KRASAND, 2010.
 Evliya Çelebi, Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi [Evliya Çelebi's Book of Travels], V.I, 2. book, ed. S. A. Kahraman, Y. Dağlı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1999.
 Gali Ahmetova G.G. «Sufizm v Zolotoi Orde», Materialy mejdunarodnoi konferensii «Sufizm v İrane i Sentralnoi Azii» [«Sufism in the Golden Horde», Proceedings of the international conference «Sufism in Iran and Central Asia»], Almaty, 2006.
 Golubovich, Girolamo, Biblioteca bio-bibliografica della Terra santa e dell'Oriente francescano, Quaracchi, V. 1, Firenze: Collegio di S. Bonaventura, 1906.
 Grekov B. D., Yakubovskii A. ., Zolotay Orda i eyo padenie [The Golden Horde and Its Fall], Moscow- Leningrad, 1950.
 Gumilev L. N., Ot Rusi k Rossii [From Rus' to Russia], Moscow: Ekopros, 1992.
 Hartog, Leo, Chengis Khan. Zavoevatel mira [Genghis Khan: conqueror of the world]. Moscow: Olimp, 2007.
 Ibn Abduzzahir, Muhiddin, Ar-Rawdatu az-Zahiru fi sirati al-maliki az-Zahir, ed. Abdulaziz al-Huwaityr, Riyadh, 1976.
 Ibn Abi Fadail, Mufaddal, An-Nahju as-sadid ua ad-durru al-farid fima ba'd tarihi İbni al-'Amid, ed. Dr. Mohammed Kamaluddin Izzuddin Ali As-Seyyid, Damascus, Daru Sa'duddin, 2017.
 Ibn Battuta, Tuhfatu an-nuzzar fi garaibi al-amsar ua gajaibu al-Asfar, Beirut: Daru al-İhiya'u al-'Ulum, 1987.
 Ibn Haldun, Tarihu ibn Haldun, V. 5, Beirut: Daru al-Fikr, 2000.
 Juveini, Alaaddin Ata Malik, Kitab-i Tarih-i Jihan Gushai, ed. Mohammed b. Abdulwahhab-i Kazvini, V.1, Leiden, Brill, 1911.
 Juzjani, Abu Omar Minhajuddin Osman b. Sirajiddin, Tabaqat-i Nasyri, ed. U. Nassau Lis, Hadim Husein, Abdulhai Sahban, Kolkata, Collej Press, 1864.
 Kırımı, Abdülgaflar, Ümdetü't-Tevarih, İstanbul: Matba'a-i 'amire, h. 1343.
 Köprülü, M. Fuad, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar [The First Sufis In Turkish Literature], Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1984.
 Ocak, Ahmet Yaşar “Sarı Saltık ve Saltıkname”, Türk Kültürü, N: 197, 1978.
 Rumî, Ebü'l-Hayr, Saltık-Nâme, Ed. Ş. H. Akalın, Ankara: Kültür Ve Turizm Bakanlığı Yay, 1987,
 Ruysbroeckli, Willem., Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk 1253–1255 [Journey To Mengu Khan's Palace 1253–1255], trans: Z. Kılıç, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2010.
 Saunders, J., The history of Mongol Conquests, London, 1971.
 Spuler, Bertold, Zolotay Orda. Mongoly v Rossii [The Golden Horde. Mongols in Russia. 1223–1502 years]. 1223–1502 gg., trans. M.S. Gatin, Qazan, 2016.
 The Shajarat ul-Atrak, or Genealogical tree of the Turks and Tatars, trans. Col Miles, London, 1838.
 Togan, Zeki Velidî, Umumi Türk Tarihine Giriş [Introduction To Public Turkish History], İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981.
 Vernadsky G.V. Nachertanie russkoi istorii [The inscription of Russian History]. Sankt Petersburg: Lan, 2000.
 William of Adam, How to defeat the Saracens, ed. and trans. Giles Constable, Washington DC: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2012.

FTAMP 03.20.00

<https://doi.org/10.26577/JH.2021.v100.i1.012>**Е. Рахметуллин^{1*} , Е. Сайлаубай² **¹Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Қазақстан, Семей қ.²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.

*e-mail: alash.azamaty@mail.ru

АЛАШОРДАНЫҢ ӘСКЕРИ ҚАЙРАТКЕРІ – ХАМИТ ТОҚТАМЫШЕВТЫҢ ӨМІРІ МЕН ҚЫЗМЕТІ

Мақалада XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі қалыптасқан саяси ахуал мен әскери қайраткер Хамит Тоқтамышев өмірінің айрықша қырлары қамтылған. Тұлғаның төңкеріске дейінгі өмір жолы мен қызметі зерттеушілер үшін әлі де зерделеуді қажет етеді. Дегенмен де, зерттеу жұмысымызда қайраткердің ғұмынамасы мен қызметінің беймәлім қырларын зерделеуге талпыныстар жасалды. 1917-1920 жылдардағы саяси оқиғалар мен Азамат соғысы жылнамасы Алаш қозғалысы тарихымен тығыз байланысты. Осы жылдардағы тарихи құжаттарда Алаш қайраткерлерімен қатар, Хамит Тоқтамышевтың есімі жиі ұшырасады. Осы ретте авторлар қайраткердің әскери саладағы қызметіне басымдық бере отырып, мұрағат қорларындағы құжаттар арқылы ғылыми тұрғыда негіздеген. Әсіресе, Хамит Тоқтамышевтың Алашорда Әскери бөлімінің меңгерушісі ретінде сібірлік саяси күштермен қарым-қатынасы құжаттар негізінде дәйектелген. Сондай-ақ антибольшевиктік күштер сапында әрекет еткен Алаш әскери құрылымдарының басында Хамит Тоқтамышевтың есімі құрметпен аталады. Яғни, отандық және ресейлік мұрағат қорларындағы құжаттар Хамит Тоқтамышевтың Азамат соғысы жылдарында ұлттық әскери құрылымдарды қалыптастырудағы басты әскери тұлға ретінде екендігін айғақтай түседі. Зерттеуде Алаш офицерінің кәсіби әскери қызметі мен тағдыры жан-жақты сараланып, тың деректік талдау нәтижесінде ғылыми көпшілікке ұсынылды.

Түйін сөздер: Алашорда, әскери кеңес, Алаш полкі, милиция, Сібір үкіметі, кеңестік билік, Азамат соғысы.

E. Rakhmetullin^{1*}, E. Sailaubai²¹Shakarim University of Semey, Kazakhstan Semey²L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Nur-Sultan

*e-mail: alash.azamaty@mail.ru

The life and work of the military leader for alashorda's – Hamit Tuktamysheva

The article highlights the current political situation in the first quarter of the twentieth century and special aspects of the life of the military figure Khamit Toktamyshev. The chronicle of political events and the Civil war of 1917-1920 is inextricably linked with the history of the Alash movement. In historical documents of these years, along with the figures of Alash, the name of Hamit Tuktamyshev is often mentioned. At the same time, the author focused on the activities of the figure in the military sphere, scientifically justifying it with documents from archival funds. In particular, Khamit Tuktamyshev's relations with the Siberian political forces, as the head of the Alashorda military unit, are supported by documents. Also, at the head of the Alash military formations that operated as part of the anti-Bolshevik forces, the name of Hamit Tuktamyshev is respectfully called. The study comprehensively analyzes the professional military activities and the fate of the Alash officer, who was presented to the scientific community as a result of a detailed analysis.

Key words: Alashorda, military Council, Alash regiment, militia, Siberian government, Soviet power, Civil war.

E. Рахметуллин^{1*}, Е. Сайлаубай²¹Университет имени Шакарима города Семей, Казахстан, г. Семей²Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, Казахстан, г. Нур-Султан

*e-mail: alash.azamaty@mail.ru

Жизнь и деятельность военного деятеля алашорды – Хамита Токтамышева

В статье освещена сложившаяся политическая ситуация первой четверти XX века и особые аспекты жизни военного деятеля Хамита Токтамышева. Дореволюционный жизненный путь и деятельность личности по-прежнему требуют изучения для исследователей. Тем не менее, в

нашей исследовательской работе были предприняты попытки изучить неизвестные аспекты жизни и деятельности деятеля. Летопись политических событий и Гражданской войны 1917–1920 годов неразрывно связана с историей движения Алаш. В исторических документах этих лет наряду с деятелями Алаша часто упоминается имя Хамита Токтамышева. При этом автор сделал акцент на деятельности деятеля в военной сфере, научно обосновав ее документами из архивных фондов. В частности, отношения Хамита Токтамышева с сибирскими политическими силами, как заведующего воинской частью Алашорды, подкреплены документами. Также во главе военных формирований Алаш, действовавших в составе антибольшевистских сил, с уважением называют имя Хамита Тохтамышева. То есть документы из отечественных и российских архивных фондов свидетельствуют о том, что Хамит Тохтамышев в годы Гражданской войны был главной военной фигурой в формировании национальных воинских формирований. В исследовании всесторонне проанализирована профессиональная военная деятельность и судьба офицера Алаш, который в результате детального анализа был представлен научному сообществу.

Ключевые слова: Алашорда, военный совет, полк Алаш, милиция, Сибирское правительство, советская власть, Гражданская война.

Кіріспе

Алашорда үкіметінің ішкі құрылымында күрделі һәм әлі күнге дейін толыққанды зерттелмеген, зерттеушілер тарапынан толық ғылыми бағасын алмаған мәселе – ұлттық әскер жүйесі. Тарихи әдебиеттерде «полк», «милиция» атауларымен белгілі Алаш әскерін құруда кәсіби әскери офицерлер көп болған жоқ. Олар: Хамит Токтамышев, Молданияз Бекімов, Сабыр Сарығожин, Ғали Самратбеков және т.б.

Осы шағын мақаламызда солардың бірегейі – Алашорданың әскери қайраткері Хамит Токтамышевтың өмірі мен қоғамдық-саяси қызметіне тоқталмақпыз.

Материалдар және әдістер

Қайраткердің тұлғалық болмысы мен қайраткерлік қызметінен мәлімет беретін деректер негізінен отандық (ШҚО ҚЗТҚО, КРОМА) және ресейлік мұрағат қорларында (РГВА, ГАРФ, ТОММ) жинақталған. Сонымен қатар, сібірлік саяси күштердің әскери іс-қимылдары мен кеңсе құжаттары топтастырылған жинақтардан Х. Ток-тамышев туралы деректер кездеседі. Әсіресе, ресейлік көрнекті тарихшы-ғалым В.В. Шиш-кинің (Временное Всероссийское, 2010) және қазақстандық тарихшылардың құрастырған академиялық жинақтарының (Движение Алаш, 2005) тұлға үшін деректік құндылығы зор.

Зерттеу жұмысын жазу барысында ХХ ғасырдың басындағы саяси өзгерістерге тұлғалық фактордың ықпалы басшылыққа алынды. Қайраткердің саяси портреті кеңестік кезеңде жабық тақырыптардың санатында болғандықтан, жаңа методологиялық ұстанымдарды қажет етеді. Әсіресе, тарихилық, жүйелілік, салыстырмалы

талдау әдістері арқылы мәселенің ғылыми сипатын зерделеуге тырыстық.

Тұлғатану бағытында отандық тарихнамада жазылған ғылыми зерттеулерді негізге ала отырып, деректерді жүйелеу, тұлға өмірін кезеңдеу, оқиғалар желісін жүйелеу әдістерін қолдандық.

Нәтижелер және талдаулар

Алаш офицері Х. Токтамышевқа қатысты ғылыми зерттеу еңбектері тіптен аз. Алашта-нушы-ғалымдардың еңбектерінде ішінара есімі аталғаны болмаса, Алаш офицері туралы толыққанды мәліметтерді кездестірмейміз. Дегенмен де, алаштанушы ғалымдар Д. Аманжолова (Аманжолова, 2009), Е. Сайлаубай (Сайлаубай, 2000), Б. Әбдіғалидың (Абдығалиұлы, 2017) зерттеулерінде Хамит Токтамысовқа қатысты тарихи мәліметтер ұшырасады. Тұлғаның өмірі мен қызметі алдағы уақытта жекелей зерттеу жұмыстарын, арнайы ғылыми ізденістерді қажет етері сөзсіз.

Х. Токтамышевтың туған жылы туралы әзірге нақты ақпарат жоқ. Соңғы ғылыми ізденістерге дейін Хамит Токтамышевтың шығу тегіне қатысты татар, башқұрт дегендей әркі-лі көзқарастар болғандығы анық. Алайда, зерттеуші Берік Әбдіғалидың Алаш әскері мәселесі бойынша ізденістерінің нәтижесінде оның Семей жерінің қазағы екендігі, тегі төре тұқымынан болуы әбден мүмкін деген тұжырымға келеді. Бұған себеп, ресейлік мұрағат қорларынан Х. Токтамышевтың туған інісіне қатысты деректің табылуында болып отыр. Атап айтар болсақ, Мәскеу әскери-тарихи мұрағатында 25-інші атқыштар полкінен 8-інші Сібір артиллерия полкіне 1912 жылы ауыстырылған Тохтамышев Сұлтанмұрат Неғматоллаұлы деген подпоручиктің қызметіне қатыс-

ты дерек кездеседі. Мәселен, Сұлтанмұрат Неғматоллаұлы 1889 жылы Семей өңірінде өмірге келгендігі, діні мұсылман, шығу тегі төре әулетіне жататындығы айтылған. Сондай-ақ, аталған мұрағаттық деректе оның Сібір кадет корпусы мен Киев әскери училищесін тәмамдап, 1909 жылы подпоручик әскери шеніне ие болғандығы көрсетілген (РМӨТМ, қ. 400: т. 9, і. 34266, п. 219.). Осы жерде баса назар аударатын мәселе, патшалық дәуірде ресейлік әскери оқу орындарында көбіне хан-сұлтандардың тұқымдары білім алды.

Әскер құру ісінде Алашорда үкіметі анти-большевиктік саяси күштерге жүгінуге мәжбүр болды. Әскер ісіне үйрететін офицерлер мен нұсқаушылардың барлығы дерлік ресейлік күштерден келді. Сондай әскери офицерлердің бірі штабс-капитан Хамит Тоқтамышев. Ал, Х. Тоқтамышевтың Семей жеріне келуі 1918 жылдың бас кезіне сәйкес келеді. Бұл кезде Семей қаласында ақ гвардияшылар пен большевиктердің текетіресі күн сайын өршіп бара жатты. Сондықтан, большевиктерге қарсы күресте жергілікті ұлттардан әскери бөлімдер жасақтау ісін жоғарыда аталған азаматтық қарсыласу үдерісі тездетте түсті.

Қазақ ұлттық әскери қосындарын құруға қатысты ұстаным 1917 жылдың ақпан айынан кейінгі өлкелік және жалпыұлттық қазақ съездерінде күн тәртібіндегі мәселелер қатарында болды. Атап айтқанда, 1917 жылы 21-26 шілде айларында Орынбор қаласында өткізілген І жалпы қазақ съезі хаттамасында: «Осы күнгі дайын әскер орнына халық милициясы құрылсын» деп айқын көрсетілген. “Қазақ” ұлттық басылымының 1917 жылғы қараша айындағы нөмірінде халықты қорғау үшін ұлттық милиция қажет екендігі, ал ұлтты қорғау ісін қолға алмасақ, қазақ халқының құрбан болатындығы баса айтылды (Нұрпейісов, 1995: 146-147) үндеуден қазақ қоғамында әскер мәселесінің қаншалық өзекті екендігін аңғару қиын емес. 1917 жылғы 5-13 желтоқсанда Орынборда өткен екінші жалпықазақ съезінде ұлттық әскер мәселесі қозғалып, Халел Ғаббасов халық милициясын құру жайында баяндама жасады. Алайда әскер құру ісі тек 1918 жылдың қаңтар-мамыр айларында ғана мүмкін болды.

Алашорда үкіметінің мемлекеттік құрылымды нығайту бағытындағы заңдық күші бар құжаттарындағы Алашорданың әскери кеңесін жасақтау жөніндегі 1918 жылғы 11/24 маусымдағы үкімет төрағасы Ә. Бөкейхан, мүшелері М. Тынышпаев пен Х. Ғаббасов қол қойған

қаулыда: «Алашорда үкіметі жанынан ұшадамнан тұратын әскери кеңес құрылсын, оларға әскери министрліктің қызметі кіреді. Алашорданың уездік және облыстық бөлімшелерінің жанынан әскери кеңестер ашылсын. Әскери кеңес большевиктерге қарсы күресте әскер қатарына жігіттерді шақыруға міндеттеледі» (Алаш-Орда, 1992: 109) деп көрсетілген. Әскери кеңес құру арқылы Алашорда үкіметінің әскери жүйесі біршама жолға қойылған.

Семей қаласында құрылған бірінші Алаш атты полкінің құрылуы Хамит Тоқтамышевтың есімімен тікелей байланысты. 1918 жылдың 17 мамырында большевиктерден ығысқан Алаш жасақтары Сор шатқалына (Жарқын ауылы маңы) қарай шегінеді. Осы жерде Хамит Тоқтамышев басшылық жасаған құрамында 38 офицер мен 750 жауынгерден тұратын бірінші Алаш атты әскер полкінің құрылу тарихы бастау алады. Бір ай бойы әскери дайындыққа машықтанған Алаш жасағы 19 маусым күні Алаш қаласына келеді. Айбынды жасақтың келу құрметіне Никольский шіркеуі жанындағы алаңда салтанатты кездесу ұйымдастырылды. Жиында штаб полкы бастығының көмекшісі Папин, штаб адъютанты капитан Виноградов және Уақытша Сібір үкіметінің өкілі Давыдов сөз сөйледі. Кездесу кезінде алаңға келген Алаш көсемі Әлихан Бөкейханның құрметіне подполковник Тоқтамышевтың бұйрығымен атты әскер «Алла» деп ұрандады.

Әскердің ақ түсті жалауында қазақ тілінде «Жасасын Бүкілресейлік және Сібір Құрылтай жиналысы», «Жасасын Отанның адал ұлдары» деген жазу болды. Жалынды сөздер айтылған кездесу отаншылдық рухта өтті» (Свободная речь, 1918) деп баяндалады. Мұндай әскери шерулер халықтың Алашорда үкіметіне деген сенімін күшейту және әскер қатарына қазақтың жігіттерін тарту мақсатында ұйымдастырылғаны анық.

Әскер жасақтау ісіне қатысты ресейлік күштермен арадағы құжаттарда Хамит Тоқтамышевтың есімі жиі аталады, тіпті Алашорданың әскери бөлім меңгерушісі ретінде қол қойған құжаттар да кездеседі. Мәселен, «Әскери Министрлік басқармасына. Сіздің қабылдаған резолюцияңызға менің қатынасым туралы жауапты хабарласам, Алаш-Орда өз армиясын федеративтік өкімет қол астындағы Жалпыресейлік армияның құрамдас бөлігі деп ойлайды. Алаш-Орданың Әскери бөлім меңгерушісі Капитан Тохтамышев. № 236. 26 шілде 1918 ж. Омбы қаласы. Көшірме дұрыс. Адъютант

Подпоручик Марусевич» (ТОММ, 0578-қор: 1-тіз., 4-іс, 6-7 пп.). Құжаттан байқағанымыздай, Семейде Алаш әскерін ұйымдастыру мәселесі тікелей Сібір үкіметі әскери министрлігінің келісімімен жүзеге асырылды.

Алашорда әскери бөлімінің Әскери министрлік басқармасына жазған хатында: «Алашорда өкіметі Уақытша Сібір өкіметімен большевиктермен күресеміз және елді Құрылтай Жиналысына дейін жеткізеді деп шешті. Алашорда өкіметі өз әскерін құру туралы қаулы қабылдады, қару-жарағы, әскерді ұстайтын қаражаты жоқ. Алашорда үкіметі Уақытша Сібір үкіметінен қазақ әскерін әскери инструкторлармен, қару-жарақпен және азық-түлікпен қамтамасыз етуді сұрайды. Алашорда үкіметі қазақ әскерін құруды талқылай келе, 4 атты корпус пен бір жеке дивизия жасақтауға шешім қабылдады. Әскер төмендегі шарттар бойынша құрылатын болды:

1) Командалық құраманы тағайындағанда сайлау бастамасына жол берілмейді.

2) Басқару лауазымына тағайындалғанда шені, жасы, ұлты есепке алынбайды, тек білімі мен тәжірибесі есептеледі.

3) Басқару лауазымына тағайындауды Қырғыз Әскери Штабы жүзеге асырады.

4) Әскерде қандай да бір құрамалық не шаруашылық Комитеттің болуына жол берілмейді.

5) Армияның негізі басшының еркіне сөзсіз бағыну түрінде бейнеленетін қатаң тәртіп болып табылады.

6) Қазақ Армиясы қандай жағдай болмасын өз Штабына тікелей бағынады, алайда Уақытша Сібір өкіметі әскерімен бірлескен іс-қимыл барысында ұлтына қарамай Жоғары Штабқа бағынады», – деп жазылып, Әскери бөлім меңгерушісі капитан Тоқтамышевтың қолы қойылған (ТОММ. Р-72-қор: 1 тізім, 5 іс, 7-8 п.).

Алаш әскери құрылымдары мен полктерін жасақтау ісінде ең алдымен Хамит Тоқтамышевтың қайраткерлерлік еңбегін баса айтуға тиіспіз. Бұған ресейлік саяси күштермен жазысқан үкіметаралық хаттар мен телеграммалар және Алашорда әскери кеңесінің атынан қойылған қолдары дәлел бола алады. Осы тұрғыда Әлихан Бөкейхан, Мұхаметжан Тынышбаевтармен қатар, Хамит Тоқтамышев та Алаш полктерін қалыптастыруға ерен еңбек сіңірді.

Әскер құру үшін арнайы офицер-инструкторлар мен юнкерлер дайындайтын оқу орындарын ашу міндеті тұрды.

Алаш қаласында әскер құру ісіне байланысты қазақ ұлтынан офицер мамандарды даярлау үшін 1918 жылдың күзінде офицерлер дайындайтын медресе ашылады. Бұл медреседе Ғабдолла Қоскеев, Ахмет Әуезов, Смағұл Әмзин, Омар Ермұхаметов, Ғабдолхак Ғабдолрахимов, Хәкім Бейсекеев сынды қазақ жастары оқып, әскери өнерді меңгере бастаған. Офицерлік мектептің ашылуына Хамит Тоқтамышев ұйытқы болды. Атап өтерлігі осындай юнкерлік училище Жымпитыда да ашылды (Шаяхметов, 2001: 114).

Әскер құру немесе ұстап тұру мәселесінде түрлі кедергілер кездесіп отырды. Осыған байланысты Алашорданың Уақытша Сібір үкіметіне жолданған қатынас хаттарында да ең алдымен әскерге керекті қару-жарақ пен қаржы мәселесінің жетіспеуі жөніндегі баяндаулары жиі кездеседі.

Мәселен, Әскери бөлім меңгерушісі капитан Тоқтамышев пен подпоручик Марусевич қол қойған мына хатта «Қазіргі кезде Семей қаласында құрамында 28 офицер және жаттығуды бастаған 750 атты жігіттері бар бірінші Алаш Атты Полкі құрылды. Сонымен бірге қаражатсыз, қару-жарақсыз, киімсіз, нұсқаушысыз отырған Павлодар қаласында 150 жігіт, Зайсанда 200, Қарқаралыда 250 және Өскеменде 250 жиналды» (ТОММ. Р-72-қор: 1 тізім, 5 іс, 15-16 п.) – деп ұлттық әскер құру жолындағы негізгі кедергілерді атап көрсеткен.

Негізінен, әскерге қажетті құрал-сайманның тапшы болуы, тамақ нашарлығы, киім-кешек жетіспеуі милиция қатарына алынған жасақтардың әскери міндетін тастап, ауылдарына қашуға себепші болған. Осындай жағдайлардың алдын алу үшін, Алашорда алғашқы мобилизация кезінде шет қалған болыстардан милиция қатарына қайтадан жігіт жинаған кезде уездік басқармаларға жігіттердің дені сау, аттары жарамды, құрал-саймандары түгел болуын тексеріп алуды тапсырады.

Қаржыландырудың жоқтығына байланысты Тынышпаев тамыз басында Омбыға Ә.Н. Бөкейхан мен Х. Тоқтамышевқа телеграфпен «Алыс жатқан болыстардан, тіпті, басқа уездерден келіп жатыр. Екінші полк құруға, екі полкті бұйрық бойынша өткізуге қол жеткізіңіз, әйтпесе, индентант барлығынан бас тартады; қаражат бітті. Бұдан әрі қаражат бөлуді жергілікті штаб тоқтатты. Бірінші Алаш полкін тарату мәселесі тұр. Күн сайын жаңа шақырылушылар келіп жатыр. Амалсыз жағдай орнығуда. Дереве телеграфпен хабарласыңыз» – қалыптасқан жағ-

дайды мәлімдегенін көреміз (ТОММ. Р-72 қор: 1 тізім, 5 іс, 5 п.).

Сондай-ақ большевиктер күш алып, жағдай қиындап қара жатқан кезде, қару-жарақ мәселесі де туындағанын құжаттардан байқаймыз. Жетісу майданында әскерге қару-жарақтың жетіспеушілігіне байланысты М. Тынышпаев 13 тамызда Уақытша Сібір үкіметіне телеграф арқылы байланысқа шықты: «Жетісу большевиктерден тез арада босатылуға мұқтаж болып отыр, үшінші жыл қан төгілуде, Алашорда Уақытша Сібір үкіметінен: біріншіден – басынан бастап Алашорда ұсынғандай он мыңнан астам большевиктер қаруланған Жетісуға баса назар аударуды, Жетісу майданына қатысу үшін Алаш жасағына қару-жарақ беруді жылдамдатуыңызды сұрайды» (РФММ, 176 қор: 1 тізім, 1 іс, 246-247 п.).

1918 жылдың 12-22 қазан күндері Колчактің тапсырмасымен екінші далалық Сібір корпусының командирі генерал-майор Матковский Жетісу майданына барды. Генерал-майор майдандағы әскери құрылымдар мен ұлттық қосындарға қатысты шешім шығару мақсатында жіберілген еді. Корпус командирі бірінші Алаш полкін 5-ші Сібір атқыштар дивизиясына қосуға, осыған байланысты полк атауын «бірінші Қазақ атты әскер полкі» атауына өзгертіп, оны дивизия қарамағына толығымен бағындыруға шешім шығарды. Аталған полк басшылығына Хамит Тоқтамышевтың орнына әскери старшина Н.Д. Кольц бекітіледі.

Сібір 5-ші атқыштар дивизиясының құрамында 1919 жылғы 16 қазанда Алашорда әскери кеңесінің тікелей араласуымен 2-ші қазақ әскери полкі құрылды. Оған басшы болып бірінші дүниежүзілік соғысқа қатысушы, Жетісудың тумасы, санаулы Алаш әскери командирлерінің бірі подполковник Ғали Самұратбеков тағайындалды.

Ал, Жетісу өңіріне жаңадан келген атаман Б. Анненков басқаша әрекет етуге көшті. Ол керісінше, өз әскери құрамын толықтыру үшін жаңаша әрекет ете бастады. Оның әскерінде татар, башқұрт қосындары, 2 қытай ротасы мен 2 ауған және парсы ротасынан тұратын шетелдік батальондар болды. Семей өңірі бойынша Алашорданың ұлттық әскери бөлімдерін құру туралы ниетіне қолдау білдіріп, осы бастаманы іске асыруға өзі кірісті. Хамит Тоқтамышевқа «партизандық Қазақ атты әскер полкін» құру ісі тапсырылды. 5-ші Сібір дивизиясының 1-ші Қазақ әскери полкінің құрамына қосылмағандарды Хамит Тоқтамышев өз әскери бөліміне алды (Әбдіғалиұлы, 2017:

93-94). Кейіннен Тоқтамышевқа полковник атағы берілді. Себебі, Х. Тоқтамышев қазақ ортасындағы кәсіби әскери білім алған санаулы тұлғалардың бірі еді.

Әскери қайраткердің ұлттық полк жасақтауды барлық жағынан назарда ұстағандығы белгілі. Соның бірі Алаш сарбаздарына ыңғайлы, бірыңғай киіммен қамтамасыз етілуін өз бақылауына алған.

Алаш әскеріне қажетті әскери киімді даярлауда Алашорда қайраткерлерінің үй-іштері аса ынталылық танытқан. Мәселен, Алашорда үкіметінің мүшесі Мұхаметжан Тынышпаевтың зайыбы Гүлбаһрам Тынышпаеваның бастауымен Алаш қаласының тұрғын әйелдері әскери киім тігу мақсатында арнайы «әйелдер қоғамын» құрғанын «Воля народа» газеті 37-санында (30 қазан 1918 жыл) жарияланды.

Осы игі іске қатысты Хамит Тоқтамышев Сарыарқа газеті арқылы: «Қазақ әскерінің атынан әскердің киімін тігіп берген Алаш қаласындағы ханымдарға көптен көп тәңір жарылқасын айтуды міндет көрдім. Әсіресе, күні-түні демей қызмет қылған А.Я. Бөкейханова. Гүлбаһрам Тынышбаеваға һәм Алаш баспаханасын басқарушы Шынжы мырза Керейбаевқа көптен көп тәңір жарылқасын айтамын. Қазақтың көңілді әскерінің бастығы Хамит Тоқтамышев» деп алғысын білдіреді (Сарыарқа, 1919). Жалпы, Алаш әскерінің киімдері, әр полктың ерекшеліктері, қандай әскери құрамалардың сапында болғандығы жеке зерттеулерді талап етеді.

Ақиқатында, ұлттық әскер жасақтау үрдісінің үлкен қиындықтармен жүргізілуі және жоспардағыдай жүзеге аспауының бір көрінісі – ең алдымен кәсіби әскери тұлғалардың жетіспеушілігімен түсіндіруге болады.

Алашорда үкіметінің әскер қатарына 30 жігіттен мобилизация жасауы ІІІ кезеңнен тұратындығы деректер арқылы анықталып отыр.

І кезең: 1918 ж. Алашорда үкіметінің 25(12) маусым бұйрығы бойынша әскер қатарына шақырту басталды.

ІІ кезең: 1918 ж. 25 қазанындағы № 218 қаулыға сәйкес Алашорда Ұлт Кеңесінің мүшесі Мұхаметжан Тынышпаевтың бұйрығымен І мобилизацияға ілінбеген болыстардан жедел түрде 30 жігіттен шақырту тапсырылды.

ІІІ кезең: 1919 жылдың 1 қазанынан бастап 2-арнайы Далалық Сібір корпусының бұйрығы негізінде капитан Хамит Тоқтамышевтың бақылауымен және Алашорданың облыстық кеңестеріне жүктелген міндет бойынша шақырту жүктелді.

III кезеңдегі мобилизация Сібірлік әскери күштердің Шығыс майданда қалыптасқан ауыр жағдайына байланысты туындаған әрекет еді (Шаяхметов, 2001: 112-113). Осы аталған үш кезең Алашорда әскери құрылымдарының қалыптасу, әрекет ету және құлдырау көріністерінің қысқаша сипатын береді.

1919 жылдың басында-ақ ұлттық мемлекеттік құрылымдар ақ гвардияшылардан теріс айнала бастады. Ең алдымен татарлар, одан соң башқұрттар әскерімен қоса Кеңес үкіметі жағына өтті. Бұл шынымен де онсыз да әлсіреп тұрған антибольшевиктік күштердің ыдырауына басты себептердің бірі болды. 1919 жылдың соңы мен 1920 жылдың басында Алашорда таратылды. Алашорда әскери құрылымдарының кейбір бөліктері Қытайға ақгвардияшылармен Қытайға асса, негізгі құрамы қызыл әскер құрамына өтті.

1920 жылдың 6 қаңтарында Түркістан майданының қолбасшысы М.В. Фрунзенің В.И. Ленин мен Л.Д. Троцкийге жолдаған жеделхатында Алашорданың батыс бөлімшесінің әскери бөлімшелерінің Қызыл әскер қатарына өтіп, соғыс қимылдарына қатынасуы баяндалады [РМӨСТМ, 17 қор: 86 тізім, 129 іс, 7 п.].

1920 жылдарға қарай Азамат соғысында басымдықтан айырыла бастаған антибольшевиктік күштердің тағдыры әрқилы өрбіді. Бірқатар әскери тұлғалар «бөлінбейтін, біртұтас Ресей» үшін соңғы демі қалғанша қарсыласса, кейбіреулері батысқа бас сауғалап, эмиграциядағы ақгвардияшылардың қатарын толықтырды. Тіпті, кеңестік билікті мойындап, қызыл әскер қатарына өткендері де болды.

Алайда, Хамит Тоқтамышевтың өмірінің соңғы жылдарына қатысты мұрағат деректері әзірге кездеспеді. Тек, өлкетанушы, ақын Қалихан Алтынбаевтың еңбегіндегі мына мәліметтерден Алаш офицерінің қай жылы өмірден өткенін топшылауға болатындай. «1919 жылдың күзінен басталған ақ пен қызылдың арпалысы 1930 жылдардағы ауыл шаруашылығын жаппай колхоздастыруға дейін созылды. Сол айқастардың елеулі бір бөлігі «Қара кезең» оқиғасына байланысты. Семей атырабында қызылдар

түпкілікті жеңген соң, ақтардың қалдығынан құралған 45 адам 70 арбалы көштен Көкпектінің үстін баса, қазіргі Ақсуат жеріндегі Карл Маркс совхозының жеріне бет алған екен. Мақсаттары Қытай шекарасына асу. Алайда, ақтар бұл ниетіне жетпеді. Көкпектідегі штаб бастығы Сосновтың басқаруындағы қызыл гвардия полкының бөлімшесі жолшыбай көшті қамап алып, қарусыздандырады. Барлығын Көкпектідегі бұрынғы депо үлкен үйіне әкеп қамайды. Сөйтіп «бұларды не істеу туралы» Семейге телеграмма жолдайды. Қырсыққанда Семейден үш күнге дейін жауап келмеді. Ақырында бөлімше штабы революция атынан тұтқындарды атуға бұйрық шығарады. Тұтқындардың арасында Алаш азаматы, бұрынғы орыс армиясының капитаны Хамит Тоқтамышев, әйелі мен баласы және бір орыс офицері келіншегімен бар еді. Осындағы екі әйел мен нешебір балаға ғана азаттық беріліп, басқаларының тағдыры шешілген. Яғни, 1920 жылдың мамыр айының бір кешінде барлығын Көкпектіден «Қара кезең» бұйратына бастап апарды. Сол жерде өздеріне ұзын ор қаздырады... Сөйтіп барлығы батар күнмен бірге батты... Өліктерді көметін күні Көкпектідегі татардың бір топ беделді ақсақалдары штабтан мұсылманның мүрделерін сұрап алады. Оларды өзен сыртындағы татарлар зиратына жерлеген. Хамит Тоқтамышевтың денесі үстіндегі әскери формалы киімімен Дәуіт хазірет дегеннің аяқ жағына көміліпті» (Алтынбаев, 2002).

Қорытынды

Алаштың әскери қайраткері, Алаш мұраты жолында жан аямай қызмет қылған Хамит Тоқтамышевтың өмірінің соңы осылай аяқталды. Саналы өмірін әскери қызметке арнап, азаматтық қарсыласу жылдарында ұлттық Алаш атты полктерін кәсіби тұрғыда құрған Хамит Тоқтамышевтың өмірі мен әскери қызметіне қатысты деректер толық ашылған жоқ. Алдағы уақытта тарихшы мамандардың ізденістерінің нәтижесінде Алаш офицеріне қатысты тың мәліметтер табылатынына сенім мол.

Әдебиеттер

Временное Всероссийское правительство (23 сентября – 18 ноября 1918 г.) (2010). Сб. документов и материалов / Сост. и науч. ред. В.И. Шишкин. Новосибирск. 362 с.

Движение Алаш. (2005). Сборник документов и материалов. Декабрь 1917 г. – май 1920 г. Алматы: Алаш. Т. 2. 496 бет.

Аманжолова Д.А. (2009). На изломе. Алаш в этнополитической истории Казахстана. Алматы: Издательский дом «Таймас». 412 с.

Сайлаубай Е. (2000). Алашорда әскері // Абай. № 1. 11-16 бб.

- Абдығалиұлы Б. (2017). Войско Алаш. Казахские части в составе Белой армии (1918-1920 гг.). Астана: Фолиант. 416 с.
- Ресей мемлекеттік әскери-тарихи мұрағаты (РМӘТМ) қ.400, т. 9, і. 34266, п. 219. Главный штаб (1865-1918)
- Нұрпейісов К. (1995). Алаш һәм Алашорда. Алматы: Ататек. 256 б.
- Алаш-Орда: (1992). Сборник документов. /Составитель Н. Мартыненко. Алматы: Малое издательство «Айқап», 1992. 192 стр.
- Редакционная заметка о прибытии в г. Семипалатинск казахских отрядов //Свободная речь (1918). 22 июня. №165.
- Томск облыстық мемлекеттік мұрағаты. 0578-қор, 1-тізім, 4-іс. Чрезвычайный Общесибирский областной съезд (7 – 15 декабря 1917 г.).
- ТОММ. Р-72-қор, 1-тізім, 5-іс. Сибирская областная Дума, г. Томск (январь 1918 г., июнь – ноябрь 1918 г.)
- Шаяхметов У. (2001) «Ел бүгіншіл, менікі – ертен үшін»: Оқу құралы. Алматы. 149 бет.
- ТОММ. Р-72-қор, 1-тізім, 5-іс. Сибирская областная Дума, г. Томск (январь 1918г., июнь – ноябрь 1918 г.)
- ТОММ. Р-72- қор, 1-тізім, 5-іс. Сибирская областная Дума, г. Томск (январь 1918г., июнь – ноябрь 1918 г.)
- Ресей Федерациясының мемлекеттік мұрағаты. 176-қор, 1-тізім, 1-іс. Совет министров Российского правительства. Омск. 1918-1920.
- Әбдіғалиұлы Берік. (2017). Алаш әскері. 1918-1920 жж. – Астана: Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институты. 392 бет.
- Токтамышев Х. (1919) Басқармаға хат. //Сарыарқа. (1919). № 77.
- Ресей мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарихы мұрағаты (РМӘСТМ). 17-қор, 86-тізім, 129-іс. Центральный комитет ВКП(б).
- Алтынбаев Қ. (2002). Көкпекті. Новосибирск. 172 б.

References

- Vremennoe Vserossiyskoe pravitelstvo (23 sentyabrya – 18 noyabrya 1918 g.) (2010). [Provisional All-Russian Government]. Sb. dokumentov i materialov / Sost. i nauch. red. V.I. Shishkin. Novosibirsk. 362 s.
- Dvizhenie Alash. (2005). [Alash Movement]. Sbornik dokumentov i materialov. Dekabr 1917 g. – may 1920 g. Almaty: Alash. T. 2. 496 bet.
- Amanjolova D.A. (2009). Na izlome. Alash v etnopoliticheskoy istorii Kazakhstana. [At the break. Alash in the ethno-political history of Kazakhstan]. Almaty: Izdatelskiy dom «Taymas». 412 s.
- Sailaubai E. (2000). Alashorda askeri. [Alash Orda Army] // Abai. № 1. 11-16 bb.
- Abdygaliuly B. (2017). Voysko Alash. Kazakhskie chasti v sostave Beloy armii (1918-1920 gg.). [The Alash army. Kazakh units in the White Army]. Astana: Foliant. 416 s.
- RMATM [Russian State Military-Historical Archive] q.400, t. 9, i. 34266, p. 219. Glavnyi shtab [General Staff] (1865-1918)
- Nurpeiisov K. (1995). Alash ham Alashorda. [Alash and Alashorda]. Almaty: Atatek. 256 b. Alash-Orda: (1992). Sbornik dokumentov. /Sostavitel N. Martynenko. Almaty: Maloe izdatelstvo «Aiqaп», 1992. 192 str.
- Redaktsionnaya zametka o pribytii v g. Semipalatinsk kazakhskikh otryadov [An editorial note on the arrival of Kazakh detachments in Semipalatinsk] //Svobodnaya rech (1918). 22 iyunya. №165
- Tomsk oblystyk memlekettik muragaty. [State Archive of the Tomsk Region]. 0578-qor, 1-tizim, 4-is. Chrezvychaynyy Obshchibirskiy oblastnoy syezd (7 – 15 dekabrya 1917 g.) [Extraordinary All-Siberian Regional Congress].
- ТОММ. [State Archive of the Tomsk Region] R-72-qor, 1-tizim, 5-is. Sibirskaya oblastnaya Duma, g. Tomsk (yanvar 1918g., iyun – noyabr 1918 g.) [Siberian Regional Duma].
- Shai Ahmetov U. (2001) «El buginshil, meniki – erten ushin» [The country is for today, mine is for tomorrow]: Oku kuraly. Almaty. 149 bet.
- ТОММ. [State Archive of the Tomsk Region]. R-72-qor, 1-tizim, 5-is. Sibirskaya oblastnaya Duma, g. Tomsk (yanvar 1918g., iyun – noyabr 1918 g.) [Siberian Regional Duma].
- ТОММ. [State Archive of the Tomsk Region]. R-72- qor, 1-tizim, 5-is. Sibirskaya oblastnaya Duma, g. Tomsk (ianvar 1918g., iun – noiabr 1918 g.) [Siberian Regional Duma].
- Resei Federatsiyasynyn memlekettik muragaty. (RF MM) [State Archive of the Russian Federation]. 176-qor, 1-tizim, 1-is. Sovet ministrov Rosiskogo pravitelstva. Omsk. 1918-1920. [Council of Ministers of the Russian Government. Omsk.].
- Abdigaliuly Berik. (2017). Alash askeri. [Alash Army]. 1918-1920 jj. – Astana: Kazaqstan Respublikasy Prezidenti janyndagy Kazaqstan strategiyalyk zertteuler instituty. 392 bet.
- Toktamyshev X. (1919) Basqarmaga xat. [Letter to the Board] //Saryarka. № 77.
- Resei memlekettik aleumettik-saiasi tarihy muragaty (RMASTM). [Russian State Archive of Socio-Political History]. 17-qor, 86-tizim, 129-is. Sentralnyi komitet VKP(b). [Central committee of the Bolshevik Party].
- Altynbaev K. (2002). Kokpekti. [Kokpeky]. Novosibirsk. 172 b.

IRSTI 03.01.07

<https://doi.org/10.26577/JH.2021.v100.i1.013>**N. Baigabatova**

Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Kazakhstan, Taldykorgan,
e-mail: bnk1606@mail.ru

FIELDWORK OF ETHNIC IDENTITY: THEORY, PRACTICE, REFLECTION

The article deals with the problems of studying ethnic identity in ethnographic fieldwork. The study of this phenomenon is currently one of the most relevant research areas. At the same time, it has a number of certain difficulties, primarily related to research methodology. Methodological difficulties are caused by a variety of theoretical approaches and concepts in study of ethnic identity. Therefore, field research remains for ethnographers the most important means of obtaining information about ethnic properties of studied objects. In addition, choice of field ethnography methods and their application in practice causes certain difficulties when research object is ethnic identity.

Having based on analysis of scientific literature and foreign authors' techniques as well as her own experience, the author accumulates questions ethnographers face when conducting fieldwork of ethnic identity. As the research shows, difficulties of studying ethnic identity are associated with a number of methodological issues. Particularly, key problems are subjectivity of ethnographic research due to several factors, complex nature of researcher–informant relationship, access to research «field» and search for potential informants. In this regard, building communication and developing their own research strategies, taking into account the characteristics of studied society, are necessary conditions for successful fieldwork of ethnic identity.

Key words: fieldwork, ethnic identity, ethnographic research, methods of field ethnography, informants, research strategies.

Н. Байгабатова

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Қазақстан, Талдықорған қ.
e-mail: bnk1606@mail.ru

Этникалық бірегейліктің далалық зерттелуі: теория, тәжірибе, рефлексия

Мақала этнографиялық далалық зерттеулердегі этникалық бірегейлікті зерттеу мәселелеріне арналған. Бұл құбылысты зерттеу бүгінгі таңда ғылыми ізденістің өзекті бағыттарының бірі болып табылады және сонымен бірге, ең алдымен, зерттеу әдістемесі мен әдіснамасымен байланысты бірқатар қиындықтарға ие. Әдіснамалық қиындықтар этникалық бірегейлікті зерттеудегі теориялық көзқарастар мен ұғымдардың алуан түрлілігіне байланысты. Сондықтан далалық экспедициялық зерттеулер этнографтар үшін зерттелетін объектілердің этникалық белгілері мен ерекшеліктері туралы ақпарат алудың маңызды құралы болып қала береді. Сонымен бірге, этникалық бірегейлік зерттеу объектісі болған жағдайда, далалық этнография әдістерін таңдау және оларды практикада қолдану белгілі бір қиындықтар туғызады.

Автор ғылыми әдебиеттер мен шетелдік авторлардың әдістерін, сондай-ақ өз тәжірибесін талдау негізінде этнографтың этникалық бірегейлікті далалық зерттеу барысында кездесетін мәселелерін айқындайды. Этникалық бірегейлікті зерттеудегі қиындықтар бірқатар әдіснамалық және әдістемелік мәселелермен байланысты екендігі анықталды, олардың негізгі факторлары: этнографиялық зерттеулердің субъективтілігі, зерттеуші-информатордың қарым-қатынасы табиғатының күрделілігі, зерттеу «өрісіне» қол жеткізу мүмкіндігі және әлеуетті ақпарат берушілерді іздеу. Осыған байланысты зерттелетін қоғамның ерекшеліктерін ескере отырып, коммуникацияларды құру және жеке зерттеу стратегияларын әзірлеу – ол этникалық бірегейлікті зерттеуге арналған далалық ізденіс жұмыстардың табысты жүзеге асырудың қажетті шарты болып табылады.

Түйін сөздер: далалық зерттеулер, этникалық бірегейлік, этнографиялық зерттеулер, далалық этнография әдістері, ақпарат берушілер, зерттеу стратегиялары.

Н. Байгабатова

Жетысуский университет им. И. Жансугурова, Казахстан, г. Талдыкорган,
e-mail: bnk1606@mail.ru

**Полевые исследования этнической идентичности:
теория, практика, рефлексия**

Статья посвящена проблемам изучения этнической идентичности в этнографических полевых исследованиях. Исследование данного феномена на сегодняшний день является одним из актуальных направлений научного поиска и в то же время имеет ряд определенных трудностей, связанных, прежде всего, с методологией и методикой исследования. Методологические сложности обусловлены разнообразием теоретических подходов и концептов в изучении этнической идентичности. Поэтому полевые экспедиционные исследования остаются для этнографов важнейшим средством получения информации об этнических свойствах изучаемых объектов. Вместе с тем, выбор методов полевой этнографии и их применение на практике вызывают определенные затруднения, когда объектом изыскания выступает этническая идентичность.

Автор на основе анализа научной литературы и методик зарубежных авторов, а также собственного опыта аккумулирует вопросы, с которыми сталкивается этнограф в процессе проведения полевых исследований этнической идентичности. Выявлено, что трудности изучения этнической идентичности связаны с рядом методологических и методических проблем, узловыми из которых являются: обусловленная рядом факторов субъективность этнографических изысканий, сложность природы отношений исследователь–информатор, возможность доступа к исследовательскому «полю» и поиск потенциальных информаторов. В этой связи выстраивание коммуникаций и выработка собственных исследовательских стратегий с учетом особенностей изучаемого общества является необходимым условием успешного осуществления полевых исследований этнической идентичности.

Ключевые слова: полевые исследования, этническая идентичность, этнографические исследования, методы полевой этнографии, информаторы, исследовательские стратегии.

Introduction

The problem of studying ethnic identity is currently one of the most relevant areas of scientific research and at the same time has a number of certain difficulties, primarily related to research methodology.

First of all, this is due to the fact there is no clear definition of the concepts «ethnicity» and «identity», which is due to their obvious interdisciplinary nature. Today the term «identity» as a category of scientific analysis and social practice is widely used by specialists in various fields of social and humanitarian knowledge – psychologists, sociologists, ethnologists, anthropologists, historians, philosophers, political scientists. Frequently, understanding reasons for current interest in ethnic identity, most researchers still cannot always explain the very essence of this phenomenon. There is a wide range of scientific opinions, explaining this phenomenon. However, its complexity, versatility, variety of forms, as well as radically contradictory trends in ethnic identity development leave a wide scope for further research. In this regard, scientist L.Adams notes that in anthropology and sociology, as in clinical and social psychology, the question of identity is so central that

it would be a huge task to analyze literature or try to generalize how ethnographers «define» identity (Adams, 2009: 316).

In addition to methodological difficulties, associated with variety of theoretical approaches and concepts in research on the definition of identity, there are also difficulties in studying ethnic identity itself. Most researchers argue that ethnic identity is a social construct and is embedded in various contexts: social, historical, and political (Kiang, 2014). Discussions about ethnic identity deal with a standard set of indicators that identities can be multiple, unstable, random, contested, fragmented, constructed, contractual, etc. (Brubaker, Feischmidt et al, 2006: 7). Obviously, the term «ethno-cultural identity» is not so much a logically strict concept as a phenomenon with complex socio-psychological content and deep cultural and historical roots. However, Russian ethnologist, academician V.Tishkov suggests considering ethnicity outside of traditional cultural types, as a phenomenon of cultural hybridity and multiple loyalties, in the key of identity drift and ethnic procedural aspects (Tishkov, 2003: 121-123).

Therefore the researchers must determine what level they will use to study ethnicity: from the point of view of ethnic community – as the ethnic identity of a

certain group, or central object of his interest will be an individual – as a carrier of ethnic characteristics. In the latter case, our focus will be shifted to individual ethnic identity. Accordingly, choice of methods will depend on this, burdened also with the task of correlating methods from various sciences, since ethnic identity is a field of study where, first of all, ethnology, psychology and sociology intersect as we have already pointed out above. So, certain level of methodological reflection is required from a researcher, in particular, knowledge and skills of applying a particular technique, depending on goals and objectives of study.

In this article, we will try to analyze problems researchers face when conducting ethnographic fieldwork, focused on studying ethnicity and ethnic identity.

Materials and methods

When studying ethnic identity, researchers often look for three types of indicators: 1) «ethnic boundaries» – a symbolic (imaginary) line separating one ethnic group from another; 2) «ethnic markers» – a certain set of cultural, psychological, social, etc. features inherent only in one particular ethnic group; 3) narratives (stories) that express implicit or explicit cognitive content of group ethnic identity.

In this regard, it can be productive to study processes of ethnic identification through the lens of «ethnic boundaries and significant cultural markers» theory by Fr. Barth, concept of «imaginary community» by B. Anderson, «ethno-symbolism» by E. Smith, «self-representation to others» by E. Goffman. Meanwhile, as one of the founders of symbolic and interpretive anthropology Cl. Geertz noted that only real ethnographic data make social and scientific theories and concepts «reasonably reality» (Geertz, 2004).

That is why field ethnographic expeditions remains for researchers the most important means of obtaining information about ethnic properties of studied objects.

The scientific literature, devoted to the problem of collecting ethnographic data and, namely, methodology of field research, is generally reduced to the following stages: preliminary organizational measures, choice of localities, route development, receiving access to research object, introducing yourself and establishing communication with informants, identifying key informants, establishing your own role in the field, moving back and forth between field research and preliminary analysis, clarifying and collecting additional data, getting

out of «field» and compiling a reports and texts further research will be based on (Gromov, 1966; Antologiya issledovaniy kul'tury, 1997; Zhloba, Chernyakevich, 2007)

In the course of field research, well-known and proven methods of field ethnography are usually used, which requires a long stay and familiarization for researchers within studied ethnic environment. In addition, issues of studying ethnic identification and self-identification processes suggest, first of all, using such qualitative methods as «participatory observation», «semi-structured interviews», «situation and case studies» and other methods, requiring constant interaction between ethnologists and informants on the spot.

If these «qualitative research methods» answer questions «How?» and «Why?», then, basically, «quantitative methods» give possible answers to the question «How much? How many?» (Bernard, 2006). Therefore, qualitative methods allow us to consider features of development and functioning of ethno-cultural identity in more detail, as well as to obtain more in-depth and detailed information about the subject studied. Using quantitative methods, such as mass surveys, focus groups, or post-interview questionnaires, will allow us to organize data, identify variations, correlations, group data by age, gender, etc., and data obtained is also supposed to be representative and comparable. These methods combined allow us to solve tasks effectively.

These methods allow us to identify peoples explicit and implicit knowledge about peculiarities of their ethnic culture, collective ideas, values, beliefs, etc., which exist in the minds of individual members of society and determine behavioral models of studied group members. However, experience of fieldwork shows that ideas shared by members of a particular ethnic group do not always coincide with their social practices. Informants, depending on their age, gender, level of education, specific situation, as well as their mood, attitude to a researcher, can say one thing during interview process, and in practice, in real life, demonstrate something completely different.

In this context, methods of cognitive anthropology allow us to go beyond our biased ideas about personality and see how people are aware of their individuality, including ethnic identity. This is an important moment in methodology to study issues of identity, because it gives access to features of self-understanding study groups in various contexts. Thus, this allows researchers to experience repeated group identity and also gives us opportunity to experience and see what ethnic identity means in

social practices. In addition, in the course of field research, we can ask people about what they think and see what they do and why do, and thus compare whether their responses correspond to their actions. This is why ethnographic research can better perceive «cognitive content» of identity than most other methods.

Along with this, when we try to collect field materials about what «ethnic identity» is, it is necessary to remember that if a person goes out to see ethnicity, he will find it and, thereby, will contribute to its construction. Therefore, in order to study ethnic identity, it is necessary to bring ethnicity into «non-ethnic context» (Eriksen, 1993). Otherwise stated, research strategies should consist largely of observing everyday life or «putting people in the context of their own platitudes». (Geertz, 2004: 22). Indeed, ethnography of everyday life allows us to observe ethnicity and manifestation ethnic identity at the most real and obvious level of daily routines and enables to add this knowledge to analysis of complex abstractions, social systems, structures, and social actions. It claims that such abstractions are embodied and realized in the episodes of everyday life. Therefore, we should consider, observe and record them «here». What makes such a study attractive is that most of life at this level is visible and observable, and it gives us an opportunity to study daily contexts (Goffman, 2000), in which ethnic categories take their meanings and forms, and processes, by which ethnicity actually functions in everyday life.

Results and discussions

In contrast to study of historical documents or census data analysis, ethnographic research is conducted in an environment where scientist's presence can in one way or another affect the data obtained. For instance, ethnographer's observations can be «spoiled» by his/her personal presence – as in the case when a «typical» home meal is affected by arrival of unexpected guest (I think that in everyday life we all, one way or another, encounter such situations). This is especially true when studying the social nature of ethnic identity, when the way informant perceives a researcher has a strong influence on her/his own identity.

After conducting research on the territory of Uzbekistan in the late 90s of the last century, in his discussion of fieldwork dilemmas in post-socialist societies, American anthropologist R. Zanka pointed out how appearance of young, well-dressed, laptop-equipped graduate students from the West in

the offices of Uzbek academics forces them to face a paradox in their professional identity: «between relentless pride invoked by scientists who were inspired by socialism and depressing post-socialist recognition that in many ways their societies have a much lower standard and quality of life, especially scientists, than their Western counterparts» (Zanka, 2000: 155).

However, methods of psychological anthropology remain dominant in study of ethnic identity, when ethnicity is known through social actions of people, certain thinking style, stereotypes, behavioral models, when ethnicity manifests itself in conversation, demonstrated in a certain situation or in effective expression of individual attitude to something or someone. In this regard, in the course of field work, we should pay attention to the so-called «excessive demonstration» (deliberate emphasis) and «reduced demonstration» (deliberate belittling) of their ethnic identity by informants (Eriksen, 1993: 47). According to Fr. Barth, ethnicity is a form of social organization of cultural differences, and the primary significance is those cultural characteristics, which the group marks valuable (Barth, 2006: 16). In this way, from the point of view of «theirs» interacting not only with «others/strangers», but also with «theirs», these signs (ethnic markers) are not just cognitive sources that can be deciphered by observers and scientists, they can also be discursive and interactive sources, which are intentionally used by particular culture representatives, and can consciously or unconsciously be «attributed to» (Geertz, 2004: 234).

For example, when conducting research among the Kazakh diaspora, we often encountered cases of deliberate demonstration of «ethnic authenticity» – «Kazakhness», including good level of Kazakh language skills by our respondents in the presence of researchers: ethnic Kazakhs who arrived from Kazakhstan. At the same time, there is a typical opinion or even firm belief among the studied diaspora that «many Kazakhs of Kazakhstan do not know their native language or do not know it well enough» (Baigabatova, 2019). This opinion was formed by them as a result of information received from relatives and friends who visited Kazakhstan or have already moved to live in their «historical homeland».

Another complex methodological aspect is that ethnographic research involves many levels of subjectivity, and often researchers interpret explanation made by someone else about an event that happened to a third party. Ethnographic analysis is usually interpretive, meaning it tends to explain meanings rather than make reliable predictions, or, as

noted in his classic work, anthropologist Cl. Geertz, «what we call our data is actually our own constructs of other people's perceptions of what they and their fellow citizens think... In other words, we start by interpreting what our informants are involved in or by interpreting their own ideas about what they are involved in and then systematize it» (Geertz, 2004: 22). In such cases, when «information source» is inseparable from «author of information source», and researchers need not so much to «minimize» the impact of «author» on «information source», but, on the contrary, to follow closely, how individual version of an event or explanation of certain relations is shaped» (Issledovatel' i ob'yekt issledovaniya, 2005:17).

Some of these subjectivity problems can be overcome by triangulation such as making multiple observations or using multiple methods. However, equally important methodological problem emerges: researchers recognize the subjectivity, including their own subjectivity, and try to explain it as part of data collection process. Each researcher should not be responsible for impartiality or reproducibility of their research, but for data they have obtained, collected, having collaborated with their informants. The concept of such «localized knowledge» implies that data does not simply exist «out there», hidden or revealed by informants in response to their self-presentation to a researcher, but rather that data itself is a product of relationships between researchers and their informants. Ethnologists must recognize that the role of informants in such relationships and their response to them fundamentally affects knowledge we can receive.

In this regard, we should always remember that regardless of whether ethnic identity is the subject of research or not, researcher's personality – especially his/her identification by «others» (informants, guides, and entire ethnic environment under study) in the «field» – should be taken into account by a researcher/interpreter as part of data. Polish researcher K. Wojnicka notes from her personal experience of field research that gender, sexuality, nationality and social class can all have implications for the research process [Wojnicka, 2020].

One of the most important components, affecting collection of materials, is assessment of actual understanding the role of field worker, who «sees» and «records» information in a certain way, as well as researcher's position as a carrier of certain cultural stereotypes, scientific concepts and discursive strategies.

Along with this, even personal characteristics, such as age, gender, nationality, level of education,

external data, are very important, sometimes even of primary importance, in the researcher-informant dichotomy and can significantly affect collection of «objective» field material. In this regard, I always remember the cases of our respondents' reaction to Professor S. Azhigali's personality. Expeditions under his leadership, in which I had the honor to participate for many years where I gained invaluable field experience. I often had to watch the first impression from his distinctive appearance – he is tall, has big build and noble grey hair – and later from close acquaintance, namely, level educational, scientific status, had a magical effect on our informers. Furthermore, I often saw them, presenting some information, a little worried, worried about how correct they speak, whether what they say and describe is true, how valuable and interesting this information is to a respected doctor of sciences. There were silent questions on their faces: What do I look like in his eyes? Do I meet his expectations? In this case, identification of researcher by informants and conditional «distance» that existed here between the status of a professor and an ordinary person determined respondents' behavior and features of their narratives.

I often encountered manifestation of «gender» in the «field» during collection of Kazakh genealogies – shezhire. How it was? Ethnic identity categories are a subset of identity categories in which eligibility for membership is defined by attributes based on origin [Chandra, 2006]. One of these categories among Kazakhs is the tribe, clan. As we know, tribe and its divisions among the Kazakhs is the most important social actor, based on feelings of kinship and is a kind of corporation, within which there is close and regular communication on the basis of established rituals. It is clear that tribal identity has its own nature of origin and is essentially not related to general ethnic characteristics in its external manifestation, but field experience shows that quite often informants interpret it as one of the main identifying ethnic characteristics. Therefore, data collection on tribal composition and territory of settlement is very important for understanding the structure of Kazakh society. In addition, a priori, it is believed that knowledge of this kind is mainly possessed by men.

And, when I, a woman (no matter that I am a researcher), began my inquiries about informant's ancestral identity and was ready to hear and record stories about genealogical connections of a particular group, the first reaction to me from male informants – often of older age group – was in most cases, to put it mildly, ambiguous. There was at least

a hint of disbelief and surprise in their eyes. And then, apparently, in order to verify my competence, I was given a «biased interrogation» on the subject of knowing my own «family tree». Only after making sure that I was aware of my own genealogy and the subject of upcoming conversation (kazakh shezhire), my informants «condescended» to me.

Therefore, before starting the «fieldwork», researchers need to find out which methods of building mutual understanding work best, taking into account his own personality and norms of community that she/he is going to study. Adjustments to methodology can be clarified on the spot. For instance, it is recommended to conduct preventive surveillance of population and then specify your survey tools for respondents, so that you can determine in advance which questions will be the most effective and fruitful for collecting empirical material.

Special attention requires researcher's ability to communicate with people, build a special communication field, and work on interpersonal informant–researcher relationships. The difficulty of conducting field expedition work is that researchers must be completely immersed in the studied environment, be «there», trying to become «one of their own» and at the same time remain her/himself, without losing her/his authenticity. Therefore, interaction of researchers with their informants and «field circumstances» as well as author's reflection on this issue become a very important source of information, sometimes more important than formally recorded interviews, personal data, etc.

In this regard, L. Adams's experience is quite interesting, who notes: «...I tried to carefully manage presentation of myself, trying to control how I was perceived by my informants. This adaptation involved dressing conservatively and through my behavior, evoking the image of a «good girl», who respected Uzbek culture and generally did not express her sexuality or challenge anyone's beliefs other than asking questions about them. If I had behaved like my friends in the United States, casually swearing, dressing casually, and standing up for my feminist beliefs, I have no doubt that I would have irreparably damaged my relationships with my informants, most of whom were middle-aged men in a modern but sexist society. Nor could I be quite successful by behaving as if I were among my colleagues at home, where I speak well, dress professionally, and establish myself as an expert in my field. I was not an expert, and almost any handbook of anthropology research will tell you that you will learn a lot more from your informants if

you show a “strange attitude”, expressing curiosity about the most ordinary things, as well as playing an «acceptable incompetent» who does not understand how to operate in the field in the first place, but behaves in a way that does not offend or alienate anyone» (Adams, 2009: 328).

The next question is related to data collection methods. Traditionally, in ethnographic research, scientist usually chooses conditions of study, based on both theoretical and practical considerations, then receives access and, at least, tacit permission from those whom he studies to be present as a participant or observer. Then researchers spend a long time in the research environment, observing, listening, and making extensive field notes about what is going on, conducting formal or informal interviews, and possibly working with other types of sources, such as pedigrees, videos, photographs, and personal documents provided by the study group, as well as examining museum collections. These forms of documentation are data ethnographer uses to construct his/her analysis.

The main methods of collecting empirical data are included observation, expert interviews, and informal conversations that represent direct contacts with people. Therefore, important condition for collecting information is compliance with norms of scientific ethics, that is, ethnographer must have a preliminary oral or written agreement with potential respondents about the purpose and topic of conversation or interview. If necessary, informants should be guaranteed anonymity. In addition, extent and breadth of required consent to provide information will depend on nature of research project and may be modified in accordance with local conditions – requirements of ethics codes, laws and customs of the country or community in which the research is carried out. Apart from this, the moral principle for interaction model between a field researcher and representatives of environment s/he studies should be the principle «Primum non nocere» (literally: «first of all, do no harm»). Therefore, in the «field», when collecting empirical material, ethnographers should always remember that they are personally responsible for people and societies that are the research object.

Equally important is search for potential informants. Ethnographic research mainly uses the most common method of «snowball sampling». Although this method undoubtedly has its advantages, our field experience shows that this method is applicable only at the very beginning of study, since «snowballing» from one informant can significantly distort the sample, since it can include/

involve people from only one (related) group, or, for the most part, people who are familiar with each other, or are about the same age, or hold the same views, etc. Therefore, for the study of identity issues, it is necessary to limit the use of «snowball» method from one person. Further we should use methods of «theoretical sampling» (deliberate selection of people representing theoretically important categories) or «target sampling» (deliberate selection of those who are the most interesting for your research).

Similar approaches, applied in the course of field research in Western Mongolia, allowed us to identify features of ideas and social practices of ethnic identification among the Kazakhs of Bayan-Olgii (where they make up 88.7% of the population) and Khovd (11.5%, respectively) aimags (regions). In this case, deliberate selection of a certain number of informants from different aimags with different numbers and densities of Kazakhs in them confirmed our hypothesis that identical symbols can carry different meanings in different contexts (Final report, 2020).

As for how to access various research «fields», most scholars agree that there are usually two preferred strategies for conducting ethnographic research.

The first strategy is to go through official channels, requesting permission from local administration or public organization to study a particular region or group. This method has the advantage of giving your actions legitimacy and giving you some immunity from control or resistance from authorities. The disadvantage is that in some situations, official sanctions can jeopardize research or restrict the ability to visit certain people, groups, places. So, for instance, anthropologist D. Gladney, based on his 20-year experience studying the ethnic identities of national minorities living in China, notes that «conducting field research in China without a special permit is illegal, and for the most part only a few researchers can obtain it. Those who were allowed to conduct fieldwork were so restricted and have sympathy to public policy that their work generally lacked dispassionate stance necessary for ethnographic credibility» (Gladney, 2003: 6).

Our field experience of studying the Kazakh diaspora in China showed that even when we received official permission, we were always limited in conducting proper ethnographic research, in particular, in visiting certain areas, access to certain groups of population, for example, on a religious basis, developing certain topics and areas of survey and field research. The «limiters» were representatives of local administration «assigned»

to our research group, who accompanied us during our trips and «passed us from hand to hand» in each local area we visited. This experience has confirmed the conclusion made by D. Gladney: «The idea that civil servants look over their shoulders ... is unpleasant, if not completely unacceptable, for most anthropologists. As a result, modern ethnographers tend to avoid places where such restrictions apply, preferring to work in the field, where they could, for the most part, pitch their tent with impunity» (Gladney, 2003: 5).

The second way to receive access to research «field» is to find a key informant whose knowledge of studied environment is particularly relevant to your research, who can introduce you to people, provide you with necessary information and, moreover, who can tell you a little about what is happening «behind the scenes». For example, what diaspora representatives can and cannot express in relation to their ethnicity and ethnic identity, being in a non-ethnic environment, what restrictions the state imposes on their expression and their own interpretations of identity. However, disadvantage of working too closely with a single key informant is that a researcher eventually accepts their biases as their own, so after gaining wider «access», it is advisable to expand network of informants, involving more people with different worldviews and opinions.

As soon as «access» is obtained, next task every ethnographer faces is to establish connections with the people she/he is studying, so that they can answer questions quite freely and feel quite comfortable around a researcher, behave naturally. This habituation to researcher's presence, which can only be achieved through sustained interaction, is one way in which researcher can try to assess his own influence on what his/her informants say or do. Then he or she can evaluate and compare data collected when informants respond directly to him/her, and data he/she collects when they seem unaware of his/her presence, or get so used to it so that they do not pay attention to their presence. In addition, among ethnographer's personal observations and random conversations occupy a special place. Often, not only the subject, but also the very interlocutor's intonation carries so much information that its analysis can give the most unexpected results.

Conclusion

To summarize, we can conclude that technology of collecting empirical material is a question of researcher's competence, his

qualifications, professional experience and personal characteristics, in particular, ability to build communication. There is no single universal ethnographic tool for working with informants. Depending on the goals and objectives of research, taking into account the characteristics of surveyed society, historical, cultural, political, socio-economic factors affecting it, each ethnographer should build his own tactics and strategy for collecting field material. An experience show that over the years, each researcher, choosing classical methodology as a primary technique, still expands his/her own reserve of techniques and methods for obtaining this or that information.

Thus, fieldwork experience and analysis of relevant literature has shown that there are no universal methodological guidelines in the fieldwork of studying ethnicity and ethnic identity. Therefore, when embarking on such an extremely complex «object» in measurement, ethnographers, guided by the above-mentioned problems, armed with experience of their predecessors, must develop their own strategy and tactics for research. Furthermore, they must take into account complex nature of researcher-informant relationship and remember that field ethnographic research involves many levels of subjectivity. As a result, by the highest standards, every ethnologist has to «rediscover» and «reopen up» research «field» of ethnic identity.

References

- Adams L. (2009). Strategies for Measuring Identity in Ethnographic Research. Identity as a Variable: A Guide to Conceptualization and Measurement of Identity. New York: Cambridge University Press, pp.316–341.
- Antologiya issledovaniy kul'tury (1997). T.1. Interpretatsiya kul'tury [Anthology of cultural studies. T.1. Interpretation of culture]. Sankt-Peterburg.: Universitetskaya kniga, 728 p.
- Baigabatova N. (2019). Yazyk kak faktor etnicheskoy identichnosti kazakhov Mongolii v usloviyakh translinal'nosti [Language as a factor of Ethnic Identity of Kazaks in Mongolia in the conditions of Translingualizm]. *Humanistika* 21. Tom 3. Wyzwania wspo'l'czesnej humanistyki: transkulturowos'c' i translingwalizm, pp. 115-135.
- Barth Fr. (2006). Vvedeniye. Etnicheskiye gruppy i sotsial'nyye granitsy: Sotsial'naya organizatsiya kul'turnykh razlichiy [Ethnic Groups and Social Boundaries: The Social Organization of Cultural Differences]. Moskva: Novoe izdatel'stvo, 198 p.
- Bernard H.R. (2006). Research Methods in Anthropology: Qualitative and Quantitative Approaches, Fourth Edition. New York: AltaMira Press, 824 p.
- Brubaker R., Feischmidt M., Fox J., Grancea L. (2006). Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town. Princeton and Oxford: Princeton University Press, 504 p.
- Chandra K. (2006). What is Ethnic Identity and does it matter? Annual Reviews. Poli.Sc., no 9, pp. 397-424.
- Eriksen T. (2002). Ethnicity and Nationalism: Anthropological Perspectives. London: Pluto Press, second edition, 199 p.
- Final report (2020). Research project «Ethno-cultural identity of the diaspora in the context of globalization through the prism of «Rukhani zhangyru» program (on the example of the Kazakhs of Mongolia and China). Taldykorgan, 45 p.
- Geertz K. (2004). Interpretatsiya kul'tur [Interpretation of Cultures]. Moskva: ROSSPEN, 560 p.
- Gladney D. (2003). Lessons (Un) Learned: Ten Reflection on Twenty Years of Fieldwork in the People's Republic of China. Halle/Salle: Max Planck Institute for Social Anthropology, Working Paper no 60, 35 p.
- Goffman I. (2000). Predstavleniye sebya drugim v povsednevnoy zhizni [The Presentation of Self in Everyday Life]. Moskva: Kanon-Press, 304 p.
- Gromov G. (1966). Metodika etnograficheskikh ekspeditsiy [Methods of ethnographic expeditions]. Moskva: Izdatelstvo Moskovskogo universiteta, 108 p.
- Issledovatel' i ob'yekt issledovaniya (2005). [Researcher and object of research]. *Antropologicheskoy forum*, no 2, pp. 8–24.
- Kiang L. (2014). Ethnicity and Ethnic Identity in Context [Etnichnost' i etnicheskaya identichnost' v kontekste]. *Human Development*, no 57, pp. 213-221.
- Tishkov V.A. (2003). Rekviyem po etnosu: Issledovaniya po sotsial'no-kul'turnoy antropologii [Requiem for Ethnicity: Studies in Socio-Cultural Anthropology]. Moskva: Nauka, 544 p.
- Wojnicka K. (2020). Sex and Fieldwork: Gender, Sexuality, Nationality, and Social class in Research on European (Heterosexual) Men. *International Journal of Qualitative Methods*, Vol.19, pp. 1-10.
- Zanka R. (2000). Intruder in Uzbekistan: Walking the Line between Community Needs and Anthropological Desiderata. Fieldwork in Postsocialist Societies. Madison: University of Wisconsin Press, 153–171 pp.
- Zhloba S.P., Chernyakevich I.S. (2007). Polevaya etnografiya (Teoriya i praktika polevykh etnograficheskikh issledovaniy): Posobiye dlya studentov istoricheskikh fakul'tetov [Field ethnography (Theory and practice of ethnographic field research): Handbook for students of historical faculties.]. Brest: BrGU im. A.S. Pushkina, 216 p.

B.B. Besetayev Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: bauyrzhan.besetayev@kaznu.kz

TYPOLOGY OF HORSE EQUIPMENT OF THE EARLY SAKA PERIOD

Horse equipment is considered to be one of the main categories of the so-called “Scythian triad” and is a key element of the equestrian culture, the material base of which has been significantly replenished in the course of research in recent decades. As you know, parts of horse harness are among the most popular finds, as the burial rite burials with horse is a characteristic burial monuments of the nomadic Scythian-Saka period of Kazakhstan. Items of horse harness are the most indicative for determining the chronology of monuments of the Early Saka period. Accordingly, the agenda includes comprehension of the collected data, analysis of the problems of evolution and transformation of horse armament of the Early Iron Age, based on the typological method of scientific knowledge. The object of this study is the bridle complex and its constituent elements, the development of which originates in the Bronze Age and already in the Early Iron Age is characterized by the search for the most optimal functional variations of use. The article presents a typology of ways to connect bits and bit hoops, and also considers the saddle complex and its components. A graphic reconstruction of the bridle of the Early Saka period was made.

Key words: Kazakhstan, Early Saka period, horse equipment, bits, bit hoops, saddle, complex, type, typology, reconstruction.

Б.Б. Бесетаев

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: bauyrzhan.besetayev@kaznu.kz

Ерте сақ кезеңінің ат әбзелдерінің типологиясы

«Скиф үштігі» санатындағы негізгі компоненттерінің бірі болып саналып, салт аттылық мәдениеттің бастауында тұрған ат әбзелдер кешені соңғы жылдардағы зерттеулер нәтижесінде көптеген заттай деректермен толықтырылып отыр. Ат әбзелдер бөліктері салыстырмалы түрде ең көп табылған заттар қатарына жатады, өйткені жылқымен мәйітті жерлеу ғұрпы Қазақстан территориясындағы сақ-скиф кезеңінің көшпелілерінің жерлеу ескерткіштерінің өзіне тән белгісі болып табылады. Ат әбзелдері ерте сақ заманындағы ескерткіштердің хронологиясын анықтауда негізгі индикаторлары санатында алатын орны ерекше. Осы орайда ерте темір дәуірі кезеңінің жылқы әбзелдерінің өзіндік даму эволюциясы мен жеке және құрамдас бөліктерінің трансформациялану үдерісін ғылыми танымның типологиялық әдісі арқылы айғақтайтын зерттеудің уақыты жетті. Аталмыш зерттеудің нысаны деп қарастырып отырғанымыз өзіндік даму тарихы қола дәуірінен бастау алып, ерте темір дәуірінде қолайлы байланыс әдістерін іздестірген, ат әбзелінің негізгі бөлігі болып табылатын жүген кешені мен оны құраушы бөлшектерінің байланыс түрлері болып табылады. Барысында ауыздық пен сулықтың байланысу түрлерінің типологиясы жасалды. Ерте сақ кезеңінің жүгенінің реконструкциясы жасалып, ер-тұрманы мен оны құраушы бөліктері жайында баяндалады.

Түйін сөздер: Қазақстан, ерте сақ кезеңі, ат әбзел, ауыздық, сулық, ер-тұрман, кешен, түр, типология, реконструкция.

Б.Б. Бесетаев

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: bauyrzhan.besetayev@kaznu.kz

Типология конского снаряжения раннесакского периода

Конское снаряжение по праву считается одной из основных категорий так называемой «скифской триады» и является знаковым элементом кочевнической культуры, материальная база которой существенно пополнилась в ходе исследований последних десятилетий. Как известно, детали снаряжения верхового коня относятся к числу наиболее массовых находок, так как захоронения по обряду трупоположения с конем являются характерной чертой погребальных памятников кочевников скифо-сакского периода Казахстана. Предметы конской сбруи являются

наиболее показательными для определения хронологии памятников раннесакского периода. Соответственно на повестке дня осмысление собранных данных, анализ проблем эволюции и трансформации конской амуниции раннего железного века, с основой на типологический метод научного познания. Объектом данного исследования является уздечный комплекс и его составные элементы, развитие которых берет свое начало в эпохе бронзы и уже в раннем железном веке характеризуется поиском наиболее оптимальных в функциональном отношении вариаций использования. В статье представлена типология способов соединения удила и псалий, а также рассматривается седельный комплекс и его составные части. Была сделана графическая реконструкция узды раннесакского периода.

Ключевые слова: Казахстан, раннесакский период, конское снаряжение, удила, псалии, седло, комплекс, тип, типология, реконструкция.

Introduction

The period of the late Bronze Age and the initial period of the Early Iron Age, marked in the scientific literature by various names (Early Saka, Arzhan-Mayemer, Kurtu-Zevakino, transition period, etc.), is characterized by the formation of a nomadic society based on production needs in the steppe, mountain-plain, forest-steppe regions of Eurasia. These changes increased the importance of the horse in the economic and military sphere, and formed the culture of horse riding. In the Saka-Scythian cultures, a special place was occupied by the most complex worldview over time, the custom of burying a runaway, saddled horse with a corpse or individual wearing horse equipment on the grave (*pars pro toto*). In this regard, the structure of horse equipment, as the main part of material culture, has become one of the key indicators that solve the issues of mutual exclusion, continuity, and periodization of monuments of Early nomads.

On the territory of Kazakhstan, there are clearly significant similarities and features in the construction and funerary items of funerary monuments belonging to the cultures of the Early Saka period. Nevertheless, among the items of horse harness common to the Saka-Scythian-Siberian style, the regional distribution of which extends over a relatively large territory, cannot be considered as a determinant of culture. The components of the bridle are considered by researchers in most cases individually, depending on the morphological or characteristics of the material of manufacture. At the same time, using the typological method of historical knowledge, we decided to systematize, first, depending on the functional activity. At the same time, in a number of research methods, we have taken as a basis the principles of historicity and systematic historical development.

From the historiographical point of view, the connection of the bit and the bit hoops of this period

is found in the works of M.P. Gryaznov (1947), M.K. Kadyrbayev (1968), K.V. Chugunov (2005), P.I. Shulga (2008), S.B. Val'chak (2009) and other researchers. In most cases, the typology of the bit and bit hoops is considered individually. The main reason for this is that the detection of two particles in the same complex is relatively rare, usually more common without bit hoops of the bit in funerary monuments, burials, as random finds.

K.A. Akishev believes that the first originals of the bits and bit hoops appeared after or at the time when the horse was domesticated (Akishev, 1973: 53). The features of the morphological structure of horse equipment, dating from the Early Saka period, not only indicate a comparative typological period, but also trace the evolution of the development of each detail of horse equipment, the search for suitable forms, methods in order to improve their function. The most important of these are the contact types of bit hoops and the bit in the bridle, which provide the role of controlling the riding horse. In this regard, the main goal of our research is the systematic development of typologies of the bit and bit hoops belonging to the Early Saka period.

Materials and methods

The materials used in this publication mainly come from the author's archaeological excavations, as well as from the museum and archival funds of the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation.

The typological analysis was based on the method of combining bits and psalms, which directly influenced the further development and transformation of horse equipment as a whole. The agenda includes comprehension of the collected data, analysis of the problems of evolution and transformation of horse ammunition of the Early Iron Age, based on the typological method of scientific knowledge. The object of this study is the bridle complex and its constituent elements, the

development of which originates in the Bronze Age and already in the Early Iron Age is characterized by the search for the most optimal functional variations of use.

Results and Discussion

Types of connection of the bit and bit hoops

The chronological framework of the IX–VI centuries BC considering the bit and bit hoops as a major integral part of the bridle, we will try to systematize the relationship between bit and bit hoops (despite the differences in the appearance of each part), contributing to the classification criteria.

The first type. To the three-pronged bone (horn) or bronze in the middle hole of the bit hoops the head (end) of a soft or hard bit is attached with a cheek piece (reins, martingale) (figure 1, 1), and the cheek piece of bridle passes through the other two holes of the bit hoops.

“Soft bit” made of bone (horn), belt, horse mane, are usually found with bit hoops with three holes made of horn. That is, the change of forms in accordance with the natural capabilities of the object from which the horse harness is made, indicates the inferiority of traditions in the creation of the bit and the bit hoops. Perhaps, during the funeral, the bronze bit of the horse was replaced with a “soft bit”. This type of connection between the bit and the bit hoops is associated with the Bronze Age and goes back to the end of the Early Saka period.

The second type. The bit heads are attached horizontally to a special longitudinal vertical opening of the bit hoops (figure 1, 2). In the holes in the other two heads of the bit hoops pass and fasten the cheek piece of the bridle, as in the first type. This type of connection between the bit and the bit hoops, according to some scientists (Akishev K.A. & Akishev A.K., 1978: 46; Gryaznov, 1980: 61), belongs to the early period (the second half of the VIII – beginning of the VII century BC), it is considered by the second scientists as a local regional type (Vishnevskaya, Itina, 1971: 202). However, such types of communication are found in Central (Beisenov, Shablavina, 2015: 106) and Eastern Kazakhstan (Besetayev, 2016: 41).

The third type. The two heads of the bit are connected by a bit hoops, from the middle part of the bit hoops they are tied on a hook, similar to the head of the bit. The two holes of the bit hoops are attached to the cheek piece (figure 1, 3). This type of relationship between the bit and the bit hoops, according to P.I. Shulga, arises as a more perfect

version of the above-mentioned second type (Shulga, 2008: 75). In addition to this species, all bronze bit of the Early Iron Age found on the territory of Kazakhstan consist of two parts connected by an inner ring, and heads of various shapes.

The fourth type. Two heads of the bit are attached from the middle part of the bit hoops to the growth of the type “T” or “Y” (figure 1, 4–5). And a cheek piece is attached to the holes in both heads of the bit hoops. On one head of the bit hoops of the “Y” type, the cheek pieces are passed through two holes. This connection of the bit and the bit hoops is the most common form of activity of the Early nomads in search of the most favorable sides in the management of the riding horse.

The fifth type. To the growth in the middle part of the bit hoops, similar to the fourth type, attach a bit through an additional hole (figure 1, 6). The cheek piece is tightened into the holes in both heads of the bit hoops. To date, this type of bit hoops has not yet been found in Kazakhstan, but some finds can be found by traces left in additional holes at the beginning of the bit (Chekin, Tulegenov, Besetayev, 2019: 413, fig. 4). In general, the appearance of loops in the central part of the bit hoops is a method in finding suitable options for connecting the bit hoops and the bit (Bokovenko, 1981: 56–57; Marsadolov, 1998: 14, fig. 1).

The sixth type. The bit hoops with three holes tightens the knot with the laces of the belt, divided into three. A belt laces is passed to the additional hole in the bit head or to the middle hole in the head, and the bit head is attached to the reins (figure 1, 7–8). This type of connection is based on the cheek piece found during excavations from the preserved bit of bridle, M.P. Gryaznov contact with the bit hoops through the additional hole of the bit (Gryaznov, 1947: 10, fig. 3, 1), and M.K. Kadyrbayev reconstructs two types of fixed bit hoops through the head of the bit (Kadyrbayev, 1968: 29, fig. 2, 3).

The seventh type. To the additional hole at the beginning of the bit is provided with two holes of the bit hoops, the head of the bit is attached to the reins and martingale, and the cheek piece to the two holes of the bit hoops (figure 1, 9). This type of connection between the bit hoops and the bit is close to the above mentioned second and third types on the functionally acceptable side. However, there are exceptions on the mounting side. This type of connection is currently found only in the Izmailovo burial ground in Eastern Kazakhstan (Ermolaeva, 1987: 159, fig. 3, 18; 2012: 189, fig. 59, 2).

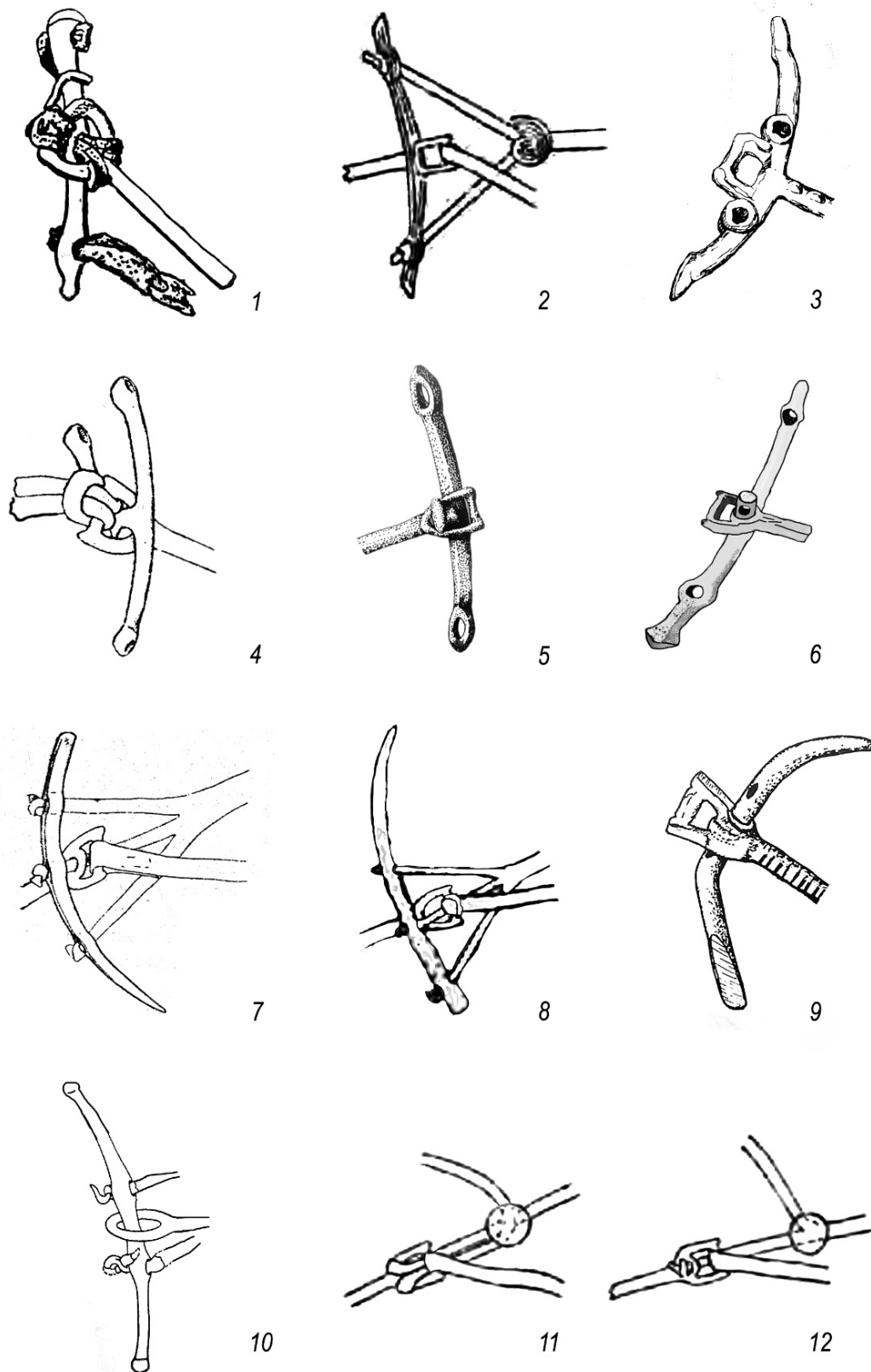

Figure 1 – Types of connection of the bit and bit hoops of Early Saka period: 1 – first type (Shulga, 2008); 2 – second type (Kadyrbayev, 1968); 3 – third type (Vishnevskaya, Itina, 1971); 4–5 – fourth type (Gryaznov, 1947; Tkachev, Tkacheva, 1999); 6 – fifth type (Besetayev, 2021: in print); 7–8 – sixth type (Gryaznov, 1947; Kadyrbayev, 1968); 9 – seventh type (Ermolaeva, 1987; 2012); 10 – eighth type (Shulga, 2008); 11–12 – curbing bit without bit hoops (Kadyrbayev, 1968).

The eighth type. The bit heads are attached to the bit hoops with two holes, and the two holes of the bit hoops are attached to the cheek piece. The reins are tied to the heads of the bit (figure 1, 10). By the end of the Early Saka period, both ends of the bit hoops were decorated with images of various animals and mythical beasts. This type of communication has survived to this day, except for the change in the type of material from which it is made.

In addition, there are cases when in some funerary monuments only the bit hoops itself

is found (figure 1, 11–12). The head of the bronze bit hoops was tied to the bridle and reins. M.K. Kadyrbayev refers them to the type of saddle without bit hoops, and considers them as one of the types of putting on the bridle (Kadyrbayev, 1968: 21). There are cases when only the bit hoops itself is found in funerary and ritual monuments and burial grounds, but this type of connection remains presumed due to the lack of preservation of the bridle, i.e. the type of putting on the bridle is unknown to us.

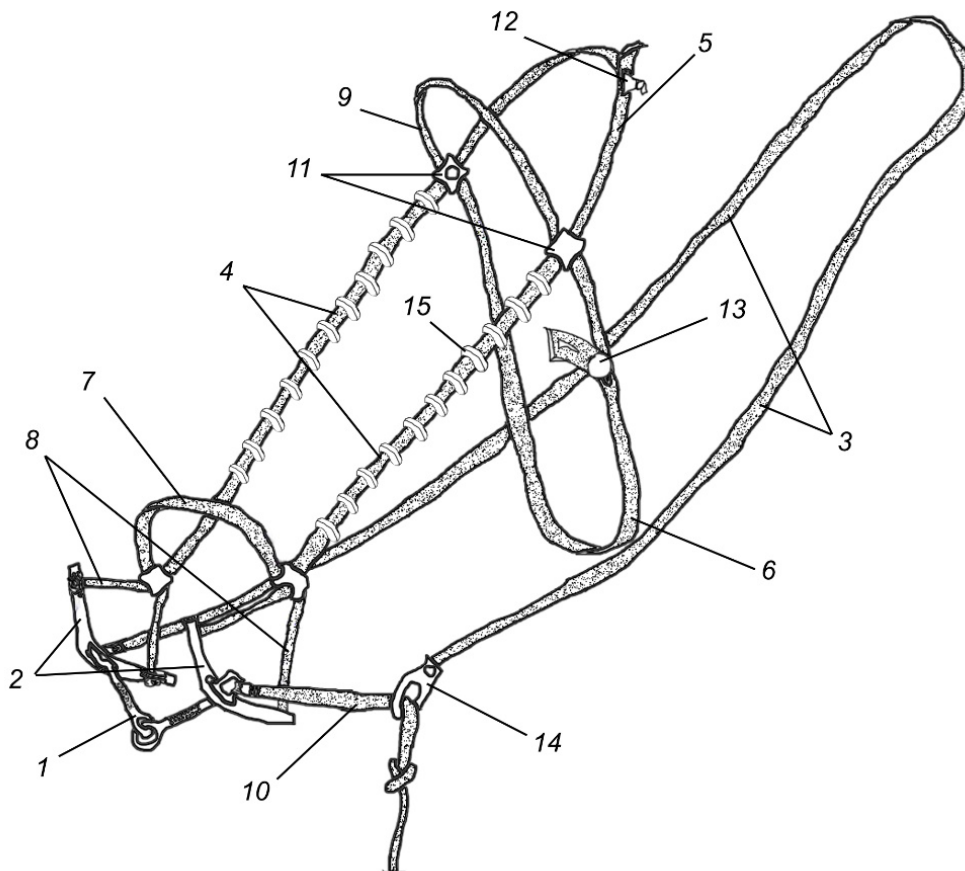

Figure 2 – Bridle belts and composite bronze details of the Early Saka period:

1 – bit, 2 – bit hoops, 3 – reins, 4 – cheek piece, 5 – headstall, 6 – throatlatch, 7 – noseband, 8 – bit hoops belts, 9 – browband, 10 – martingale, 11 – transmitters; 12 – warp; 13 – button; 14 – spool; 15 – conductors (reconstruction of the author).

The components of the bridle and saddle

The harness of a riding horse can be divided into two parts: the control (bridle) and the protective (saddle). The main component – bridle belts are divided into service and decorative. Utility belts include cheek piece, headstall, throatlatch, noseband, reins, martingale and bit hoops (figure 2).

Their interaction is provided by a distributor (figure 3, 1–2), a button (figure 3, 3) and a fold (figure 3, 4), which act as a fastener. The decorative bridles are the browband and hanging belts (Besetayev, 2014: 23, fig. 2). Decorative bronze pierce and pendants can be attached to these belts. Pierce passed through the straps of harness, decorated bridle and saddle.

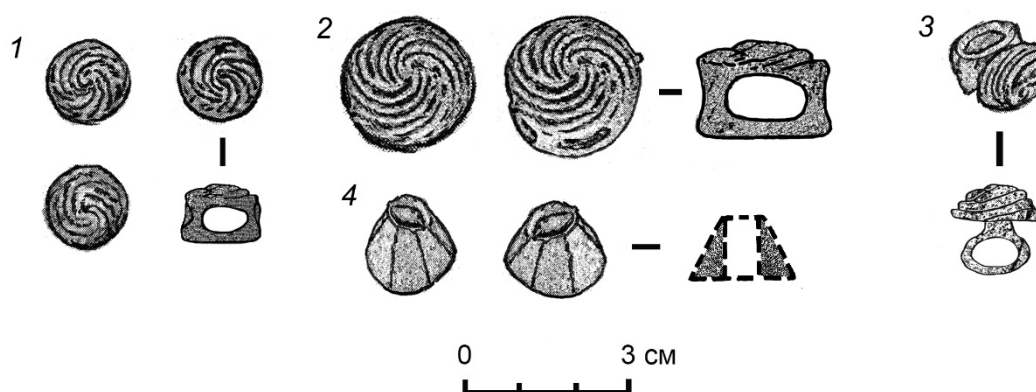

Figure 3 – Fittings bridle and breastplate: 1 – transmitters bridle; 2 – transmitter breastplate; 3 – prong bridle; 4 – fold (Besetayev, 2016: 44, fig. 2)

It is worth noting that the structure of the bridle was in the form of a halter when manually training the first horse. Since ancient times, we see that it was a chumbur with one or two strings (Samashev, 2013: 35, fig. 19–21). In the early stages bit hoops was round and rectangular, rod-shaped forms of bit hoops appear from bone over time in the transitional periods of the Bronze Age and the Early Iron Age (Bokovenko, 2017: 9). Initially, the bit hoops of the Early Saka period were made of horn, and then of bronze. Morphological forms of a metal bridle have significant features on the part of periodicity. The bronze bridles found on the territory of Kazakhstan consist of two parts, similar to a *chain*, through a hole in the inner ring (figure 4). Species of *solid*, *chain*, and *three-wheeled* bridle species have not been found in the region to date. The technology of manufacture of bronze bridle and bit hoops are produced in two types of *casting* and *forging*. At the initial stage of the Early Saka time, the holes of the bit are rounded and have a relatively smaller diameter (figure 4, 1), i.e. the main outer hole is not put on the bit hoops. The round hole at this stage is followed by holes of various shapes. The morphological shape of their main holes is divided into several types: *triangular* (figure 4, 2), *rectangular* (figure 4, 3), *stirrup type* (figure 4, 4–6), *pawn-shaped* (figure 4, 7), *8-shaped* (figure 4, 8), *oval* (figure 4, 9). And in the transition periods from the Early Saka time to the classical Saka time (VI–V centuries BC), the eighth type of connection between the bit and the bit hoops begins to manifest itself (figure 4, 10). At the same time, it should be noted that different forms of the two parts of the bit in the period under consideration lead to different ideas. In our opinion, such features arise as a result of the fact

that the functional part of the product wears out over time, and then the finished part is used during the repair process.

The history of the development of bit hoops in the Early Iron Age can be divided into several stages. In the Early Saka period, the bit hoops, like the bit, was made of natural materials (bones, horns). As mentioned above, in the early stages of the Early Iron Age, rod types of bit hoops were widely used. Among the oldest bit hoops in the Early Saka period are the bit hoops with three holes made of horn (figure 5, 1–2) (Sorokin, 1966: 44, fig. 5, 1; Akhmetov, Samashev, Kariyev et al., 2019: 11–12, fig. 4). The marked bit hoops were found in the burial grounds of Kurtu 2 and Eleke sazy. The first monument was initially considered by scholars as an early stage of the Mayemer culture, and then separated from the Mayemer culture and leads to conclusions as the first stage of the Bike culture (Tishkin, 2011: 278). By analogy, such bit hoops are found on the monuments of Arzhan-1 (Gryaznov, 1980: 29) and the Chauhu culture in Xinjiang (Sulga, 2020: 34). According to the latest publications on the basis of radiocarbon examination, the monument of Arzhan-1 and Mokhuchakhan is dated to the IX century BC (Alekseev, Bokovenko, Vasiliev et al., 2005: 68; Sulga P.I. & Sulga D.P., 2020: 81). The holes from the bit hoops found on the second monument, which belongs to the Early Iron Age, are different: the middle hole is vertical, the other two edges are pierced on the side. Bit hoops made of horn with such holes are found in the Altai mountains and date back to the Bronze Age (XI–X centuries BC) (Bokovenko, 2017: 19, fig. 6). The authors, analyzing the features of the construction and the finds found, date the monument to the middle of

the IX century BC (Akhmetov, Samashev, Kariyev et al., 2019: 13). The horn bit hoops found may have reached the Saka period, starting from the last

Bronze Age. However, these types of bit hoops, made from natural material, served as the basis for the formation of metal bit hoops.

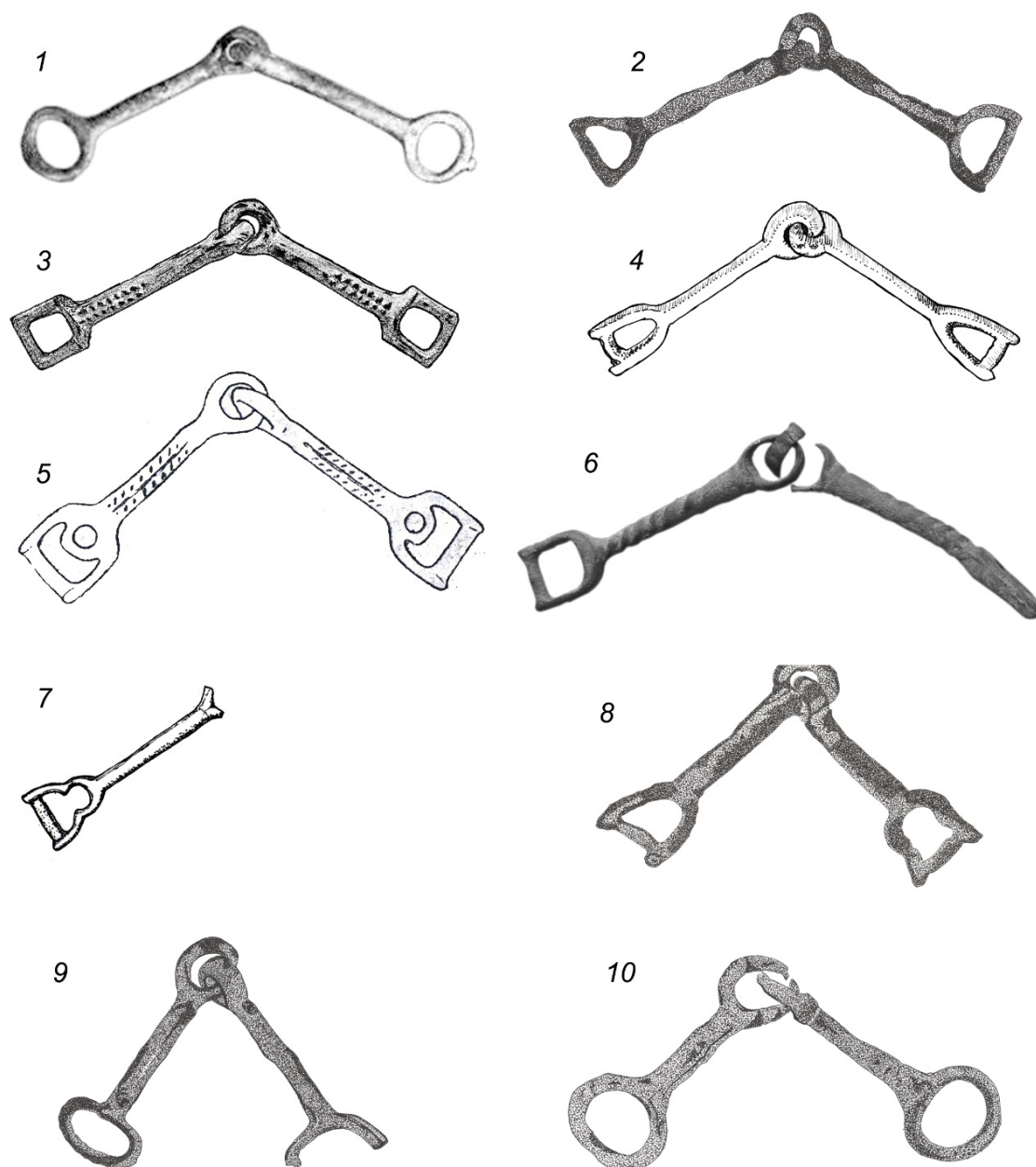

Figure 4 – Classification of bronze bits by external holes: 1 – circular (small), Arzhan-1 (Gryaznov, 1980); 2 – triangle, random find (from the museum in Ust-Kamenogorsk, East Kazakhstan, figure by the author); 3 – rectangle, Barshatas, random find (Besetayev, 2016); 4 – stirrup type, Gerasimovka (Besetayev, Kariyev, 2016); 5 – stirrup type, with an additional hole (Gryaznov, 1947); 6 – stirrup type, random find (from the museum in Zaisan, East Kazakhstan, figure by I.V. Merz); 7 – pawn-shaped, Eleke sazy (Toleubayev, Zhumatayev, Omarov et al., 2020); 8 – octagonal, random trophy (from the museum in Ust-Kamenogorsk, East Kazakhstan, figure by the author); 9 – oval, random trophy (from the museum in Ust-Kamenogorsk, East Kazakhstan, figure by the author); 10 – round (large), random trophy (from the museum in Ust-Kamenogorsk, East Kazakhstan, figure by the author)

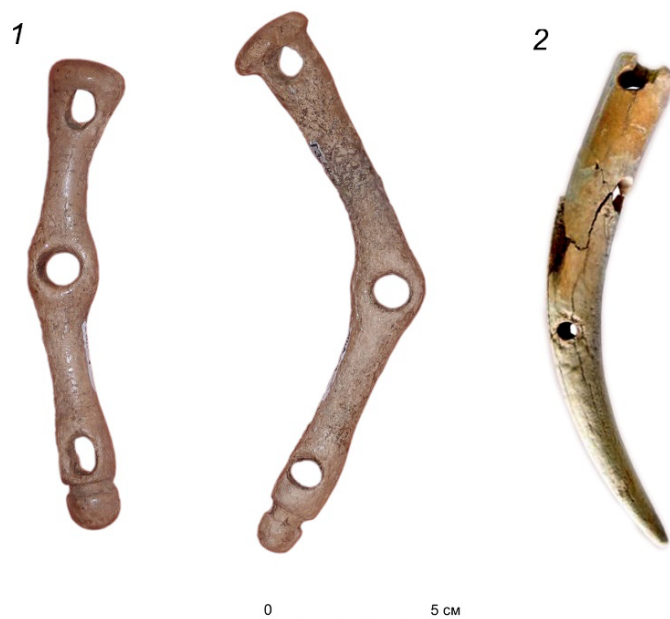

Figure 5 – Bit hoops from the horn: 1 – Kurtu 2 (Sorokin, 1966); Eleke sazy (Akhmetov, Samashev, Kariyev et al., 2019).

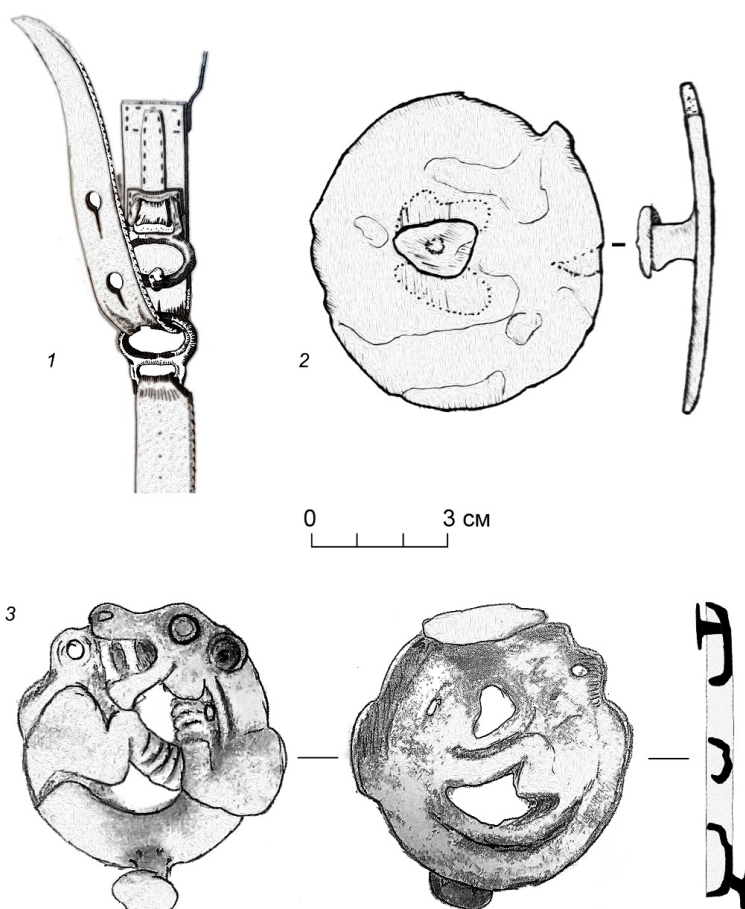

Figure 6 – Details of the saddle of the Early Saka period: 1 – a way to pull up the girth (Shulga, 2008); 2 – buckle-clasp (Besetayev, Kariyev, 2016); 3 – girth in the image of a predator, random prey (Zhetytsu, figure by the author).

Judging by the fact that the horses of the Early Saka period have not yet been found (not preserved), they were also in the form of “soft seat”. However, bronze fragments are known from many fossil materials today. Among them, the most common are *buckles, transmitters, mounting brackets, buttons*. Bronze buckles belonging to the Early Saka period consist of two parts: *the spring buckle and the spring block*. Unlike those found on funerary monuments, in the Early Iron Age there was a saddled horse, making it impossible for the horse’s saddle to move. To the left belt girth is attached the main spring girth, and to the long right belt buckle is attached the girth (figure 6, 1). In some found funerary monuments, there is a buckle-clasp connecting the right girth of the saddle belt (figure 6, 2). The bronze details related to the saddle of the mentioned horse are decorated with images in the animal style (figure 6, 3) or various patterns. Such bronze decorations are important for researchers when reproducing the worldview, emphasizing the place of the buried in society.

One of the parts of the saddle of the Early Saka period was that the breastplate straps securely held the rider without moving away from the saddle. The breastplates are connected to the horse’s chest on either side of the saddle and are secured to the breastplate by means of buttons that pass through the transmitter probes to prevent it from sliding down. The transmitters and buttons of the breastplates are larger than the bridle (figure 3, 2). In some cases, there are also two-seam models of breastplates (Shulga, 2003: 397–398, fig. 1; 2016: 98–99).

By the end of the Early Saka period (the end of the VI–V century BC), the burial rite of horses with a person, or burial with the addition of horse equipment, is canceled in funerary monuments. These changes may be the result of migration from the East (Tairov, 2017: 56–57). However, the ancient nomadic inhabitants of the Altai mountains preserved these ritual burials. There are many opinions about the replacement of the Altai mountain by Early Saka-Scythian cultures with Pazyryk tribes (Mogil’nikov, 1986: 53; Marsadolov, 1999: 107). In the Pazyryk period, horse harness *was specially made of wood for ritual burials*, decorated with images of animals, wild animals and gilded. However, in the Early Saka period, it is rare to find horse equipment specially made for the funeral rite with gilding, i.e. covered with a thin foil of gold (Beisenov, Shablavina, 2015; Toleubayev, Zhumatayev, Shakenov et al., 2020). Many finds of horse equipment parts found on the territory of Kazakhstan were used in the daily life of Early nomads.

We consider it appropriate to note that the use of iron in the manufacture of horse equipment in the early period of the Saka time, which is quite rare, indicates a high level of metalworking in this region. In Saka-Scythian times, this was still far away, but even then, special importance was attached to the external manifestations of domination during life and after death. Such things in gold attire, in this case, the details and decorations of horse equipment demonstrate not only a high level of development in terms of jewelry technology, but also issues related to social stratification, which in one way or another characterizes the status of the insignia of power.

Conclusion

Examples of horse harnesses, weapons, and military belts are common in relatively large areas with other material objects. Therefore, on the basis of these things, it is difficult to determine the boundaries of a known material culture. At the same time, the course of various migration processes contributed to the spread of the above substances over vast territories. Nevertheless, it should be noted that the connections, material and manufacturing technology, morphological forms, and stylization of the bit and bit hoops of the Early Iron Age have their own distinctive features. These features, along with the territory of distribution of horse equipment, determine the cultural ties and chronological framework.

The need to develop the typology of the metal parts of the bridle and saddle of the nomadic Saka warrior rider, taking into account the functional relationship of the species, allows, along with cultural and chronological attribution, to identify the morphological features and development processes of some parts of the harness. Returning to the question of the origins of the early stage of the “Scythian-Saka triad” and its development throughout the Eurasian cultural continuum is very complex and requires a thorough comparative study of all materials. I would only like to note that the origin in the Early Saka period of individual and constituent elements of material culture is the result of extensive cultural exchange on the vast territory of the Eurasian steppe belt at the beginning of the first millennium BC. The research work is presented as the main conclusions of the author’s dissertation work.

The work was carried out within the framework of the project IRN BR08555232: “Design features of the mounds of the Early nomads of the Shelek-Talgar interfluvium” and AP09261115: “Archaeological sites of the Ayagoz district of East Kazakhstan region: interdisciplinary research”.

References

- Akhmetov D., Samashev Z., Kariyev E., Chotbayev A., Ongar A., Umitkaliyev U., Zhuniskhanov A., Nuskabai A., Rakhmankulov Ye., Kairmagambetov A., Kyzyrkhanov M., Qiyasbek G., Yerbolatov S., Tolegenov Ye., Oralbay Ye., Samashev S., Akhmadiyev Zh., Kurmagaliyev A., Musyrmankul P., Adel'chanov Q., Zharmukhametov D., Alexandrov S., Bokovenko N., Bol'shakov D., Gasanov Z., Tashagyl A., Kutlu M., Yergozha L., Aitkali A., Choban G., Flegontov P., Podushkin A. (2019). Kul'turnoe nasanov Z., Tashagyl A., Kutlu M., Yergozha L., Aitkali A., Choban G., Flegontov P., Podushkin A. aneniya i muzefikatsii [The Cultural Heritage of the Saks and the Great Turks in East Kazakhstan: issues of comprehensive study, preservation and museumification]. Altai – turki aleminin altyn besigi. In Akhmetov D. (ed.). Oskemen, Akimat of East Kazakhstan region Publ., pp. 8–33.
- Akishev K.A. (1973). Saki aziatskie i skify evropeiskie (obshchee i osobennoe v kul'ture) [Saka asian and Scythians European (the general and special in culture)]. Arkheologicheskie issledovaniya v Kazakhstane. Almeologicheskie isSSR, pp. 43–58.
- Akishev K.A., Akishev A.K. (1978). Problema khronologii rannego etapa saskoi kul'tury [The problem of the chronology of the early stage of the Saka culture]. Arkheologicheskie pamyatniki Kazakhstana. Alma-Ata, Nauka KazSSR, pp. 38–63.
- Alekseev A.Y., Bokovenko N.A., Vasiliev S.S., Dergachev V.A., Zaitseva G.I., Kovalyukh N.N., Kuk G., J. van der Plicht, Possnert G., Sementsov A.A., Scott E.M., Chugunov K.V. (2005). Evraziya v skifskuyu epokhu: Radiouglerodnaya i arkheologicheskaya khronologiya [Eurasia in Scythian Time. Rergachev V.A., Zaitseva G.I., Kovalyukh N. St. Petersburg, "Theza" Publ., 290 p.
- Beisenov A.Z., Shablavina E.A. (2015). Osobennosti lit'ya predmetov konskogo snaryazheniya tasmolinskoi kul'tury [Features of casting saddlery items in Tasmola culture]. Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Series: History, vol. 36, no. 4, pp. 105–112.
- Besetayev B.B. (2014). Istoriya izucheniya konskogo snaryazheniya kochevnikov Vostochnogo Kazakhstana skifskogo vremeni [The history of studying Scythian-Saka epoch caparison of East Kazakhstan nomads]. Vestnik Novosibirskogo gosudarstvennogo universiteta. Series: History, philology, vol. 13, issue 4: Archaeology and Ethnography, pp. 17–28.
- Besetayev B.B. (2016). Sluchainye nakhodki bronzovykh veshshei rannesakskogo vremeni iz Vostochnogo Kazakhstana [Occasional findings of bronze items of the Early Scythian time in east Kazakhstan]. Vestnik arkheologii, antropologii i etnografii. Vol. 33, no. 2, pp. 41–52.
- Besetayev B.B., Kariyev E.M. (2016). New Evidence on the Early Saka Horse Harness from Eastern Kazakhstan. Archaeology, Ethnology & anthropology of Eurasia. Vol. 44, no. 3, pp. 72–78.
- Bokovenko N.A. (1981) Dinamika razvitiya konskoi sbrui v skifskoe vremya na Altae (k probleme tsiklichnosti innovatsii) [Dynamics of development of a horse harness in Scythian epoch in Altai (the problem of recurrence of an innovation)]. Preemstvennost' i innovatsii v razviti drevnikh kul'tur. Leningrennost' i innovatsii v razv
- Bokovenko N.A. (2017). Formirovanie konskogo snaryazheniya rannikh kochevnikov Tsentral'noi azii [The formation of horse harness of the Early nomads of Central asia]. Mir Bol'shogo Altaya. Vol. 4, no. 3, pp. 8–42.
- Chekin A.G., Tulegenov T.Zh., Besetayev B.B. (2019). K voprosu o kul'turnoi prenadlezhnosti naseleniya rannesakskogo vremeni Zhetysu [On the question of the cultural belonging to of the population of the Early Saka time Zhetysu]. Materialy Mezhdunarodnoi arkheologicheskoi nauchno-prakticheskoi konferentsii, posvyashshennoi 95-letiyu so dnya rozhdeniya vydayushshegosya kazakhstanskogo arkheologa K.a. akisheva. In Bialy Mezhdunarodnoi arkheologicheed.). Nur-SultMezhdunarodnoi arkheologicheed.). nauchno-prakticheskoi konf
- Chugunov K.V. (2005). Uzdechnye komplekty aldy-Bel'skoi kul'tury v kontekste razvitiya konskogo snaryazheniya [Bridle sets of the aldy-Bel culture in the context of the development of horse equipment]. Snoi kul'tury v kontekste razvitiya konskogo snaryazheniya [Bridle sets of thed.). Boi kul'tury v kontekste razvitiya konskogo s
- Ermolaeva A.S. (1987). Izmailovskii pogrebal'nyi kompleks perekhodnogo perioda ot bronzы k rannemu zhelezu iz Vostochno-Kazakhstanskogo Priirtysh'ya [Izmailov burial complex of the transition period from Bronze to Early Iron from the East Kazakhstan Irtysh region]. Rannii zheleznyi vek i srednevekov'e Uralo-irtyshskogo mezhdurech'ya. Zdnii zheleznyi ed.). Chelyabinsk, Chelyabinsk State University, pp. 154–163.
- Ermolaeva A.S. (2012). Pamyatniki predgornoi zony Kazakhskogo Altaya (epokha bronzы – rannee zhelezo) [Monuments foothill zone of Kazakh Altay (Bronze age – Early Iron)]. Almuments foothill zone of Kazakh Altay (Bronze agMargulan, 238 p.
- Gryaznov M.P. (1947). Pamyatniki maiemirskogo etapa epokhi rannikh kochevnikov na Altae (Doklad na sektore bronzы i rannego zheleza Instituta istorii material'noi kul'tury: 5. VII. 1945) [Monuments Mayemer stage epoch of Early nomads in Altay]. Kratkie soobshsheniya instituta istorii material'noi kul'tury. No. 18, pp. 9–17.
- Gryaznov M.P. (1980). Arzhan. Tsarskii kurgan ranneskifskogo vremeni [arzhan. Royal mound of Early Scythian era]. Leningrund of Early Scythian
- Kadyrbaev M.K. (1968). Nekotorye itogi i perspektivy izucheniya arkheologii rannezheleznogo veka Kazakhstana [Some results and prospects of studying of archaeology of the Early Iron age of Kazakhstan]. Novoe v arkheologii Kazakhstana. Alma-ata, Nauka KazSSR, pp. 21–36.
- Marsadolov L.S. (1998). Osnovnye tendentsii v izmenenii form udil i psaliev i pryazhek konya na Altae v VIII–V vv. do n.e. [Major trends in forms of mouthpiece, Psalm and buckles horse in Altay VIII–V centuries BC]. Sn[Major trends in forms of mouthpiece, Psalm and buckles horse in Altay VII'e. In Kiryushin Yu.F., Tishkin A.A. (ed.). Barnaul, Altai State University, pp. 5–24.
- Marsadolov L.S. (1999). Pazyrykskii fenomen i popytki ego ob'yasneniya [Pazyryk phenomenon and attempts to explain it]. Itogi izucheniya skifskoi epokhi Altaya i sopredel'nykh territorii. In Kiryushin Yu.F., Tishkin a.a. (ed.). Barnaul, Altai State

University, pp. 104–107.

Mogil'nikov V.a. (1986). Nekotorye aspekty etnokul'turnogo razvitiya Gornogo Altaya v rannem zheleznom veke [Some aspects of ethnocultural development of Mountain Altai in the Early Iron age]. Materialy po arkheologii Gornogo Altaya. Gorno-Altay po arkheologii Gornogo

Samashev Z. (2013). Kazakhskoe iskusstvo: v 5 tomakh. T. 1: Drevnee iskusstvo [Kazakh art: in 5 volumes, vol. 1: Ancient art]. Almaty, "Ernur" Publ., p. 240.

Shulga P.I. (2003). Snaryazhenie loshadi po materialam ranneskifskogo mogil'nika Gilevo-10 [Horse equipment based on the materials of the Early Scythian burial ground Gilevo-10]. Istoricheskii opyt khozyipment based on t'urnogo osvoeniya Zapasnogo Altaya: sbornik nauchnykh trudov. In Kiryushin Yu.F., Tishkin a.a. (ed.). Barnaul, Altai State University, pp. 395–400.

Shulga P.I. (2008). Snaryazhenie verkhovoi loshadi i voinskie poyasa na Altae. Ch. I: Rnie verkhovoi loshad [Saddle horse equipment and military zones in the Alte equipment and military zones poyasa nal, "Azbuka" Publ., 276 p.

Shulga P.I. (2016). Mogil'nik ranneskifskogo vremeni Gilevo-10 v predgor'yakh Altaya [Early Scythian time necropolis Gilyovo-10 in the Altai foothills]. Novosibirsk, Publishing Polygraphic Center of Novosibirsk State University, 258 p.

Shulga P.I., Shulga D.P. (2020). Mogil'nik Mokhuchakhn' kul'tury chaukhu v predgor'yakh Tyan'-Shanya (Sin'tsyan', Kitai) [Xinjiang Mohuchahan cemetery (Chawuhu culture) in the Tien Shan foothills]. Novosibirsk: IAET SB RAS, 259 p.

Sorokin S.S. (1966). Pamyatniki rannikh kochevnikov v verkhov'yakh Bukhtarmy [Monuments of Early nomads in the upper Buhtarma]. arkheologicheskii sbornik. Moscow and Leningrad, "Sovetskii khudozhnik" Publ., no. 8, pp. 39–60.

Tairov A.D. (2017). Rannie kochevniki Zhaiyk-Irtyshskogo mezhdurech'ya v VIII–VI vv. do n.e. [Early nomads of the Zhaiyk-Irtysh interfluvium in VIII–VI cc. BC]. Materials and research on the archeology of Kazakhstan. In Samashev Z. (ed.). Astana, Kazakh science research institute of culture, 392 p.

Tishkin A.A. (2011). Biikenskaya kul'tura Altaya arzhano-maiemirskogo vremeni: sodержanie i opyt periodizatsii [Bike culture of Altai of the arzhano-Mayemer period: content and experience of periodization]. "Terra Scythica": Proceedings of the international Symposium "Terra Scythica". Novosibirsk: Publishing House of the Institute of archeology and Ethnography of the Siberian Branch of the Russian academy of Sciences, pp. 272–290.

Tkachev A.A., Tkacheva N.A. (1999). Itogi issledovaniya arkheologicheskikh pamyatnikov Ust'-Kamenogorskogo mikroraiona (1994–1998 гг.) [Results of the study of archaeological sites of Ust-Kamenogorsk district (1994–1998 years)]. Vestnik s of the study of archaeological sites No. 2, pp. 136–145.

Toleubayev A.T., Zhumatayev R.S., Omarov G.K., Shakenov S.T., Besetayev B.B., Yergabylov A.E. (2020). Rezul'taty arkheologicheskikh issledovaniy 2019 g. na mogil'nike Eleke sazy 2 [Results of archaeological research in 2019 at the burial site of Eleke sazy 2]. Maty arkheologicheskikh issledovaniy 2019 g. na mogil'nike Eleke sazy 2 [Results of archaeological research in 2019 at the burial site of Eleke sazyinarnykh issledovaniy] (almaty, September 17-18, 2020). In Baitanayev B.a. (ed.). Almaty, Institute of archeology named after A.Kh. Margulan, vol. 2, pp. 172–197.

Toleubayev A.T., Zhumatayev R.S., Shakenov S.T., Yergabylov A.E., Kakabayev N.A., Rysbek B., Khamitov M., Sisikenova G.S., Talgatov Sh.T. (2020). Predvaritel'nye itogi issledovaniy Shiliktinsko-Tarbagataiskoi ekspeditsii v doline Eleke sazy v 2020 g. [Preliminary results of the research of the Shilikty-Tarbagatai expedition in the Eleke sazy valley in 2020]. Altai – turki aleminin altyn besigi. In Akhmetov D. (ed.). Oskemen, Akimat of East Kazakhstan region Publ., pp. 55–93.

Val'chak S.B. (2009). Kanskoe snaryazhenie v pervoi treti I-tys. do n.e. na Yuge Vostochnoi Evropy [Horse equipment in the first third of the I millennium BC in the South of Eastern Europe]. Moscow, "Taus" Publ., 292 p.

Vishnevskaya O.A., Itina M.A. (1971). Pannie saki Priaral'ya [Early Saka of the aral Sea region]. Problemy skifskoi arkheologii, Materials and research on archaeology. Moscow, Nkifskoi arkheologii 197–208.

Ф.Н. Мийманбаева

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: m.fialka58@mail.ru

ОТЧЕТЫ ВОЕННЫХ ГУБЕРНАТОРОВ ФЕРГАНСКОЙ ОБЛАСТИ КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО ПОЛОЖЕНИЯ НАСЕЛЕНИЯ ЮЖНОГО КЫРГЫЗСТАНА В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.

Актуальность исследования обусловлена тем, что данная проблема остается недостаточно изученной. Целью статьи является изучение ежегодных «Всепогоднейших отчетов» военных губернаторов Ферганской области как источника по истории социально-экономического положения населения Южного Кыргызстана в к. XIX – н. XX вв. Содержание статьи основано на применении принципов историзма и объективности. Исследование позволило наиболее полно раскрыть такой ценный исторический источник, как Отчеты военных губернаторов Ферганской области генерал-лейтенанта А.П. Чайковского и генерал-майора Г.А. Арендаренко за 1899, 1900, 1902 и 1903 годы. Отчеты... позволили дать более точную характеристику занятий кочевого и оседлого кыргызского населения Ферганской области, а также говорить о проникновении товарно-денежных отношений в хозяйство кыргызов. Отчеты характеризуют развитие хлопководства, экстенсивного зернового хозяйства, развитие земледелия и скотоводства кыргызского населения, занятие шелководством и пчеловодством, взаимоотношения местного населения и переселенцев; отражают политику правительства в отношении колонизации края. К недостаткам «Отчетов...» относится то, что в них отсутствуют данные о развитии ремесла, промышленности, отхожих промыслах, торговле, т.е. они не раскрывают всю картину социально-экономической жизни Ферганской области в к. XIX – н. XX вв.

Ключевые слова: Ферганская область, «Всепогоднейшие отчеты» военных губернаторов, кыргызы, скотоводство, земледелие, хлопководство, налоговая система, Андижанское восстание, русско-туземные школы.

F.N. Miimanbayeva

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: m.fialka58@mail.ru

Reports of the military governors of the Fergana region as a source on the history of the socio-economic situation of the population of southern Kyrgyzstan in the late 19th – early 20th centuries

The relevance of the study is due to the fact that this problem remains insufficiently studied. The purpose of the article is to study the annual "All-Subject Reports" of the military governors of the Fergana region as a source on the history of the socio-economic situation of the population of southern Kyrgyzstan in the late 19th – early 20th century. XX centuries. The content of the article is based on the application of the principles of historicism and objectivity. The study allowed the most complete disclosure of such a valuable historical source as the Reports of the military governors of the Fergana region, Lieutenant General A.P. Tchaikovsky and Major General G.A. Arendarenko for 1899, 1900, 1902 and 1903. The reports ... made it possible to give a more accurate description of the occupations of the nomadic and sedentary Kyrgyz population of the Fergana region, as well as talk about the penetration of commodity-money relations into the Kyrgyz economy; characterize the development of cotton growing, extensive grain farming, the development of agriculture and cattle breeding of the Kyrgyz population, schooling and beekeeping, the relationship between the local population and settlers; reflect the government's policy regarding the colonization of the region. The disadvantages of "Reports ..." include the fact that they lack data on the development of handicrafts, industry, offshore industries, trade, i.e. they do not reveal the whole picture of the socio-economic life of the Fergana region in the end of the 19th century XX centuries.

Key words: Fergana region, The "Most Subject reports" of military governors, Kyrgyz, cattle breeding, agriculture, cotton growing, tax system, Andijan uprising, Russian-native schools.

Ф.Н. Мийманбаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: m.fialka58@mail.ru

**Ферғана облысының әскери губернаторларының есептері
XIX ғ. аяғы – XX ғ. басындағы Оңтүстік Қырғызстан халқының
әлеуметтік-экономикалық жағдайы тарихының дерек көзі ретінде**

Зерттеудің өзектілігі бұл мәселенің жеткіліксіз зерттелмеуімен байланысты. Бұл жұмыстың мақсаты – Ферғана облысы әскери губернаторларының жыл сайынғы есептерін» XIX ғ. аяғы – XX ғ. басындағы Оңтүстік Қырғызстан халқының әлеуметтік-экономикалық жағдайының тарихы туралы дерек көзі ретінде зерттеу. Мақаланың мазмұны тарихилық пен объективтілік қағидаттарын қолдануға негізделген. Зерттеу Ферғана облысының әскери губернаторлары генерал-лейтенант А.П. Чайковский мен генерал-майор Г.А. Арендаренконың 1899, 1900, 1902 және 1903 жылдардағы есептері сияқты құнды тарихи дереккөзді толық ашуға мүмкіндік берді. Есептер Ферғана облысының көшпенді және отырықшы қырғыз халқының кәсібіне неғұрлым нақты сипаттама беруге, сондай-ақ қырғыз шаруашылығына тауар-ақша қатынастарының енуі туралы айтуға мүмкіндік берді; мақта шаруашылығының, экстенсивті астық шаруашылығының дамуын, қырғыз халқының егіншілік және мал шаруашылығының дамуын, жібек және ара шаруашылықтарымен айналысуын, жергілікті халық пен қоныс аударушылардың өзара қарым-қатынасын сипаттайды; үкіметтің аймақты отарлауға қатысты саясатын көрсетеді. «Есептердің ...» кемшілік жақтарына қолөнердің, өнеркәсіптің, сауданың дамуы туралы мәліметтердің жоқтығы жатады, яғни олар Ферғана облысының XIX ғ. аяғы – XX ғ. басындағы әлеуметтік-экономикалық өмірінің барлық көрінісін ашпайды.

Түйін сөздер: Ферғана облысы, әскери губернаторлардың есептері, қырғыздар, мал шаруашылығы, егіншілік, мақта шаруашылығы, салық жүйесі, Әндіжан көтерілісі, орыс-жергілікті мектептер.

Введение

Ежегодные «Всеподданнейшие отчеты» военных губернаторов областей Туркестанского края к. XIX – н. XX вв. являются интереснейшим источником по истории региона. Проблема использования «Всеподданнейших отчетов» военных губернаторов областей в качестве источника по социально-экономической истории отдельных регионов Российской империи является практически неизученной. Отчет военного губернатора области – это официальный документ, на основе которого (вкупе с отчетами губернаторов других областей) составлялся отчет генерал-губернатора Туркестанского края, ложившийся на стол императору. Мнение, суждения военного губернатора области по тем или иным вопросам использовались в аналитических записках, докладах чиновников Военного министерства Российской империи.

Целью данного исследования является рассмотреть ежегодные «Всеподданнейшие отчеты...» военных губернаторов Ферганской области в качестве источника по истории социально-экономического положения населения Южного Кыргызстана в к. XIX – нач. XX вв.

Материалы и методы

«Всеподданнейшие отчеты» военных губернаторов областей Туркестанского края конца XIX – начала XX вв. использовались в качестве исторического источника авторами монографий по истории Туркестанского края и Центральной Азии в целом. Однако такие крупные исследователи, как Галузо П.Г., Турсунбаев А.Б., Усенбаев К.У., Гинзбург А.И. и др. (Галузо, 1965; Турсунбаев, 1950; Усенбаев, 1980; Гинзбург, 1991), не дают характеристику этой группы документов. Бекмаханова Н.Е. в монографии говорит о том, что в период с 70-х годов XIX в. по 1917 г. произошла определенная эволюция формуляра губернаторского отчета от подробного до более краткого: она характеризует положение о «Высочайше утвержденной форме или программе для составления губернаторских отчетов» от 19 июня 1870 г. и новую программу для составления губернаторских отчетов, которая была принята 11 апреля 1897 г., проводит их анализ. Бекмаханова Н.Е. дает высокую оценку отчетам губернаторов, подчеркивая, что они ценны «систематическим и систематизированным материалом» (Бекмаханова, 1986: 53).

По форме своей отчеты военных губернаторов областей Туркестанского края несколько однообразны – в них освещены практически одни и те же вопросы: географическое положение области, природные условия, общее количество населения в области, количество мужчин и женщин, национальный состав жителей области, эпидемии, болезни, развитие земледелия, скотоводства, данные об урожайности, эпизоотиях, джутах, потерях скота, сведения о больницах или фельдшерских пунктах (если таковые имелись в области), сведения о грамотности коренного (или, как тогда говорили, туземного) населения, о количестве русско-туземных школ. С начала XX века в отчетах появляются данные о количестве русских переселенческих поселков и выделенных им земельных участков. Таков основной круг данных, представленный в отчетах высшего чиновника областной администрации.

Отчеты за редким исключением похожи один на другой, схематичны. За отдельными данными и цифрами трудно представить жизнь людей, их занятия, быт, взаимоотношения. Однако необходимо отметить знание военными губернаторами реального хода хозяйственной, политической, идеологической жизни местного общества. Между тем, «Отчеты...» свидетельствуют о колонизаторской направленности действий чиновников краевой администрации, являвшихся проводниками политики правительства, об их субъективном отношении и пренебрежении к местному населению.

Наиболее интересными представляются отчеты за 1899, 1900, 1902 и 1903 годы. Это отчеты двух авторов, т.е. двух военных губернаторов Ферганской области – генерал-майора, а затем генерал-лейтенанта Андрея Петровича Чайковского, занимавшего эту должность с 1898 по 1901 гг., и сменившего его генерал-майора Георгия Алексеевича Арендаренко, пребывавшего в этой должности с 1901 по 1904 гг. Отчеты наиболее интересны тем, что отразили определенные события в жизни края. Так, 1899 год – это год, последующий за годом Андижанского восстания, и в отчете за этот год можно найти оценки прошедших событий. А.П. Чайковский кратко раскрывает карательные мероприятия администрации области в отношении населения за участие в восстании и делает предложения по предотвращению в дальнейшем массовых выступлений. «Отчет о состоянии Ферганской области за 1900 г.», подготовленный также генерал-лейтенантом А.П. Чайковским, полностью посвящен развитию земледелия оседлого

населения области, его недостаткам. «Отчет о состоянии Ферганской области за 1902 г.» генерал-майора Г.А. Арендаренко более живой и многогранный: он освещает и урожай хлебов, и развитие хлопководства в области, в нем можно разглядеть и сведения о зачатках развития капиталистических отношений в хлопководстве. В «Отчете о состоянии Ферганской области за 1903 г.» имеются подсчеты урожайности одной десятины хлопка и зерновых и их стоимости, приводятся цифры налогообложения и сделаны выводы об улучшении уровня жизни местного населения по сравнению с периодом правления кокандских ханов.

Методологическую основу исследования составили принципы историзма и объективности. Принцип историзма позволил анализировать исторические источники в соответствии с конкретной исторической обстановкой конца XIX века в Туркестане и, в частности, в Ферганской области. Принцип объективности дал возможность раскрыть проблему в ее многогранности и противоречивости. Для полного раскрытия исследуемой проблемы использовался источниковедческий метод.

Результаты и обсуждения

Какова же была реальная картина социально-экономической жизни населения Ферганской области, исходя из отчетов военных губернаторов к. XIX – нач. XX вв.? По переписи 1897 года население Ферганской области составляло 1 572 214 жителей, из них кыргызы (каракиргызы) составляли 201 579 человек, также проживали сарты, разные тюркские племена, узбеки, таджики, кашгарцы, русские, кипчаки.

К началу XX в. хлопководство составляло основу экономики Туркестанского края и было основным занятием оседлого населения. А.В. Кривошеин называл Ферганскую, Самаркандскую и Сыр-Дарьинскую области Туркестана «царством хлопка» (Кривошеин, 1912: 59). Так, в Ферганской области в 1901 г. под посевами американского хлопчатника была занята площадь в 138 600 десятин земли [десятина – старая русская единица земельной площади, равная 1,09 гектара, применявшаяся в России до Октябрьской революции], тогда как в 1902 г. под хлопком находилось 211 660 дес. земли, т.е. посевы 1902 г. были меньше посевов 1901 г. на 34,5%. В Отчете это объясняется холодной и дождливой весной, недостатком рабочих, вследствие привлечения их к работам по уничтожению

саранчи, т.е. невозможностью своевременного посева хлопчатника (Российский Государственный Военно-Исторический Архив. – Ф.400. Оп.1. Д.3114. Л.2; далее – РГВИА), 1902 г. оказался неурожайным, было собрано 7647000 пудов хлопка-сырца, т.е. 55,17 пудов на десятину. 1903 г. был более урожайным – десятина посева хлопка дала в среднем по области 80 пудов (РГВИА. Ф.400. Оп.1. Д.3237. Л.3). Эти 80 пудов хлопка-сырца стоили 312 рублей, стебли хлопка, шедшие на топливо, стоили 24 рубля, всего 336 рублей, а государственной подати, как указывал Г.А. Арендаренко, с такой десятины платили 3 руб. 43 коп. Он отмечал, что земли, занятые посевами хлопка, облагались таким же налогом, каким облагались пшеница и прочие посевы. Для сравнения в отчете приводилась стоимость налогового обложения: десятина богарных посевов зерна была обложена налогом от 35 коп. до 1 руб., в среднем по области – 75 коп. Такая десятина приносила 66 руб. дохода, если считать наименьший урожай в 30 пудов и соломы на 10 руб. Таким образом, было гораздо выгоднее заниматься хлопководством с шадящим обложением налогом – вместо 10% валовой доходности платили 1%. Это уменьшало посевы зерновых и способствовало широкому развитию хлопководства, а также делало жизнь населения дороже (РГВИА. Ф.400. Оп.1. Д.3237. Л.3 об.). В Отчете за 1903 г. отмечалось, что туземец всегда отдает предпочтение посеву хлопка, потому что свободно получает под него кредит и потому еще, что хлопок всегда в спросе по неизменно высокой цене (РГВИА. Ф.400. Оп.1. Д.3237. Л.3 об., 4). Посевы хлопчатника требовали довольно значительных денежных затрат для обработки почвы, на покрытие которых большинство земледельцев не располагало средствами и поэтому перед началом полевых работ прибегало к различным займам и кредитам. Для этого были образованы ссудные кассы, которые могли выдавать только мелкие ссуды не более 30 руб. в одни руки и то лишь беднейшим людям (РГВИА. Ф.400. Оп.1. Д.3114. Л.3). Все остальные нуждающиеся в средствах земледельцы вынуждены были обращаться к ростовщикам или же брать на крайне тяжелых условиях задатки под будущий урожай хлопка у служащих разных торговых фирм, скупавших хлопок в области (Хотамов, 1990: 14). Поэтому, несмотря на значительную выгодность культуры хлопчатника по сравнению с другими посевами, на долю населения из тех больших сумм, которые поступали за хлопок, оставалось сравнительно немного. Но, несмотря на это,

арендная плата за «хлопковую десятину» была очень высока, доходя до 100 рублей (РГВИА.; Ф.400. Оп.1. Д.3237. Л. 4).

Отчеты губернаторов области позволяют выяснить состояние земледелия и скотоводства местного населения. Было уже отмечено, что площадь зерновых запасек в 1902 г. в Ферганской области по сравнению с 1901 г. значительно увеличилась, в основном за счет богарных посевов, но весна была неурожайная, хлеба было собрано всего лишь на 1/5 больше, чем в 1901 г., но из соседних областей Туркестана подвезли 2 миллиона пудов зерна и только благодаря этому в области не было недостатка в хлебе (РГВИА. Ф.400. Оп.1. Д.3114. Л.2). 1903 г. был неблагоприятен для скотоводства – вследствие поздней весны и обилия в горах снега начался джуг, в результате чего погибло скота на сумму 2 665 952 рубля (РГВИА. Ф.400. Оп.1. Д.3237. Л.5). У оседлого населения области существовала большая проблема – отсутствие выгонов для домашнего скота ввиду того, что его посевы с начавшейся специализацией сельского хозяйства Ферганы на производстве хлопка, занимали не только все поля, но и все огороды и доходили до ворот домов. Произошло обезземеливание крестьян, посевы кормовых трав сокращались и скот нечем было кормить летом. Постепенно в хозяйствах сокращалось поголовье скота. В «Отчете о состоянии Ферганской области за 1900 г.» характеризуются агротехнические методы оседлого населения: из-за отсутствия выгонов для скота земледelec лишился удобрения, а потому прибегал к тяжелому перекалыванию нижних слоев пашни на поверхность, или привозил простую свежую землю со стороны, чтобы чем-нибудь поддержать производительность поля (РГВИА. Ф.400. Оп.1. Д.2698. Л.26).

Недостаток выгонов привел население к необходимости выработать особый порядок выпаса своего домашнего скота в течение лета. По окончании полевых работ, весной, весь скот отгонялся в горы, где пастбища были закреплены за разными сельскими обществами. В горах скот оставался все лето, сдаваемый иногда под присмотр кочевников. Такой порядок сохранения скота получил широкое распространение. Военный губернатор области понимал, что нарушение такой установившейся и единственно возможной системы выпаса скота может отразиться неблагоприятными последствиями на всем земледелии области. Поэтому он выступал против чиновников Лесного ведомства, поднимавших вопрос о полном воспрещении выпаса скота в

горах якобы в природоохранных целях, «потому что там нередко встречается растительность, подлежащая их охране» (РГВИА. Ф.400. Оп.1. Д.2698. Л.26 об.).

В отчете за 1900 г. военный губернатор генерал-лейтенант А.П. Чайковский упоминает как об одном из традиционных занятий населения шелководство – выращивание коконов шелкопряда и изготовление шелковых нитей (РГВИА. Ф.400. Оп.1. Д.2698. Л.26).

Отчет за 1902 г. впервые называет пчеловодство как прибыльную отрасль хозяйства. Генерал-майор Г.А. Арендаренко писал: «Начало разведению пчел в области положено в Наманганском уезде несколько лет тому назад одним из лесных объездчиков, который приобрел несколько ульев у русских переселенцев Семиреченской области. Вслед за тем другой лесной объездчик в Андижанском уезде также занялся пчеловодством, которое и ведет с большим успехом. Удачный опыт названных двух лесообъездчиков послужил толчком к развитию пчеловодства в области, главным образом среди переселенцев русских поселков и в особенности Покровского села в Ошском уезде» (РГВИА. Ф.400. Оп.1. Д.3114. Л.2 об.). Далее он отмечал, что прибыль, получаемая от пчеловодства, составляла значительную доходную статью в бюджете русских переселенцев.

Это, пожалуй, единственные сведения о системе хозяйствования русских переселенцев в отчетах военных губернаторов Ферганской области. В основном в отчетах с разной степенью полноты содержатся сведения только о хозяйстве местного населения, о переселенцах же упоминается в связи с проблемами, связанными с их землеустройством, и с политической и идеологической необходимостью переселенческого движения. Это, естественно, является большим недостатком «Отчетов...» военных губернаторов области, они не освещают жизнь многонационального населения края во всем ее многообразии и не выделяют национальные особенности ведения традиционного хозяйства оседлых кыргызов, узбеков, русских, дунган и других народов.

Приведенные в «Отчете о состоянии Ферганской области за 1903 г.» данные о ввозе сюда мануфактуры на 20 млн. рублей, чаю на 12 млн. рублей свидетельствуют о том, что край превращался в рынок сбыта российских товаров (РГВИА. Ф.400. Оп.1. Д.3237. Л. 4 об.).

Военный губернатор Г.А. Арендаренко подчеркивал в своем отчете за 1903 г., что положение

туземцев в податном отношении совершенно исключительное. Он отмечал, что, не отбывая воинской повинности, пользуясь даровым выпасом скота на казенных землях, даровым обучением детей в русско-туземных школах, даровой добычей на казенных землях полевого топлива, которого собирают и продают с одной десятины на сумму до 50 руб. в среднем, туземец уплачивает поземельного налога, считая государственной и земской подати, не более 1,9% с валовой доходности, а одна десятая обрабатываемой орошенной земли несет налог всего 3 руб. 95 коп. (РГВИА. Ф.400. Оп.1. Д.3237. Л. 4.). Таким образом, военный губернатор показывал значительную зажиточность населения Ферганской области и лицемерно объяснял ее крайне низким податным обложением «туземного» хозяйства по сравнению с периодом Кокандского владычества. Но он как бы забыл при этом, что помимо уплаты налогов «белому царю» население выплачивало различные налоги и сборы своим баям, манапам и волостным управителям. Все подсчитал Военный губернатор: и даровой выпас скота на казенных землях, и даровой сбор полевого топлива, как бы забывая, что пасли скот и собирали дрова дехкане на своей исконной земле, во-первых, а, во-вторых, существовала целая система штрафов, выработанная Лесным ведомством, за выпас скота в горах, за потраву лесов, которая значительно понижала доходы местного населения.

С 1895 г. и до восстания 1898 г. постоянно происходили столкновения кугартских и кетмень-тюбинских кыргызов с переселенцами за землю и воду. Администрация края облагала кыргызское население различными поборами и налогами. Кроме кибиточной и земской подати, с кыргызов Ферганы брали: чоп-пули (сбор за сенокос), агиз-пули (сбор с каждого рта), туяг-пули (сбор со скота – с каждого копыта) и т.д. Помимо поземельного налога, в 1898 г. власти ввели еще дополнительный, военный налог. Снижение цен на хлопок и неурожай зерновых в 1898 г. сделали положение дехкан еще более невыносимым (Касымбеков, 1989: 55).

В записке «По вопросу о введении (в 1899 г.) в Туркестанском крае особого налога взамен исполнения туземным населением воинской повинности натурой» Военный министр А.Н. Куропаткин, участвовавший в завоевании Туркестана и хорошо знавший жизнь коренного населения, предупреждал: «Даже по сравнению с соседними азиатскими владениями туркестанское население обложено податями сильнее, чем

всякое другое... Такое положение нашей системы в Туркестане рано или поздно приведет к невыгодному для нас впечатлению на туземное население и к ослаблению нашего престижа в Средней Азии. Я полагаю, что не случайно беспорядки и нападение на русские войска возникли в 1898 г. в Ферганской области именно в тех уездах, где только что перед тем были закончены работы поземельно-податных комиссий и введены новые раскладки поземельного налога, и недовольство народа налогами имеет полное основание по многим признакам» (Касымбеков, 1989: 55).

18 мая 1898 г. нападением на Андижанский гарнизон под руководством Мадали-ишана в Фергане вспыхнуло крупное восстание. Причиной восстания являлся жестокий гнет как со стороны местных феодалов, так и со стороны царских чиновников; усиление внутреннего и национального гнета (Жакыпбеков, 1995: 53). В восстании участвовали Маргеланский и Андижанский уезды целиком, в Ошском уезде – Наукатская, Акбуринская и Булакбашинская волости (Жакыпбеков, 1995: 52). Восстание было жестоко подавлено.

«Отчет о состоянии Ферганской области в 1899 г.», подготовленный военным губернатором, генерал-майором А.П. Чайковским в августе 1900 г., позволяет составить представление о последствиях подавления восстания для населения и о действиях колониальной администрации по предотвращению подобных выступлений. После восстания в крае был усилен военно-полицейский надзор. Число участковых приставов было увеличено почти втрое против прежнего их состава. Временно были отменены выборы волостных управителей и введено их назначение, что поставило население под более тщательный и действенный надзор царской администрации. Система выборов была оставлена только для сельских старшин, из числа которых наиболее верные и услужливые могли назначаться администрацией на должности волостных управителей. Военный губернатор писал: «Не меньшее влияние на умы населения и беспокойные в нем элементы произвели те кары, которым подверглись как участники майских беспорядков, так и судившиеся вслед за ними преступники, избитые в составлении грабительских шаек» (РГВИА. Ф.400. Оп.1. Д.2698. Л.2 и об.). А репрессии правительства были жестокие: часть восставших осуждена и сослана на каторгу. Жена Туркестанского генерал-губернатора В. Духовская писала о том, что до самой границы

Закаспийского края, через каждые шесть столбов стояли по два туземца, которые охраняли железнодорожный путь до проезда последней партии ссылаемых на каторгу андижанских повстанцев. Они знали, что в случае какого-нибудь несчастья с поездом ответит за это все население близлежащих кишлаков (Духовская, 1913: 88).

Одной из жесточайших мер наказания населения явилось выселение жителей из кишлаков, смежных с усадьбой казненного Мадали-ишана и с местом нападения на гарнизон в Андижане, а также передача конфискованных земель переселенцам из внутренних губерний Европейской России. Усадьба Мадали-ишана была уничтожена до основания. Их трех кишлаков было выселено 680 семей. В «Отчете...» говорится, что «выселенные жители осели на предназначенном для них месте, образовав новый кишлак, получивший разрешение именоваться «Мархамат» («милость»), а на очищенном ими месте уже поселено 200 семейств русских переселенцев, причем новое поселение названо «Русское село» (РГВИА. Ф.400. Оп.1. Д.2698. Л.2 об. и 3). Остальная часть жителей, согласно 2-летнему плану выселения, была переведена на новые земли в 1901 г.

Военный губернатор Ферганской области отмечал, что «враждебных отношений к новым соседям со стороны туземцев незаметно совсем и никаких острых столкновений между ними не было (РГВИА. Ф.400. Оп.1. Д.2698. Л.3). Вряд ли после жесточайших репрессивных мер пришлось бы кому-либо в голову открыто проявлять свое недовольство карательными мероприятиями администрации и выступать против русских. Поэтому лицемерно и цинично звучат слова военного губернатора о том, что учреждение больниц и гуманное отношение к заключенным вызывают наилучшие чувства благодарности за заботу о страждущих и несчастных (РГВИА. Ф.400. Оп.1. Д.2698. Л.5.).

Особому наблюдению со стороны властей подлежало мусульманское духовенство и представители мусульманских учебных заведений, так как вследствие лишения духовенства части вакуфных доходов администрацией края были затронуты его материальные интересы и оно могло выражать свое недовольство (РГВИА. Ф.400. Оп.1. Д.2698. Л.3 об.). Так как господствующей идеологией в Туркестане был ислам, колониальная администрация предпочитала оставаться в курсе умонастроений потенциальных идеологов народных масс. О глубокой религиозности населения свидетельствует упоминание в «От-

чете...» за 1903 г. о широком паломничестве в Мекку, когда 3800 человек совершили хадж и только на пожертвования вывезли четверть миллиона рублей золотом (РГВИА. Ф.400. Оп.1. Д.3237. Л. 5).

Администрация Ферганской области считала, что несмотря на покорность населения постигшей его участи, несмотря на то, что жизнь людей после разгрома восстания вошла в обычную трудовую колею, нельзя усыплять бдительность «за внутренней жизнью еще недавно вошедшего в русскую семью иноверного народа» (РГВИА. Ф.400. Оп.1. Д.2698. Л. 3). И это беспокойство было оправданным, так как движение народных масс продолжалось и после подавления восстания 1898 г. Так, в июне 1903 г. кыргызы Ошского и Андижанского уездов собирались выступить против властей. Военный губернатор Г.А. Арендаренко писал, что немедленной посылки туда полусотни казаков было достаточно, чтобы беспорядков не было (РГВИА. Ф.400. Оп.1. Д.3237. Л. 5). Сколько презрения, непонимания и неприятия к представителям другой культуры выражено в характеристике кыргызского населения как «бродячего, полудикого, легче поддающегося дурному влиянию извне». Военный губернатор считал, что для укрепления царской власти и недопущения восстановления власти кокандского хана администрации необходимо иметь тайную агентуру среди населения, на что просил выделить денежные средства в размере не более 2000 рублей в год на область (РГВИА. Ф.400. Оп.1. Д.3237. Л.5 и об.).

Администрация Ферганской области считала, что суть борьбы с мусульманским влиянием, с духовным ростом ислама заключается в постановке учебного дела, что школа имеет важнейшее значение в деле сближения и укрепления прочной связи между местным населением и «новым обществом». Именно такую функцию должна была выполнять русско-туземная школа. В «Отчете...» за 1899 г. военный губернатор области писал о том, что местное население с готовностью идет навстречу изучению русского языка и образования, осознавая в этом настоящую пользу и необходимость. Он отмечал, что по желанию самого населения одна начальная школа уже основана на собственные средства сельских обществ четырех волостей Андижанского уезда и имеются заявления об открытии таких школ на собственные средства населения в других уездах. В 1900 г. на средства кыргызов Сусамырской и Арымской волостей Наманганского

уезда была организована русско-туземная школа (РГВИА. Ф.400. Оп.1. Д.2698. Л.28).

«Отчеты...» дают сведения о числе существовавших и открытых в отчетном году русско-туземных школах. В 1899 г. в области существовало 7 русско-туземных школ. Такое мизерное количество школ на 1,5-миллионное население области не могло удовлетворить потребность населения в получении общего образования (РГВИА. Ф.400. Оп.1. Д.2698. Л.6). В 1903 г. в области существовало уже 16 русско-туземных школ (РГВИА. Ф.400. Оп.1. Д.3237. Л. 8 об.). Администрация области была озабочена проблемой подготовки местных кадров со знанием русского языка для работы в низовых звеньях управленческого аппарата в качестве переводчиков, писарей и др., поэтому была обеспокоена непродолжительным курсом русского языка в начальных школах, так как считала, что слишком юный возраст детей по окончании обучения будет мешать им применять свои познания в практической жизни, и предлагала систему непрерывного образования и обучения русскому языку открытием 4-классных училищ с интернатом, в которые могли бы переходить ученики по окончании начальных русско-туземных школ. Военный губернатор считал, что молодые люди, окончившие 4-классные училища, будут весьма полезны и пригодны к работе в качестве переводчиков, низовых сотрудников администрации в уездах и областях края (РГВИА. Ф.400. Оп.1. Д.2698. Л.6 об.).

На подобное предложение был получен отрицательный ответ министра народного просвещения П.С. Ванновского, в котором говорилось, что на содержание городского училища с интернатом на 40 человек требуется в год не менее 11695 рублей. Министр считал, что такие средства, если они и могут быть изысканы, полезнее расходовать на открытие и содержание возможно большего количества русско-туземных школ. Открытие же 4-классных училищ было признано преждевременным и не отвечающим потребностям образования туземцев в Туркестанском крае (РГВИА. Ф.400. Оп.1. Д.2698. Л.53). Правительство не хотело иметь на окраинах своей империи образованную, свободную от невежества молодежь, которая могла бы затем объединиться для поднятия самосознания своего народа и отстаивать свои национальные интересы.

«Отчеты...» отражают частично проблемы, связанные с переселенческой политикой царского правительства. Осуществляя переселение крестьян, правительство преследовало цель соз-

дать в их лице надежную опору для проведения колониальной политики в Туркестане. Военные губернаторы области, являвшиеся выразителями интересов правительства, считали, что благотворным средством не только в культурном отношении, но и в политическом, было бы возможно широкое развитие русской колонизации в области, что увеличение русских поселений является «крайне необходимым и для придания прочности существующим поселениям» (РГВИА. Ф.400. Оп.1. Д.3237. Л. 5 об.), и что «присутствие русских поселений среди киргизских стойбищ способно сдерживать киргизов от повстанческих замыслов значительным среди поселян контингентом запасных нижних чинов, имеющих боевое оружие, о чем хорошо известно населению» (РГВИА. Ф.400. Оп.1. Д.3237. Л. 6 об.).

В 1899 г. в области было заселено 5 поселков 618 семьями русских переселенцев, прибывших преимущественно из Киевской губернии, общим числом 2546 душ обоего пола (РГВИА. Ф.400. Оп.1. Д.2698. Л.5). В 1900 г. в Кугартской долине был образован 1 поселок в 40 дворов также выходцами из Киевской губернии (РГВИА. Ф.400. Оп.1. Д.2698. Л.28). В 1902 г. не было образовано ни одного переселенческого поселка вследствие отсутствия свободных земель с готовым искусственным орошением (РГВИА. Ф.400. Оп.1. Д.3114. Л.5 об.). В «Отчете...» за 1903 г. военный губернатор уточняет число переселенцев в области: 628 дворов – 3250 душ. Губернатор отмечал, что всюду русские переселенцы находятся в самых добрых отношениях с местным населением – вплоть до взаимного гостеприимства и взаимопомощи (РГВИА. Ф.400. Оп.1. Д.3237. Л. 6 об.). Таковы были действительные отношения между людьми, пока они не обострились действиями властей, не провоцировались зажиточными переселенцами отобранием земли у коренного населения области.

Отдельные отчеты содержат сведения о влиянии материальной культуры русских переселенцев на хозяйство местного населения. Так, в отчете за 1903 г. отмечалось, что местное население воспринимает у русских приемы улучшенной обработки почвы, дающие лучшие урожаи, учится у них уходу за скотом и улуч-

шению пород, пользуется русскими водяными мельницами, упраздненными «туземные» примитивные мельницы, обучается пчеловодству, получающему из года в год широкое развитие, «в чем может оказать дальнейшую поддержку министерство земледелия, предоставив в летнее пользование участки для пасеки в лесных дачах» (РГВИА. Ф.400. Оп.1. Д.3237. Л. 6 об.).

Заключение

Ежегодные отчеты военных губернаторов Ферганской области раскрывают аграрно-сырьевую направленность развития области: характеризуют развитие хлопководства, экстенсивного зернового хозяйства, архаичную систему земледелия, отгонное животноводство оседлого кыргызского населения, взаимоотношения местного населения и переселенцев; отражают, в конечном итоге, политику правительства в отношении колонизации края и национально-конфессиональных проблем.

Казалось бы, во «Всеподданнейших отчетах» охарактеризован довольно обширный круг вопросов о жизни населения области. Недостатком «Отчетов...» является то, что в них отсутствуют данные о развитии ремесла, отхожих промыслах, о промышленности, торговле, участии местного населения в региональных ярмарках, о способах ведения хозяйства сельскими обществами, о характере найма рабочей силы, об аренде, видах инвентаря, размерах ссуды населению. Не имеется данных об укладах, существовавших в крестьянских хозяйствах населения, о социально-экономической структуре кыргызского аула и переселенческой деревни, о процессах, происходящих внутри хозяйства и общества местного населения в целом. В отчетах не отражено обратное влияние кыргызов и других народов на развитие культуры переселенцев. Проблема взаимовлияния культур отражалась в отчетах военных губернаторов весьма однобоко. Но, несмотря на указанные недостатки, ежегодные отчеты военных губернаторов Ферганской области являются достоверным историческим источником своего времени по изучению социально-экономического положения населения Южного Кыргызстана в к.ХІХ – нач.ХХ вв.

Литература

- Галузо П.Г. (1965). Аграрные отношения на юге Казахстана в 1867-1914 гг. Алма-Ата: Наука. 345 с.
 Турсунбаев А.Б. (1950). Из истории крестьянского переселения в Казахстан. Алма-Ата:Изд-во АН КазССР. 101 с.
 Усенбаев К.У. (1980). Общественно-экономические отношения киргизов. Вторая половина ХІХ- нач.ХХ вв. Фрунзе: Илим. 320 с.

- Гинзбург А.И. Русское население в Туркестане (конец XIX- начало XX века). Москва, 1991. 144 с.
- Бекмаханова Н.Е. (1986). Многонациональное население Казахстана и Северной Киргизии в эпоху капитализма (1860-е годы XIX в. – 1917 г.). Москва: Наука. 244 с.
- Кривошеин А.В. (1912). Записка главнокомандующего землеустройством и земледелием о поездке в Туркестанский край в 1912 г. Полтава. 90 с
- Российский Государственный Военно-Исторический Архив (далее РГВИА) Ф.400. Оп.1. Д.3114.
- РГВИА. Ф.400. Оп.1. Д.3237.
- Хотамов Н.Б. (1990). Роль банковского капитала в социально-экономическом развитии Средней Азии (нач.90-х гг. XIX в. – 1917 г.). Душанбе: Дониш. 320 с.
- РГВИА. Ф.400. Оп.1. Д.2698.
- Касымбеков К.Ф. (1989). Андижанское восстание 1898 г. //История и историография национально-освободительных движений второй половины XIX– начала XX в. в Средней Азии и Казахстане: итоги, поиски, перспективы изучения. Ташкент: Фан. 133 с.
- Жакыпбеков Ж. (1995). Историография проблем истории Кыргызстана второй половины XIX– начала XX в. (опыт, перспективы изучения). Бишкек: КГНУ. 118 с.
- Духовская В. (1913). Туркестанские воспоминания. Санкт-Петербург: Т-во М.О. Вольф, 1913.- 103 с.

References

- Galuzo P.G. (1965). Agrarnyye otnosheniya na yuge Kazakhstana v 1867-1914 gg. [Agrarian relations in the south of Kazakhstan in 1867-1914]. Alma-Ata: Nauka. 345 s.
- Tursunbayev A.B. (1950). Iz istorii krest'yanskogo pereseleniya v Kazakhstan. [From the history of peasant resettlement to Kazakhstan]. Alma-Ata:Izd-vo AN KazSSR. 101 s.
- Usenbayev K.U. (1980). Obshchestvenno-ekonomicheskiye otnosheniya kirgizov. Vtoraya polovina XIX- nach.XX vv. [Social and economic relations of the Kyrgyz. Second half of the 19th – early 20th centuries]. Frunze: Ilim. 320 s.
- Ginzburg A.I.(1991). Russkoye naseleniye v Turkestane (konets XIX-nachalo XX veka). [Russian population in Turkestan (late XIX – early XX century)]. Moskva. 144 s.
- Bekmakhanova N.Ye. (1986). Mnogonatsional'noye naseleniye Kazakhstana i Severnoy Kirgizii v epokhu kapitalizma (1860-ye gody XIX v. – 1917 g.). [The multinational population of Kazakhstan and Northern Kyrgyzstan in the era of capitalism (1860s of the XIX century – 1917)]. Moskva: Nauka. 244 s.
- Krivoshein A.V. (1912). Zapiska glavnokomanduyushchego zemleustroystvom i zemledeliem o poyezdke v Turkestanskiy kray v 1912 g. [Note of the Commander-in-Chief of Land Management and Agriculture on a trip to the Turkestan Territory in 1912.]. Poltava. 90 s..
- Rossiyskiy Gosudarstvennyy Voenno-Istoricheskiy Arkhiv (dalee RGVIA) [Russian State Military Historical Archive] / F.400. Op.1. D.3114.
- RGVIA. [Russian State Military Historical Archive] F.400. Op.1. D.3237.
- Khotamov N.B. (1990) Rol' bankovskogo kapitala v sotsial'no-ekonomicheskom razvitii Sredney Azii (nach.90-kh gg. XIX v. – 1917 g.). [The role of banking capital in the socio-economic development of Central Asia (early 90s. XIX century – 1917)]. Dushanbe: Donish. 320 s.
- RGVIA. [Russian State Military Historical Archive]. F.400. Op.1. D.2698.
- Kasymbekov K.F. (1989). Andizhanskoye vosstaniye 1898 g.//Istoriya i istoriografiya natsional'no-osvoboditel'nykh dvizheniy vtoroy poloviny XIX– nachala XX v. v Sredney Azii i Kazakhstane: itogi, poiski, perspektivy izucheniya. [Andijan uprising of 1898 // History and historiography of national liberation movements in the second half of the 19th – early 20th centuries. in Central Asia and Kazakhstan: results, searches, study prospects]. Tashkent: Fan. 133 s.
- Zhakypbekov ZH. (1995). Istoriografiya problem istorii Kyrgyzstana vtoroy poloviny XIX– nachala XX v. (opyt, perspektivy izucheniya). [Historiography of the problems of the history of Kyrgyzstan in the second half of the 19th – early 20th centuries. (experience, study prospects)]. Bishkek: KGNU. 118 s.
- Dukhovskaya V. (1913). Turkestanskiye vospominaniya. [Turkestan memoirs]. Sankt-Peterburg: t-vo M.O. Vol'f.- 103 s.

**ПРОФЕССОР С.Ж. ЖОЛДАСБАЕВ
26.05.1936 – 27.03.2021**

2021 жылдың 27 наурыз күні елімізге белгілі археолог, тарих ғылымдарының докторы, профессор Сәйден Жолдасбайұлы Жолдасбаев 85 жасқа екі ай жетпей өмірден озды.

Сәйден Жолдасбайұлы 1936 жылы 26 мамырда Алматы облысының Ұйғыр ауданындағы Үлкен Дихан ауылында көп балалы отбасының тұңғышы болып дүниеге келеді. 1955 жылы Кіші Дихан ауылындағы он жылдық мектепті бітіріп, 1955-1958 жылдары әскери борышын өтеп келіп, 1958-1963 жылдары қазіргі әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің (бұрынғы С.М. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университеті) тарих факультетінде оқиды.

С. Жолдасбайұлының археолог болуына қазақтан шыққан тұңғыш кәсіби археолог Әбдіманап Медеуұлы Оразбаев көп ықпал жасайды. Ұстазы Ә.М. Оразбаевтың ғылыми жетекшілігімен «Қазақстанның қола ғасыры» атты тақырыпта диплом жұмысын қорғайды. Туған ауылында бірнеше жыл бойы мұғалім болып жұмыс істеп, 1968 жылы Қазақ ССР Ғылым Академиясының Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнология институтының аспирантурасына қабылданады. Ол 1969-1975 жылдары нағыз археологиялық мектепте шыңдалады. Бірнеше кешенді археологиялық экспедициялар жұмысына қатысады. 1975 жылы атақты археолог К.А. Акышевтың жетекшілігімен «XV-XVIII ғғ. қазақтардың материалдық мәдениеті» атты тақырыпта кандидаттық диссертациясын қорғайды.

С. Жолдасбайұлы 20 жылдан астам уақыт бойы Жетісу өңіріндегі 250-ден аса қыстау-тұрақтар мен 400-дей қоныстарды зерттей келе, 1997 жылы «Жетісу аймағындағы елді мекендер мен тұрақ-жайлардың даму тарихы және олардың

экономикалық тиімділігі (XVI-XVIII ғғ.)» атты тақырыпта докторлық диссертациясын қорғап шығып, көп ұзамай профессор атағын иеленеді. Профессор С. Жолдасбайұлының зерттеу жұмыстарының негізгі өзегі «қазақтар көшпелі болған» деген тұжырымды жоққа шығаруға және қазақ халқының шаруашылығы кешенді болғанын дәлелдеуге арналды.

С. Жолдасбайұлы 1978-1980 жылдары қазіргі Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінде, 1980-2002 жылдары әл-Фараби атындағы

ҚазҰУ-дың тарих факультетінде ұстаздық қызметте болады. Осы жылдары біздерге мамандық бойынша арнайы курстар оқып, оның жетекшілігімен «Ежелгі үйсіндер» атты тақырыпта диплом жұмысын қорғадым. Ал 2002 жылдан күні кешеге дейін С. Жолдасбайұлы Қожа Ахмет Ясауи атындағы Қазақ-Түрік университетінде «Археология және этнология» кафедрасының меңгерушісі, одан кейін Университет жанындағы Археология ғылыми-зерттеу институтының директоры қызметін атқарды.

Профессор С. Жолдасбайұлы жалпы саны 250-ден аса ғылыми жұмыстардың авторы. Оның ішінде 9 монография, 34 оқулық пен оқу құралдары, ЖОО студенттері мен орта мектеп оқушыларына арналған Қазақстан тарихы пәнінің оқулықтары бар.

Профессор С. Жолдасбаевтың артында мол мұрасы қалды. Оның есімі еңбектері арқылы ел есінде мәңгі сақталады. Марқұмның отбасына, туыстарына, әріптестері мен шәкірттеріне көңіл айта отырып, топырағы торқа, жаны жанатта болсын демекпіз.

**Кәрібаев Берекет, ҚРҰҒА академигі,
тарих ғылымдарының докторы**

МАЗМҰНЫ – CONTENTS – СОДЕРЖАНИЕ

<i>Sayed Khalil Kohi, Mohammad Osman Ruhani</i> Afghanistan's achievements in the era of Amanullah Khan	4
<i>Mohammad Zaher Faiez, Shirali Samimi</i> Ferdowsi and Scheme of Ideal Policy in Shahnameh from ancient History to the era coincided to his life	10
<i>Kundakbayeva Zh., Duisebayeva A.</i> Raznochinets A.I. Dobrosmyslov – on Guard of Social Conscience and «Correct Colonialism»	20
<i>Zholseitova M., Sembiyeva Sh.</i> Some Aspects of the Activities of the Kazakh Intelligentsia in the Jadid Movement in Kazakhstan (late 19th – early 20th centuries)	28
<i>Egamberdiyev M., Turgunbayev I.</i> Ataturk's Cultural Policy in the Context of “Türk Ocakları” (Turkish Hearths)	39
<i>Бейсембаева А.Р., Кабульдинов З.Е.</i> Предпосылки, причины и ход выбора в ханское достоинство Султана Уали	47
<i>Найманбаев Б.Р., Орынбасарова Г.Ж.</i> История взаимоотношений РК с Организацией Исламского Сотрудничества в вопросах гендерного равенства	58
<i>Сайлан Б.</i> Ауғанстан: әйгілі дала командирі Ахмад Шах Масуд кім?	68
<i>Жүрсінбаев Б.А., Жұбанышов Б.Т.</i> Сак-парсы соғыстары	77
<i>Бекешов С.С.</i> Қазақтың дәстүрлі ағаш ұқсату, оймыштау тарихнамасы	89
<i>Абылов Т.</i> Алтын Ордада ислам дінінің таралуына әсер еткен факторлар	96
<i>Рахметуллин Е., Сайлаубай Е.</i> Алашорданың әскери қайраткері – Хамит Токтамышевтың өмірі мен қызметі	105
<i>Baigabatova N.</i> Fieldwork of Ethnic Identity: theory, practice, reflection	112
<i>Besetayev B.B.</i> Typology of horse equipment of the early saka period.....	120
<i>Мийманбаева Ф.Н.</i> Отчеты военных губернаторов Ферганской области как источник по истории социально-экономического положения населения Южного Кыргызстана в конце XIX – начале XX вв.	131

Көңіл айту – Obituary – Некролог

Профессор С.Ж. Жолдасбаев (26.05.1936-27.03.2021)	140
---	-----